

Medievalisztikai tanulmányok

MEDIEVISZTIKAI
TANULMÁNYOK

Medievisztikai tanulmányok

A IV. Medievisztikai PhD-konferencia
(Szeged, 2005. június 9–10.)
előadásai

Szerkesztették:

MARTON SZABOLCS

TEISZLER ÉVA

Szegedi Középkorász Műhely
Szeged, 2005

A kötet megjelenését támogatta:

Szegedi Tudományegyetem Medievalisztikai PhD csoportja
Magyar Tudományos Akadémia – Szegedi Tudományegyetem
Medievalisztikai Kutatócsoportja
Szegedi Középkorász Műhely

© a szerzők

© a szerkesztők

Előszó

2005. JÚNIUS 9–10-ÉN RENDEZTÜK MEG SZEGEDEN, a SZAB székházában a IV. szegedi medievisztikai PhD-konferenciát. A konferencia sorszáma világosan jelzi, hogy már komoly, meggyökeresedett hagyományról van szó. A hagyományteremtés néhai Kristó Gyula professzor irányítása alatt történt meg azáltal, hogy 1999 tavaszán megtartottuk az I. medievisztikai konferenciánkat, amit 2001-ben a II., 2003-ban pedig a III. rendezvény követett. Természetesen a jövőben is – lehetőleg kétévenként – meg kívánjuk szervezni ezt a szakmai összejövetelt.

A konferencia fő célja ma is változatlanul az, hogy a szegedi medievisztikai PhD-képzés jelenlegi és korábbi hallgatói tudományos seregszemle keretében számot adjanak legújabb – esetenként első – kutatási eredményeikről. Az első alkalommal 14, a második alkalommal 13, a harmadik konferencián pedig 19 előadás hangzott el. A mostani rendezvényen 17 tehetséges, fiatal szakember tartott előadást. A hagyományoknak megfelelően – az előző három seregszemléhez hasonlóan – a IV. konferencia anyagát (jelen esetben 15 előadást) önálló kötetben tesszük közzé, hogy a szakma szélesebb körei is megismerhessék azt, és véleményt mondhassanak róla.

Az elhangzott előadások készülő vagy már megvédett PhD-dolgozatok egy-egy részét mutatták be. Szegeden – az országban elsőként – 1994-ben indult be Kristó Gyula professzor vezetésével a középkorász PhD-képzés. Ez lehetőséget adott és ad arra, hogy a képzést elvégző hallgatók mellett olyan kollégák is megvédhessék dolgozatukat, akik a PhD-képzésben a korhatár miatt már nem vehettek részt. Eddig medievisztikából (középkortudományból) 19 fő védett nálunk, közülük 10-en PhD-hallgatók voltak, 9-en pedig a képzésen kívül védték meg sikerrel disszertációjukat. Jelenleg újabb 5 értekezés vár megvédésre.

Szeretném kiemelni azt, hogy nálunk mind ez ideig egyaránt védtek szegedi, pécsi, budapesti és miskolci kollégák, ami azt is mutatja, hogy a szegedi képzésnek és a hozzá kapcsolódó fokozatszerzésnek országosan elismert rangja van. Az első közös, 2005. évi medievisztikai francia–magyar védés magas színvonala is ezt bizonyítja. A megvédett dolgozatok szakmai értékét

egyértelműen jelzi, hogy nemcsak színvonalas tanulmányok készülnek belőlük, hanem rendre önálló könyvek formájában is megjelennek.

A szegedi medievisztikai képzés a korábbihoz hasonlóan a Kristó Gyula-i hagyományokat követve ma is színes és sokarcú. A IV. konferencia előadásai és e kötet írásai ezt jól kifejezésre juttatják. Az értékes közlemények túlnyomó többsége ugyan magyar tematikájú, de szép számmal találhatók közöttük egyetemes történeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok is. Ugyanakkor a sokoldalúság jegyében az írásokban tartalmilag jelen vannak társadalom-, gazdaság-, politika-, művelődés-, egyház- és kormányzattörténeti témák is.

A Kristó akadémikus halála (2004. január 24-e) óta eltelt másfél év munkája során – a szegedi középkorkutatók, elsősorban az általa alapított Szegedi Középkorász Műhely erőinek összefogása nyomán – a magyar medievisztika legnagyobb alakjának szellemi örökségét folytattuk a PhD-képzésben is. Remélni szeretnénk, hogy ez eddig hozzá méltó színvonalon történt.

Szeged, 2005 nyarán

MAKK FERENC

Pécsi kanonokok uralkodói szolgálatban a késő középkorban

AZ URALKODÓK SZOLGÁLATÁBAN álló diplomaták, hivatalnokok, orvosok jelentős része klerikus volt, vagy mindenesetre igen gyakran egyházi stallumokkal javadalmazták őket a középkori Európában.¹ Ezt egyrészt az indokolta, hogy az egyháziak műveltsége még a 15. században is meghaladta a laikusokét, másrészt az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a császári és királyi szolgálatban álló egyháziakat az uralkodóknak nem (csak) a kincstárból kellett fizetniük, hanem jövedelmüket egyházi beneficiumok révén (is) biztosíthatták.² Az *Hélène Millet* által életre hívott és koordinált projekt, *Az állam szolgálatában álló kanonokok Európában a 13–16. században*, adatbázisába felvett 720 javadalmas közül 480 fő szolgált az elemzés alanyául. A különböző tisztségeket betöltő kanonokok közül 306 személy látott el valamilyen funkciót az állami szektorban.³ Az említett tanulmánykötet egyfajta európai keresztmetszetet nyújt, hiszen a kontinens szinte valamennyi részéről – így Nyugat-, Közép- és Kelet-Európából, a Brit-szigetektől, Skandináviából, és Itáliából – egyaránt vizsgálat alá vontak székeskáptalanokat.⁴ Az állami szektor mellett négy további kategóriát állítottak fel a szerkesztők: az egyházi-, az oktatási-, a személyes szolgálat cso-

---

* A tanulmány az OTKA (TS 049775) támogatásával készült.

¹ FOUQUET, GERHARD: Das Speyerer Domkapitel und der spätmittelalterliche „Staat“. (a továbbiakban: FOUQUET, 1992.) 175. In: I canonici al servizio dello Stato in Europa secoli XIII–XVI. Les chanoines au service de l’Etat en Europe du XIIIe au XVIe siècle. Recueil d’études sous la direction de Millet, Hélène, Avec la collaboration d’Elisabeth Mornet. Modena 1992. (a továbbiakban: Millet, 1992.) 151–176.

² KALUZA-BAUMRUKER, MARGIT: Das Schweriner Domkapitel (1171–1400). (Mitteldeutsche Forschungen 96.) Köln–Wien 1987. (a továbbiakban: KALUZA-BAUMRUKER, 1987.) 141.

³ MILLET, HÉLÈNE–MORNET, ELISABETH: Jalons pour une Histoire des Chanoines au service dell’etat: Resultats de l’exploitation de la base de données commune. 266. In: Millet 1992. 255–300.

⁴ Az Ibériai-félsziget, Cseh- és Magyarország káptalanai hiányoznak az elemzésből.

portját, valamint utolsóként egy olyan klasszist, amely tagjai a felsoroltak egyikébe sem voltak beilleszthetőek.⁵ Az állami szolgálat kategóriájához nem csupán az uralkodók szolgálatában állók tartoztak, hanem a hercegek, grófok, egyéb előkelők mellett működő, laikus feladatokat ellátó egyháziak is.

A Német-római Birodalom területén az uralkodó mellett az egyes territóriumok élén állók is követték az említett gyakorlatot, így Brixenben,⁶ Speyerben,⁷ Schwerinben,⁸ Trierben,⁹ hogy csak néhány példát említsünk.

Lengyel példánkat a gnieznoi káptalan szolgáltatja, ugyanis a 14. századtól kezdődően a királyi kancellár és az alkancellár igen gyakran a testület tagjai közül került ki. E hivatalok mellett egyéb feladatok ellátására (pl. diplomácia) is igénybe vették a gnieznoi kanonokokat.¹⁰

Angliában is hasonló volt a helyzet, hiszen pl. III. Edward (1327–1377) kancelláriáján a magasabb hivatalt viselő egyháziak közel kétharmada élvezett székeskáptalani javadalmat. Lincolnban a kanonokok 40%-a állt királyi szolgálatban,¹¹ Exeterben ez az arány 32%,¹² míg Yorkban 53%¹³ volt. Az írószervek alkalmazottai és a diplomaták mellett a királyi káplánok, gyóntatók,

⁵ Ld. 3. jegyzet.

⁶ SANTIFALLER, LEO: Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter. 2 Bde. (Schlern-Schriften 7.) Innsbruck 1924–1925. 178–180.

⁷ FOUQUET, 1992. 151–176. Uő: Das Speyerer Domkapitel im späten Mittelalter (ca. 1350–1540). Adlige Freundschaft, fürstliche Patronage und päpstliche Klientel. Bde I–II. (Quellen und Abhandlungen zur mittelhochdeutschen Kirchengeschichte. Bd. 57.) Mainz 1987. Különösen 138–147.

⁸ KALUZA-BAUMRUKER 1987. 141–148.

⁹ HOLBACH, RUDOLF: Stiftgeistlichkeit im Spannungsfeld von Kirche und Welt. Studien zur Geschichte des Trierer Domkapitel und Domklerus im Spätmittelalter. 2 Tle. (Trierer historische Forschung 2.) Trier 1982. I. 35–36.; Uő: Kanoniker im Dienste von Herrschaft. Beobachtungen am Beispiel des Trierer Domkapitels. In: Millet 1992. 121–148.

¹⁰ BINDER, BRUNO: Das Domkapitel zu Gnesen: seine Entwicklung bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Greifswald 1912. 107.

¹¹ LEPINE, N. DAVID: Brotherhood of Canons Serving God. English Secular Cathedrals in the Later Middle Ages. (Studies in the History of Medieval Religion 8.) Woodbridge 1995. (a továbbiakban: LEPINE, 1995.) 83.

¹² LEPINE, N. DAVID: The canons of Exeter cathedral 1300–1455. In: Millet, 1992. 29–46., 27.

¹³ DOBSON, R. BARRIE: The canons of York cathedral 1400–1500. In: Millet, 1992. 17–26., 15.

orvosok, alamiznaosztók stb. is székeskáptalani javadalmakat kaptak ellenszolgáltatásként.¹⁴

Ugyancsak ezt a gyakorlatot követték a skandináv uralkodók is. II. Waldemar dán király (1202–1241) engedélyt kapott IX. Gergely pápától (1227–1241), hogy azok a kanonokok, akik a király szolgálatában tartózkodnak, továbbra is élvezhessék javadalmaikat.¹⁵ A roskildei kanonoki testület tagjainak (1319–1560) 25%-a állt az uralkodó szolgálatában.¹⁶ Hans Dánia és Norvégia királya (1481–1513) az 1490-es évek második felében a bergeni káptalan dékáni méltóságát a királyi szolgálatban állók beneficiumává intézményesítette.¹⁷

A középkori Magyarországon is hasonló volt a helyzet, amelyre már Mályusz Elemér¹⁸ és Bónis György¹⁹ is felhívta a figyelmet immár több mint három évtizede. Mályusz szerint a 13. század derekától az volt a jellemző, *„hogy az esetek többségében most már nem klerikusok hagyják el káptalanjukat vagy püspökségüket az udvari szolgálat kedvéért, hanem királyi tisztviselők eszközölnek ki maguknak javadalmakat; mindegy számukra, hogy hol, a fontos csak az, hogy minél előnyösebb legyen.”*²⁰ Köblös József kutatásaiból tudjuk, hogy összesen 46 kanonok állt az uralkodók szolgálatában a budai, fehérvári, pozsonyi és győri kanonoki testületekben Mátyás és a Jagellók regnálása idején.²¹ Legnagyobb arányban a budai káptalanban találunk udvari szolgálatot teljesítő személyeket (24), majd Fehérvár (15), Pozsony (10) végül Győr (2) kö-

¹⁴ LEPINE, 1995. 84.

¹⁵ HARMS, KLAUS: Das Domkapitel zu Schleswig von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542. Berlin 1914. 36.

¹⁶ MORNET, ELISABETH: Les chanoines de Roskilde au service des pouvoirs du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle. In: Millet, 1992. 185–206., 189.

¹⁷ BAGGE, SVERRE-TRYTI, ANNA ELISA: Canons in the Service of the State. Norway. In: Millet, 1992. 179–182.

¹⁸ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. (a továbbiakban: Mályusz, 1971.) 193–207.

¹⁹ BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971. (a továbbiakban: Bónis, 1971.) különösen: 111., 114., 236., 329.

²⁰ MÁLYUSZ, 1971. 194.

²¹ KÖBLÖS JÓZSEF: Kanonokok állami szolgálatai a középkorvég Magyarországon. In: Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. (Esztergom 1991. május 29–31.) Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom 1991. 183–189.; Uő: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Budapest 1994. (a továbbiakban: KÖBLÖS, 1994.) 52.

vetkezik.²² Esztergomban és Zágrábban is jelentős számban találunk az uralkodó szolgálatában álló kanonokokat.²³ Bónis adatai,²⁴ valamint saját vizsgálataink alapján az is bizonyos, hogy valamennyi jelentősebb kanonoki testületben találunk olyan javadalmas(oka)t, aki(k) egyszersmind az uralkodó szolgálatában állt(ak).

Az egyházi javadalmak honoráriumként való értelmezésével kapcsolatban a következő interpretációs lehetőség is felmerült: „*a javadalom pusztán az illető presztízisének növelését jelenti, a fizetés módja pedig ma még feltáratlan.*”²⁵ E vélemény egyik képviselője Kubinyi András professzor volt, aki már 1957-ben – a kincstári személyzet származását vizsgálva – arra a megállapításra jutott, hogy az alacsonyabb származású hivatalnokok nagyobb hányada a nemesség soraiba emelkedett, „*vagy mintegy fizetésekként egyházi javadalmat szerzett.*”²⁶ Ugyanő 1998-ban – Köblös munkája alapján – a következőképpen fogalmazott. „*A kanonoki stallumok, főként az úgynevezett méltóságok (prépost, olvasó, őr- és éneklőkanonokok, főesperesek) gyakran egy-egy királyi hivatal fizetéséül szolgáltak.*”²⁷ Egy esztendővel később a budavári Szent Zsigmond prépostság (újja)alapításával kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy ez minden bizonnyal azért történt, mivel a hozzá csatolt nagy birtokok révén „*a vezető [királyi – F. T.] hivatalnokok ellátásához biztosítottak új javadalmakat.*”²⁸ Engel Pál a 2001-ben megjelent kitűnő monográfiájában a kérdést a következőképpen értékelte. „*A préposti, apáti és egyéb jelentősebb javadalmakat éppúgy az udvarban osztogatták szolgálatok jutalmaként, mint a főpapi székeket, csupán*

²² Uo.

²³ KÖRMENDY KINGA: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Budapest 1986. 176–202., 187–189.; Bónis, 1971. 111.

²⁴ BÓNIS, 1971. passim.

²⁵ 1991-ben Esztergomban egy egyháztörténeti szimpóziumon Köblös József előadása kapcsán adott hangot e véleményének Tonk Sándor, Solymosi László és Kubinyi András. KÖBLÖS, 1994. 107., 203. j.

²⁶ KUBINYI ANDRÁS: A kincstári személyzet a XV. század második felében. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XII (1957) 25–49., 33–34. (újra közölve: Barta Gábor (szerk.): Mátyás király 1458–1490. Budapest 1990. 62–80.)

²⁷ ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301–1526. Budapest 1998. 303.

²⁸ KUBINYI ANDRÁS: A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. 231. In: Uő.: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (ME-TEM Könyvek 22.) Budapest 1999. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999.) 225–232.

*a jutalmazottak köre volt szélesebb, és a jutalom csekélyebb.*²⁹ Végeredményben úgy tűnik, hogy a történészek körében mára már valóban elfogadottá vált az a megállapítás, hogy a középkorban a magyar királyok következetesen felhasználták a különböző presztízsu és értékű egyházi javadalmakat „alkalmazottaik” fizetésére. Bónis György ezt igen frappánsan a következőképpen foglalta össze, értékelve az egész középkori fejlődést: *„az államapparátus a Jagellók korában sem jutott túl az érdemek prebendális honorálásán. Kellő ügyességgel a püspökségeket is lehetett változtatni, sorra haladva a szegényebbtől a gazdagabbig.*”³⁰ A magyarországi helyzet, amint fentebb láthattuk, korántsem volt egyedülálló a középkori Európában. A pécsi testület esetében is nyilván hasonló eredményekre számíthatunk, melyet a következőkben tüzetes vizsgálat alá veszünk.³¹

Pécsett a vizsgált időszakban³² összesen 46 kanonok állt „állami” – az esetek túlnyomó többségében magyar uralkodói – szolgálatban. Ez az arány relatíve magas, hiszen a 376 javadalmas 12%-át jelenti. A kanonoki testületbe történő bejutást vizsgálva mindössze 20 fő esetében számolhatunk azzal, hogy a magyar uralkodóknak tett szolgálat honorálásaként jutottak stallumhoz a Mecsek-lábánál.³³ Ezzel az állításunkkal látszólag ellentmondásba jutottunk az „egyházi javadalom = fizetség” fentebb állított tételével. Valójában csak arról van szó, hogy a királyi szolgálatot (is) teljesítő javadalmasok kb. felénél egyéb kapcsolatrendszerek³⁴ játszottak dominánsabb szerepet pécsi javadalomnyerésükben, azaz minden bizonnyal a királyi szolgálattól függetlenül is bejutottak volna a testületbe. Az uralkodónak tett szolgálatért pedig döntő többségük további egyházi javadalmakra tett szert.³⁵ Amennyiben

²⁹ ENGEL PÁL: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) Budapest 2001. 279.

³⁰ BÓNIS, 1971. 329.

³¹ A dolgozatban vizsgált személyek rövid életrajzát doktori disszertációnk adattárában közzeltük, így ezúttal a terjedelmi korlátok miatt csak az adattári számokat adjuk meg a jelen tanulmány végén közölt táblázatban.

³² Az 1354–1526 közötti időszakról van szó.

³³ Büki, Demeter, Fábián, Gatalóczi, Bálintfi Gál, Handó, Hangácsi, Kálnai, Korponai, Márton, Nagylucsei, Németi, Piso, Skultéti, Stek, Szászi, Szekcsői, Tapászi, Tinódi, Uski.

³⁴ Pl. személyi, egyházi és familiáris kapcsolatok.

³⁵ Mindössze hat személy esetében nem találtuk nyomát annak, hogy az uralkodói szolgálattól a pécsi stallum mellett máshol is javadalomhoz jutottak, vagy a prelátusok rendjébe emelkedtek volna.

korszakonként kívánjuk vizsgálni a magyar királyok, ill. királynék szolgálataiban lévő javadalmasaink arányát úgy a következő eredményt kapjuk.

Korszak	Személy
Anjou	10
Zsigmond	13
1438–1457	2
Mátyás	6
Jagelló	11
összesen	42

A legmagasabb számban tehát Zsigmond uralkodása idején működtek pécsi javadalmasok az uralkodó szolgálatában. Ez megfelel Bónis korábbi megállapításának, miszerint „a pécsi és a zágrábi kanonokságok a kancellária munkatársai egész sorának szolgáltak fizetésül.”³⁶ Megjegyzendő, hogy a 13 személy közül három fő (23%) Zágrábban is javadalommal rendelkezett.³⁷ A legalacsonyabb értékkel kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy ez nyilván a bizonytalanabb (polgárháborús) időszaknak tulajdonítható. Amennyiben Köblös József eredményeivel vetjük össze adatainkat, azt látjuk, hogy az 1458 és 1526 közötti intervallumban Pécs, Budát követően a képzeletbeli dobogó második helyén áll, igaz csak két fővel előzte meg a fehérvári társaskáptalant, ám a győri székeskáptalant jelentős mértékben maga mögé „utasította”.³⁸ Mindenesetre tovább árnyalhatná a képet, ha hosszabb időmetszetben (az Anjou-kortól) vizsgálnánk Buda és Székesfehérvár kanonokjainak királyi szolgálatát, ill. e tekintetben (is) külön-külön tanulmányoznánk a királyi alapítású prépostságokat és a székeskáptalanokat. Véleményünk szerint a székeskáptalanok esetében a püspök személye lehetett a döntő fontosságú, ugyanis Pécs esetében azt tapasztaljuk, hogy azon időszakokban mutatható ki több udvari szolgálatot teljesítő személy a káptalanban, amikor a kancelláriá(ko)n az egyházmegye püspöke nagy befolyást biztosító hivatalt viselt. Az Anjou-korban Vilmos püspök titkos kancellár és kápolnaispán volt, míg Alsáni Bálint diplomataként rendelkezett nagy befolyással. Zsigmond uralkodása alatt

³⁶ BÓNIS, 1971. 111.

³⁷ Büki, Fábán, Gatalóczi ld. FEDELES TAMÁS: Crkvene veze između Pečuha i Zagreba. Pečuški kanonici u zagrebačkom stolnom kaptolu (1354.–1526.) Etnografija Hrvata u Madarskoj 11 (2004) 141–161.

³⁸ KÖBLÖS, 1994. 52.

Uski János titkos kancellárként került a káptalan élére,³⁹ ám ennél is jelentősebb az Albeni család szerepe. Eberhard első ízben 1397–1406 között, majd 1409–1419 között zágrábi püspök volt, majd Alsáni elhunytát (1408) követően rövid ideig a pécsi püspökséget kormányozta (1408–1410).⁴⁰ Eberhard Petermann nevű unokaöccsére bízta a pécsi egyházmegye irányítását, így 1409–1411 között ő világitotta kormányozta azt. Albeni János, szintén Eberhard unokaöccse, 1410-ben jutott a pécsi püspöki székbe, majd egy évtized után (1420) a zágrábi egyházmegye élére került át, melyet egészen az 1433-ban bekövetkezett haláláig irányított.⁴¹ A családból utolsónak János öccse, Henrik viselte a pécsi püspöki méltóságot (1421–1444).⁴² Számunkra most az a lényeges, hogy Eberhard 1404–1419 között állt a nagykancellária élén, majd őt Albeni János (1421–1433), végül Gatalóczi Mátyás (1433–1437) pécsi prépost követte e hivatalban.⁴³ Nyilván nem véletlen, hogy e korszakban rendelkezett a legtöbb kancelláriai „alkalmazott”, összesen 11 személy pécsi székeskáptalani javadalommal. Ebben az időszakban Zágrábban is hasonló jelentőséget figyelt meg Bónis György. A következő kiemelkedő korszak Szatmári György püspök kancellári (1503–1521) tevékenységére tehető.⁴⁴ A kollegiális egyházak esetében pedig magától értetődően a prépost a fontos személy, amint azt Karai László budai préposttal kapcsolatban Köblös kimutatta.⁴⁵

Az uralkodói szolgálat és a javadalomszintek közötti összefüggésre Köblös is felhívta a figyelmet.⁴⁶ *Elisabeth Mornet* a roskildei káptalant vizsgálva szintén rámutatott erre, továbbá a kumulációval és a főpapi rendbe emelke-

³⁹ FEDELES TAMÁS: Két pécsi prépost a 15. század első feléből. 22. Pécsi Szemle 5 (2002/2) 21–27.; Uő: Uski János (1377 körül–1428) pécsi prépost, Zsigmond király diplomatája. In: Pécs–Baranyai Történelmi Arcképcsarnok. Szerk. Lengvári István–Ódor Imre. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2003. CD-ROM.

⁴⁰ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája (1310–1457) I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest 1996. (a továbbiakban: ENGEL, 1996.) I. 79., 80.; ENGEL, PÁL–SÜTTŐ, SZILÁRD: Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. 32–33. Südost-Forschungen 54 (1995) 23–48.

⁴¹ ENGEL, 1996. I. 73., 80.

⁴² Uo. I. 73.

⁴³ BÓNIS, 1971. II. tábla

⁴⁴ Uo. VII. tábla; Farbak Péter: Szatmári György, a mecénás. (Művészettörténeti Füzetek 27.) Budapest 2002. 21–31.

⁴⁵ KÖBLÖS, 1994. 52.

⁴⁶ Uo. 52–53.

déssel kapcsolatban is igen fontos relációkra figyelt fel. A királyi szolgálatot teljesítő 91 javadalmas közül ugyanis 61-en (67%) a káptalan valamely méltóságát nyerték el, míg 72 fő (79%) roskildei stalluma mellett más egyházi javadalmakkal is rendelkezett. 32 személy (35%) emelkedett közülük püspöki méltóságra, amely egyébként a testület egészére vonatkozik.⁴⁷

Káptalanunk esetében is hasonló arányt tudunk megállapítani, hiszen a 46 javadalmas közül 33 fő (72%) rendelkezett pécsi székeskáptalani stalluma mellett más egyházi javadalmakkal.⁴⁸ 15 személy elégedett meg az egyszerű kanonoki stallummal, amely 32,6%-os aránynak felel meg. Közülük azonban mindössze ketten nem tudtak a pécsi stallumuk mellé további javadalmakat szerezni (Somodori, Tamás). Stek János orgonista állást kapott a pécsi dóm-ban, valamint a város Szt. Bertalan plébániatemplomában is, továbbá hangszerépítésből is származott jövedelme.⁴⁹ Tapászi Pál kanonoki stalluma mellett a székesegyház déli oldalán épült Szt. András kápolna ispánja volt.⁵⁰ Oláh Miklós Szatmárit követte Esztergomba, ahol főesperesi hivatalt kapott, emellett a fehérvári őrkanonokságot is megszerezte, majd – igaz már a mohácsi kataklizmát követően – egészen az esztergomi érseki méltóságig jutott.⁵¹ Demeter hasonló utat járt be a 14. században. Pécsi kanonikátusából egri préposttá lépett elő, majd sorra következtek a püspökségek, míg végül, a bíbort is elnyervén, esztergomi érsekként fejezte be életét.⁵² A további kilenc pécsi javadalmas számára a pécsi stallum nyilván jövedelem-kiegészítésként szolgált, hiszen mindegyikük egyszerre több javadalmat tartott kezében. Három fő megelégedett a pécsi mellett további egy javadalommal, amely egy esetben (Bachensteini) főesperesi hivatalt és kanonoki stallumot, egy alkalommal (Szászi) káptalani méltóságot, és szintén egy ízben apátságot (kom-mendátorként, Telegdi esetében) jelentett. További két javadalmat két személy (Fábián, Czudar), hármat és négyet egy-egy fő (Bajoni, ill. Bodrogi),

⁴⁷ MORNET, 1992. 197.

⁴⁸ Ld. A vizsgált kanonokok egyházi pályafutása c. táblázatot a függelékben.

⁴⁹ FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526). PhD-értékezés. Pécs-Szeged 2004. (A továbbiakban: FEDELES, 2004.) Nr. 354. Az egyes személyek rövid életrajza tartalmazza a forrásokat, ill. a szakirodalmi adatokat.

⁵⁰ Uo. Nr. 381.

⁵¹ Uo. Nr. 282.

⁵² Uo. Nr. 72.

míg ötöt ismét ketten (Bálintfi Gál, Skultéti) nyertek el. Közülük később Bajoni, Czudar és Szászi egyaránt püspökségre emelkedett.

Hét személy egy-egy főesperesi kerület élére került. Közülük öten (Gál, Isztrói, Márton, Rogerius, Tinódi) *archidiaconusként* tűntek fel a káptalanban, míg ketten (Plawei, Szekcsői) kanonokként kezdték, azonban ők a pécsi javadalmukon kívül is rendelkeztek egy-egy kanonikátussal más testületekben.

A vizsgált személyek közül 24 fő (52%) káptalani méltóságra emelkedett Pécsen. Közülük mindössze hatan kezdték (Brodarics, Gatalóczi, Korponai, Szerémi, Valkói, Zágrábi) egyszerű kanonokként pécsi pályafutásukat. A 24 *dignitarius* közül 18-an (75%) prépostok lettek: tizenegy nagyprépost (Beckensloer, Brodarics, Büki, Gatalóczi, Handó, Hangácsi, Laki, Macedóniai, Nagylucsei, Németi, Uski) és hét kisprépost (Głowinoi, Herendi, Kálnai, Korponai, Mohorai, Piso, Tamás). A méltóságviselők további megoszlása a következőképpen alakult:⁵³ Két olvasó- (Turon Kelemen, Valkói), három éneklő- (Balbi, Szerémi, Zágrábi), valamint egy őrkanonok (Kelemen). A személyek egyházi pályafutását vizsgálva azt látjuk, hogy a 24 fő közül nyolc emelkedett a főpapi rendbe, amely 33%-os aránynak felel meg. Egyébként azon személyek közül, akik nem jutottak a prelátusok közé mindössze hárman (12,5%) elégedtek meg pécsi javadalmukkal.

A szolgálat típusa és a javadalomszintek közötti viszonyt elemezve Köblös kimutatta, hogy a „*legelőkelőbb javadalmakat a diplomataként és a királyi titkárok*” nyerték el.⁵⁴ Előre kell bocsátanunk, hogy a királyi udvarban működő személyek többfajta feladatot is elláttak a középkor folyamán. Mindig azon a területen tevékenykedtek, ahol a legnagyobb szükség volt rájuk.⁵⁵ Ebből következően mindig azt a „beosztást” vesszük figyelembe, amelyet pécsi kanonokként betöltöttek, ill. amely révén javadalomhoz juthattak a káptalanban. Kanonokjaink közül a legtöbben (21 fő – 45,65%) diplomataként (is) működtek. Közülük egyaránt három személy került a székes- (Brodarics, Handó, Laki), ill. a társaskáptalan (Mohorai, Piso, Tamás) élére. Turon Kelemen és Valkói János az olvasó-, Balbi az éneklőkanonoki méltóságig ju-

⁵³ Itt csak azokat a személyeket vettük számba, akik a káptalanban e javadalmakkal jutottak a legmagasabb pozícióba.

⁵⁴ KÖBLÖS, 1994. 54.

⁵⁵ Erre talán a legjobb példánk Handó György pályafutása. Ő diplomataként kezdte karrierjét, majd kincstartóként tevékenykedett, végül főkancellárként fejezte be életét. FEDELES, 2004. Nr. 136.

tott.⁵⁶ Négyen (Plawei, Márton, Rogerius, Tinódi) pécsi karrierjük csúcsaként egy-egy főesperesi kerület élére kerültek. Hat személy (Bachensteini, Bajoni, Bodrogi, Czudar, Skultéti, Telegdi) Pécssett csak egyszerű kanonoki javadalommal rendelkezett, ám gyorsan hozzá kell tennünk, hogy valamilyen több javadalommal rendelkeztek más testületekben is, továbbá közülük ketten (Czudar, Bajoni) később a prelátusok rendjébe jutottak. A diplomaták között kell megemlítenünk a lengyel származású Glowinoi Derslai Pált is. Ő minden valószínűség szerint I. Ulászló (1440–1444) kíséretében érkezett az országba, jöllehet a pécsi kispéposti méltóságot csak az uralkodó halálát követően, 1445-ben nyerte el IV. Jenő pápa (1431–1447) adománya révén. 1458-ban Zsófia lengyel királyné titkáráként látott el diplomáciai feladatokat Rómában.⁵⁷

A magyar királyi és királynéi kancelláriákon összesen 15 személy tevékenykedett. Hozzájuk kell számítanunk Isztrói Istvánt is, aki már 1465-től vezette Újlaki Miklós kancelláriáját, amelyet a délvidéki báró boszniai királysága idején (1472–1477) is irányított.⁵⁸ E személyek 50%-a (nyolc fő) pécsi prépostságot nyert: hatan (Beckensloer, Büki, Gatalóczi, Hangács, Németh, Uski) nagyprépostságot, míg ketten (Kálnai, Korponai) kispépostságot. Hármán (Gál, Isztrói, Szekcsői János) a főesperesséig jutottak, míg a további öt személy (Fábián, Bálintfi Gál, Oláh, Somodori, Szászi) Pécssett csak egy-egy kanonoki javadalommal rendelkezett. Tovább árnyalja a képet, ha szemügyre vesszük a kancellárián ellátott munkaköröket, hiszen ebből kétséget kizáróan kitűnik, hogy csak az alacsonyabb beosztásban dolgozó személyek nem jutottak a kanonoki stallumnál magasabb javadalomhoz Pécssett, ill. más egyházi testületekben. Az öt mesterkanonok közül csupán Somodori nem jutott tovább a pécsi stallumnál, ám ő csak jegyzőként tevékenykedett a kancellárián.⁵⁹ Oláhról már fentebb említettük, hogy Szatmári mellett működött kancelláriai titkárként, majd később egészen az esztergomi érseki méltóságig jutott. Fábián a nagykancellária protonotáriusként pécsi javadalma mellett egy-egy stallummal rendelkezett Pozsonyban és Zágrábban is.⁶⁰ A két alkancellár is további beneficiumokkal rendelkezett. Bálint fia: Gál pécsi stalluma

⁵⁶ Piso és Balbi a későbbi II. Lajos király nevelésében is részt vettek.

⁵⁷ FEDELES, 2004. Nr. 120.

⁵⁸ Uo. Nr. 161.

⁵⁹ Uo. Nr. 352.

⁶⁰ Uo. Nr. 94.

mellett kőí prépost, esztergomi éneklőkanonok, zágrábi főesperes és kalocsai javadalmas volt.⁶¹ Szászi János pécsi kanonok, oltárigazgató és bácsi prépost volt, majd a budai társaskáptalan élére került, végül veszprémi püspökként működött.⁶²

Kanonokjaink közül hárman álltak a királyi kincstár élén (Handó, Herendi, Nagylucsei), azonban közülük csak Nagylucsei Orbán esetében tételezhetjük fel, hogy e szolgálata révén került a káptalan élére. Az azonban mindenképpen jelzi a kincstartói hivatal rangját, hogy Handó és Nagylucsei nagyprépostok voltak Pécsen, míg Herendi a társaskáptalan élén állt, és közülük csak Herendi nem jutott a prelátusok rendjébe.

A további személyek egyéb feladatokat láttak el a királyi udvarokban. Így Demeter királyi-, míg Kelemen királynéi káplán, János a *comes capellae* helyettese, Stek János orgonista a királyi aula tagja, míg Tapászi Pál pedig a királyi kúria jegyzője volt.⁶³ Zágrábi Miklós a tragikus sorsú Anjou Endre hercegnek, a nápolyi királyság várományosának volt káplánja.⁶⁴ Szerémi István László nápolyi királynak (1386–1414), a magyar trón követelőjének volt familiárisa és káplánja.⁶⁵ A káplánok és a helyettes kápolnaispán esetében is elsősorban diplomáciai szolgálatot tételezhetünk fel, noha minden valószínűség szerint egyházi feladatokat is elláttak az uralkodók mellett.

Érdekességként említjük meg, hogy jóllehet a középkori uralkodók mind Magyarországon, mind pedig Európa-szerte udvari orvosaitak sok esetben egyházi beneficiumokkal – többnyire kanonoki stallumokkal – javadalmazták,⁶⁶ káptalanunkban nem találunk egyetlen udvari orvost sem.⁶⁷

⁶¹ Uo. Nr. 108.

⁶² Uo. Nr. 356.

⁶³ Uo. Nr. 72., Nr. 167., Nr. 195., Nr. 354., Nr. 381.

⁶⁴ Uo. Nr. 399.

⁶⁵ Uo. Nr. 368.

⁶⁶ BÉKEFI REMIG: Orvosok, betegek és Gyógyítás Magyarországon az Árpádok korában. Budapest 1912.; KUBINYI ANDRÁS: A magyarországi orvos- és gyógyszerész-társadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben. Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) 109–112 (1985) 69–76.; TAHIN EMMA: A medicina doktorai a Zsigmond-kori egyházi társadalomban. In: Bertényi Iván–Dóka Klára (szerk.): Magyar Egyháztörténeti Évkönyv I. Budapest 1994. 71–83.; WERTNER MÓR: Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek. Századok 26 (1893) 599–608.

⁶⁷ A vizsgált időszakban Pécsen mindössze egyetlen orvosi végzettséggel rendelkező kanonokot tudtunk kimutatni, Hueveni Goeswint. Személyére ld. FEDELES TAMÁS: Egy német-

A roskildei káptalan esetében láthattuk, hogy kizárólag azok a kanonokok emelkedtek főpapi méltóságra, akik állami szolgálatokat teljesítettek. Káptalanunk esetében is hasonló jelenséget figyelhetünk meg, ugyanis a testület tagjai közül összesen 21-en jutottak püspöki,⁶⁸ vagy érseki székre és közülük 14-en álltak uralkodói szolgálatában. Tulajdonképpen ide számíthatunk még egy főt (Bükit), aki fehérvári prépostként fejezte be életét, hiszen ez a javadalom általában a prelátusok közé emelte viselőjét.⁶⁹ Az arányokat tekintve tehát azt látjuk, hogy a pécsi kanonok közül később a főpapi rendbe elsősorban azok emelkedtek (67%), akik az uralkodó szolgálatában álltak. Pályafutásuk csúcsaként négyen az érseki méltóságig jutottak. Közülük három személy (Beckensloer, Demeter, Oláh) esztergomi-, míg egy fő (Handó) kalocsai érsek lett. Ketten (Gatalóczi, Szászi) veszprémi püspökként fejezték be életüket.⁷⁰

Az uralkodói szolgálatban álló kanonokok közül 20 fő folytatott egyetemi tanulmányokat, amely igen magas, 43,5%-os aránynak felel meg. A káptalan teljes tagsága esetében ez a megoszlás ugyanis csak 20,5%. Az egyetemet járt pécsi javadalmások több mint negyed részét (26%-át) alkotják az állami szolgálatokat teljesítők.⁷¹

Végezetül még egy fontos összefüggésre hívjuk fel a figyelmet: vizsgált javadalmaink közül nyolc személy (Bachensteini, Balbi, Beckensloer, Głowiński, Plawei, Cavazis, Skultéti és Uski) külföldi származású volt.

---

alföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények (megjelenés alatt)

⁶⁸ A címzetes püspököket is beleszámítva.

⁶⁹ Kubinyi András a székesfehérvári prépostok szerepe az államkormányzatban. In: KUBINYI 1999. 101–105.

⁷⁰ A további példákat ld. a függelékben.

⁷¹ Az egyetemi tanulmányokra részletesen ld. FEDELES TAMÁS: Pécsi kanonokok egyetemlátogatása a késő-középkorban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 17 (2005) (megjelenés alatt)

FÜGGELÉK

Kanonokok állami (uralkodói) szolgálatban

1. Diplomáták

Bachensteini Albert kanonok
Bajoni István kanonok
Balbi Jeromos éneklőkanonok
Bodrogi Fülöp kanonok
Brodarics István kanonok
Czudar Imre kanonok
Handó György prépost
Laki Péter prépost
Macedóniai László főesperes
Márton főesperes
Mohorai Vidfy Miklós olvasókanonok
Piso Jakab kisprépost, királyi nevelő
Plawei Konrád főesperes
Skultéti Konrád kanonok
Tamás kanonok
Telegdi János kanonok
Tinódi János kanonok, királyi titkár
Turoni Kelemen főesperes
Uski János prépost
Valkói János kanonok → főesperes → olvasókanonok

2. Kancellárok

Gatalóczi Mátyás prépost (kancelláriai nótárius → alkancellár → főkancellár)
Korponai János kanonok → kisprépost (királynéi alkancellár → királynéi főkancellár)
Uski János prépost (titkos kancellár)

3. Alkancellárok

Gál kanonok (királynéi)
Gál, Bálint fia kanonok
Kálnói András kisprépost
Szászi János kanonok
Handó György prépost

4. *Kincstartók*

Handó György prépost
Nagylucsei Orbán prépost
Herendi Miklós kisprépost

5. *Kancelláriai titkárok*

Beckensloer János prépost
Oláh Miklós kanonok

6. *Protonotariusok*

Büki Basó István prépost (nótárius → protonotarius)
Fábián kanonok (nótárius → protonotarius)
Németi Gergely őrkanonok → prépost (nótárius → protonotarius)
Hangácsi Albert prépost

7. *Személynök*

Hangácsi Albert prépost

8. *Nótáriusok*

Somodori Mihály kanonok
Szekcsői János kanonok
Tapászi Pál kanonok

9. *Az udvari kápolna tagjai*

Demeter kanonok, királyi káplán
János kanonok, helyettes kápolnaispán
Rogierius de Cavazis kanonok, kápolnaispán (?)
Kelemen őrkanonok, királynéi káplán
Márton főesperes, királynéi káplán
Skultéti Konrád kanonok, királyi káplán

10. *Az udvari aula tagja*

Stek János kanonok

11. *Újlaki Miklós boszniai király kancellárja*

Isztrói István főesperes

12. *Endre nápolyi király káplánja*

Zágrábi Miklós éneklőkanonok

13. *Nápolyi László ellenkirály familiárisa, káplánja*

Szerémi István kanonok → éneklőkanonok

14. *Zsófia lengyel királyné titkára*

Głowinoi Derslai Pál

A VIZSGÁLT KANONOKOK EGYHÁZI PÁLYAFUTÁSA⁷²

Nr.	Név	Korábbi javadalmak	A pécsi kanonoki stallummal egy időben birtokolt javadalmak	Későbbi javadalmak
1.	Bachensteini Albert	egri kk + abaúJVári fesp (?)	egri kk + abaúJVári fesp (?)	egri kk + abaúJVári fesp (?)
2.	Bajoni István	váradi + váci + esztergomi kk + komáromi fesp	váradi + váci + esztergomi kk + komáromi fesp	szerémi pk (?)
3.	Balbi Jeromos	veszprémi kk	váci pp → + pécsi ékk	váci pp + egri őkk → pozsonyi pp + szolnoki fesp → gurki pk
4.	Beckensloer János	sawei plb	pécsi pp + pécsváradi commendator	váradi pk → egri pk → esztergomi ék → + bécsi pp + spk → salzburgi ék
5.	Bodrogi Fülöp	győri őkk + szerémi pp → + egri ékk + esztergomi őkk + barsi fesp + római gyóntató + pápai káplán	győri őkk + szerémi pp → + egri ékk + esztergomi őkk + barsi fesp + római gyóntató + pápai káplán	-
6.	Brodarics István	zágrábi kk	pécsi oig + esztergomi kk + esztergomi oig → + pécsi pp → + esztergomi ékk	szerémi pk → pécsi pk → váci pk
7.	Büki Basó István	csázmái kk + zágrábi kk, fesp → erdélyi kk + küküllői fesp	erdélyi kk + küküllői fesp → + pécsi pp	fehérvári pp
8.	Czudar Imre	erdélyi kk + fesp → + kalocsai pp	erdélyi kk + fesp → + kalocsai pp	fehérvári pp → váradi → egri → imolai → erdélyi pk

⁷² A táblázatban előforduló rövidítések és jelek feloldása a következő: ék = érsek, ékk = éneklőkanonok, fesp = főesperes, ispotig = ispotályigazgató, kig = kápolnaigazgató, kk = kanonok, oig = oltárigazgató, okk = olvasókanonok, őkk = őrkanonok, pk = püspök, plb = plébános, pp = prépost, kpp = kisprépost, + = egyszerre birtokolt javadalmak, (+?) = kérdéses az előző javadalom megtartása, ? = kérdéses, → = javadalomváltás, → + = javadalomszerzés az előző megtartásával

Nr.	Név	Korábbi javadalmak	A pécsi kanonoki stallummal egy időben birtokolt javadalmak	Későbbi javadalmak
9.	Demeter	?	–	egri pp → szerémi → erdélyi → zágrábi pk → esztergomi ék
10.	Fábián	?	pozsonyi + zágrábi kk	?
11.	Gatalóczi Mátyás	bácsi okk + zágrábi kk	bácsi okk + zágrábi kk → + zágrábi pp + pécsi kig → + pécsi pp	váci → veszprémi pk
12.	Gál	?	baranyai fesp	?
13.	Gál, Bálint fia	zágrábi kk → + bekcényi fesp → + kalocsai kk + kőí pp	zágrábi kk → + bekcényi fesp → + kalocsai kk + kőí pp → + pécsi ispotig → + esztergomi ékk	hájszentlőrinci pp → váradi okk → esztergomi okk
14.	Głowinoi Derslai Pál	krakkói dk	krakkói dk + plocki + wladislavi kk → + pécsi kpp	krakkói dk + plocki + wladislavi kk → + gnieznoi pp
15.	Handó György	–	pécsi pp → + kalocsai ék	† 1480
16.	Hangácsi Albert	egri kk + pankotai fesp + oig	egri kk + pankotai fesp + oig → + pécsi pp + erdélyi fesp	egri pp → csanádi pk
17.	Herendi Miklós	?	pécsi kpp	?
18.	Isztrói István	?	baranyai fesp + boszniai okk	?
19.	János	?	–	?
20.	Kálnói András	csázmai őkk	pécsi kpp	fehérvári pp → pécsi pk
21.	Kelemen	?	pécsi őkk	?
22.	Korponai János	?	fehérvári kk + korponai plb + pécsi kpp	?
23.	Laki Péter	?	pécsi pp → + kapornaki commendator	?
24.	Macedóniai László	?	baranyai fesp → szerémi pk (!) → pécsi pp + egri őkk	váradi pk
25.	Márton	?	baranyai fesp	?
26.	Mohorai Vidfy Miklós	?	váci őkk → okk → pp + pécsi kpp → okk	?

Nr.	Név	Korábbi javadalmak	A pécsi kanonoki stallummal egy időben birtokolt javadalmak	Későbbi javadalmak
27.	Nagylucsei Orbán	budai okk → esztergomi kpp → + (baranyai fesp) + fehérvári kpp	esztergomi kpp + fehérvári kpp → + pécsi pp	győri → egri pk + bécsi adminisztrátor
28.	Németi Gergely	boszniai kk	boszniai kk → + pécsi őkk → pp	–
29.	Oláh Miklós	–	–	esztergomi kk + fesp + oig + fehérvári őkk + tapolcai apát → zágrábi pk → egri pk → esztergomi ék
30.	Piso Jakab	–	pécsi kpp	budai (Szt. Zsigmond) pp
31.	Plawei Konrád	?	boroszlói kk + pécsi ispotig → baranyai fesp	?
32.	<i>Rogerius de Cavzis</i>	?	baranyai fesp + pozsegai pp + fehérvári okk + váci kk	?
33.	Skultéti Konrád	költni + esztergomi → + camnini → + szepesi kk + barsi → nyitrai fesp	költni + esztergomi + camnini + szepesi kk + nyitrai fesp	költni + esztergomi + camnini + szepesi kk + nyitrai fesp
34.	Somodori Mihály	?	–	?
35.	Stek János	–	pécsi organista	?
36.	Szászi János	bácsi pp	bácsi pp + pécsi oig	budai pp → veszprémi pk
37.	Szekcsői János	?	boszniai + pécsi oig → baranyai fesp	–
38.	Szerémi István	?	bácsi pp + → pécsi ékk	?
39.	Tamás	?	pécsi kpp	?
40.	Tapászi Pál	?	pécsi oig	?
41.	Telegdi János	?	zalavári <i>commendator</i>	?
42.	Tinódi János	–	pécs széhi fesp	?
43.	Turoni Kelemen	felsőörsi pp → aradi okk	(+?) aszúági fesp → pécsi okk	?

Nr.	Név	Korábbi javadalmak	A pécsi kanonoki stallummal egy időben birtokolt javadalmak	Későbbi javadalmak
44.	Uski János	erdélyi kk + budai plb + pozsonyi pp	erdélyi kk + budai plb + pozsonyi pp + pécsi pp + → meissenai pp + olmützi kk + boroszlói kk + vyšehradi kk	† 1428
45.	Valkói János	?	pozsegai + erdélyi kk + → aszúági fesp → okk	veszprémi pp
46.	Zágrábi Miklós	?	zágrábi + → pécsi okk	† 1358

A KANONOKOK EGYETEMI TANULMÁNYAI

Nr.	Név	Egyetem(ek)	Év(ek)	Fokozat(ok) ⁷³
1.	Bajoni István	Ferrara, Bologna	?–1467	dd
2.	Balbi Jeromos	Róma, Padova, Párizs, Bécs	1480–1493	ma, uid
3.	Bodrogi Fülöp	Bécs, ?	1472–1476	ma, dd
4.	Brodarics István	Padova	1490–1506	dd
5.	Büki Basó István	Bécs	1424	ma
6.	Czudar Imre	Itália, Prága	1369e	ma
7.	Głowinoi Derslai Pál	Padova	1445–1447	?
8.	Handó György	Bécs, Ferrara, Firenze	1445–1451	ma, dd
9.	Hangácsi Albert	Bécs, Padova, Bologna	1439–1450	dd
10.	Isztróti István	Bécs	1455	?
11.	Lénárt, Sebestyén fia	?	1410e	ma
12.	Macedóniai László	Bécs?	?	?
13.	Mohorai Vidfy Miklós	Bécs	1449–1455	ma
14.	Piso Jakab	Bécs, Bologna, Róma	1496, 1501k	dd
15.	Plawei Konrád	?	1365	dekretális 3 évig
16.	Rogierius de Cavazis	?	1383e	uid
17.	Skultéti Konrád	?	1360e	? (jog)
18.	Telegdi János	Padova	1470k	? (jog)
19.	Turoni Kelemen	Itália	1479e	dd
20.	Valkói János	Itália	1344e	? (jog)

⁷³ A rövidítések feloldása: dd = *doctor in decretis*; dui = *doctor utriusque iuris*; ma = *magister in artibus*

Módszertani megjegyzések a középkori francia város topográfiai vizsgálatához a 13. századi Angers kapcsán

A KÖZÉPKORI FRANCIA VÁROS topográfiai váza – adott esetben sok bizonytalansággal – de igen korai időszaktól megrajzolható. Fontos ugyanakkor megemlítenünk, hogy ezek a térképek a 12. század közepéig csupán az úthálózat főbb artériáit, a világi hatalom és az egyházi intézmények elhelyezkedését, valamint az erődítési rendszer körvonalait mutatják. Alig van információk a köztes városi térről, házak sorairól, elhelyezkedésükről. A legtöbb francia város esetében részletesebb képet csak a 13. századtól (legjobb esetben a 12. század közepétől) kapunk.¹ A százéves háború küszöbéig rendelkezésre álló információink ugyanakkor rendkívül fontosak, hisz egy dinamikus urbanizáció korszakából származnak, és ezzel együtt az első komolyan veendő lépcsőfokot jelentik a városi környezet és vele együtt a társadalom megismerésében. A korabeli városi topográfia ismerete tehát több szempontból is fontos: Egyrészt a korszak egy két-két és fél évszázados fejlődési folyamatot zár le, mivel legkorábban a 14. század első harmadát követően (legkésőbb a területet érintő járványok és háború következtében) a városok topográfiai fejlődése jóval összetettebbé és esetlegesebbé vált.² Másrészt az ún. hosszú 13. századra úgy kell tekintenünk, mint egy történeti periódusra, mely változtatásaival (egyházi építkezések, városfalépí-

---

¹ A városi régészetnek döntő szerepe van a korábbi korszakokra vonatkozóan. Az írásos dokumentáció csak a világi hatalom adminisztrációjának tökéletesedésével és az ingatlanpiac megélénkülésével bővült látványosan.

² A késői középkorban jelentkező problémák sokszor ellentétes hatással bírtak. Míg a járványok hatására a város „kiürült”, a háború épp a falak közé szorította még a békés körülmények közt vidéken élő lakosságot is. A csak részben ezzel összefüggésben lévő gazdasági válsággörbék frekvenciája és amplitúdója tovább növelte a várost érő külső hatások esetlegességét.

tések) alapvetően meghatározta a későbbi topográfiai fejlődés kereteit. Az alábbiakban – mellőzve a látványosabb építkezések (katedrális, városfal stb.) szerepének elemzését – néhány olyan szempontra szeretném felhívni a figyelmet, melyek a hatalmi pólusok közt elhelyezkedő városi tér vizsgálatához nyújthatnak segítséget.

Korszakunkra vonatkozóan nehézséget jelent, hogy sok városban az egyértelműen alátámasztható demográfiai és gazdasági gyarapodást nem kíséri a forrásbázis egyenletes növekedése. Részletesebb topográfiai vizsgálathoz, mely nyomon követi házak típusainak váltakozását, házcsoportok (ilôts), zárt blokkok (enclos), zöld vagy kifejezetten agrár hasznosítású területek elhelyezkedését, feltétlenül szükségesek a nagyobb, ingatlanokra vonatkozó összesítések. Ezek közül a legfontosabbak az adó és különböző díjfizetési jegyzékek. Sajnos a vizsgált periódus épp egy átmeneti korszaknak számít abból a szempontból, hogy a városi vagy királyi adóajztromok gyakran még nem állnak rendelkezésünkre, a korábbi földesúri adók maradványaként továbbélő *taille*, – ami egyébként is nehezen dokumentálható – pedig már sokhelyütt eltűnt.³ Elkerülhetetlen tehát, hogy betekintsünk a késő középkor fiskális forrásaiba is. A kortárs összesítő források közt pedig maradnak a censusjegyzékek, melyek azonban kisebb információértékkel bírnak, és csak egy-egy intézményhez köthetők. Ezeken felül viszont városonként gyakorta több száz ingatlanszerződés áll rendelkezésünkre, melyek javarészt adás-vételi, jelzálog- illetve bérleti szerződések. Itt azonban nem számíthatunk arra, hogy a forráseloszlás egyenletes volna. Következésképp információink nagy része egyházi birtokokról vagy gazdasági érdekeltségekről szól.

³ A városlakókat terhelő fejadó, a *taille* létezéséről és annak összegéről gyakorta csak visszakövetkeztetve kapunk információt, annak eltörlésekor. Angers esetében 1295-ből származik az az oklevél, melyben a gróf az említett adót eltörölte, innen ismerjük annak az adott időpontra vonatkozó összegét. Bibliothèque Nationale (a továbbiakban BNF) collection Touraine-Anjou. 3405. Ezt megelőzően Angers-ból egyetlen évben sincs konkrét adatunk a *taille* összegéről. Az alábbiakban néhány példa a *taille* megszűnésére Nyugat-Franciaországban: Chartres (1297): CHÉDEVILLE, A.: Chartres et ses campagnes. Paris 1991. (a továbbiakban CHÉDEVILLE, 1997.) 298. 496–497. Bretagne-ban szintén a 13. század végén tűnik el a *taille*: LEGUAY J.-P.: Un réseau urbain au Moyen Age: les villes du duché de Bretagne aux XIVe et XVe siècles. Paris 1981. 131–132. Ellenpéldának hozhatjuk fel Reims esetét ahol a 13. század végi *taille* más adóösszesítések rendkívül hasznos információkat adjak számos várostörténeti vizsgálathoz. DESPORTES, PIERRE: Reims et les rémois aux XIIIe et XIVe siècles. (a továbbiakban: DESPORTES, 1979.) Paris 1979. 179–217.

Fontos tehát tisztáznunk, hogy egy konkrét topográfiai vizsgálat igen összetett forráskezelést igényel. Angers-ban a 13. században jelentős információ és forrásbővülés tapasztalható. A korábbi időszak teljesen elhanyagolható anyagával szemben mintegy 400 ingatlan-adás-vételi, bérleti és zálogszerződés maradt ránk.⁴ Ezen felül néhány tucat perirattal és több censusjegyzékkel rendelkezünk az 1240-es évektől. A feltűnő gyarapodás hátterében – mint ahogy másutt is – az ingatlanpiac megnyílása és látványos megélénkülése áll.⁵ Adataink azonban csak töredékes képet mutatnak a városról. A fennmaradt források döntő része egyházi levéltárakból maradt ránk, és az adott intézmény városi ingatlanjaira (feudum, örökhaszonbérlet, bérlet) és érdekeltsegeire vonatkoznak. Így is hiányzik viszont számos egyházi érdekeltségű ingatlan, valamint szinte teljes egészben a grófi és más világi birtokokra vonatkozó okleveles anyag. A másik probléma a források jellegéből fakad. Azok az ingatlanok, melyek nem cseréltek gazdát hosszú generációkon keresztül, és nem terhelték azokat záloggal sem, – a censusjegyzékeket leszámítva – teljesen hiányoznak az anyagból. Ennek következtében teljes zónák maradnak fehérek a várostérképen.⁶

A kérdéses korszak dokumentumain kívül olykor sok évszázadon átnyúló információkat kell összegyűjtenünk. Természetesen az ilyen, későbbi korszakokra vonatkozó források kimerítő ismerete nem várható el egy kronológiailag jól célzott vizsgálatról, kontroll- és kiegészítő információik azonban nagyon hasznosak lehetnek. Nem tisztem ezeknek a bemutatása ezért csupán felsorolásszerűen szeretném jelezni egy-egy későbbi korszakra vonatkozó forráscsoport felhasználásának szükségét. A modern kor első információs robbanását képezik azok a javarészt 16. században készült rajzos várostérképek, melyek már konkrét és átfogó képet adnak a városi tér szerkezetéről. Angers esetében az első ilyen térkép a 1570-es években született. A 17–

---

⁴ Más városokkal összehasonlítva ez a mennyiség nem számít alacsonynak de kiemelkedően magasnak sem. A 13. századi Laon ingatlanokra vonatkozó okleveles anyaga többszöröse az Angers-inak. A laoni corpus teljes igényű feldolgozása az első olyan munkák közé tartozik, mely már komolyabb informatikai segédlettel készült. SAINT-DENIS, ALAIN: *Apogée d'une cité. Laon et le Laonnais aux XIIe et XIIIe siècles*. Nancy 1994.

⁵ CHÉDEVILLE, ANDRÉ: *Le rôle de la monnaie et l'apparition du crédit dans le pays de l'Ouest de la France (XIe–XIIIe siècles)*: *Cahiers de civilisation médiévale* 68 (1974) 320–325. Kitűnő összefoglalás még Reimsre vonatkozóan: DESPORTES, 1979. 116–131.

⁶ Mindez a fallal körülvett város területének közel 50 %-át teszi ki.

18. század egyre részletesebb, utcanevekkel aprólékosan ellátott térképeket hagyott ránk. Szintén ebből az időszakból származnak azok az igen értékes és terjedelmes városleírások, melyek sokszor már kiegészítőrajzokkal bővítve jelentek meg. Adott esetben használnunk kell az első országos telekkönyveket és katasztereket, melyek a napóleoni korszakban készültek. Bármennyire is távoli korszaknak számít szempontunkból a 19. század, sok esetben támaszkodhatunk az első műemlékvédelmi és régészeti társaságok folyóirataiban közzétett leírásokra és rajzokra.

A rendelkezésre álló források használatakor figyelemmel kell lennünk arra az evidensnek tűnő tényre, hogy minden egyes város topográfiai fejlődése egy sor egyedi tényező összességéből áll össze. Robert Favreau ezeket három csoportba osztotta egyházi, politikai-katonai, és gazdasági szempontokat hangsúlyozva.⁷ Számunkra azonban lényegesen kifejezőbb a Jean-Pierre Leguay által felállított rendszer. Leguay a meghatározó tényezők közt kiemeli a város földrajzi adottságait és fekvését, a birtokviszonyokat a városon belül, a városi erődítések szerkezetét, a település agrárjellegének szintjét, a városi hatóságok (higiéniai, rendészeti... etc.) intézkedéseit, valamint a parazita, önkényes, spontán építkezések szerepét.⁸ Mindezekhez hozzátehetjük még a kereskedelmi tevékenységhez tartozó fejlesztéseket, így új piacok, csarnokos piacterek (melyek jelentős részben épp korszakunkban, a 12. század végétől jelennek meg Franciaországban), kikötők, raktárak létesítését. Nyilvánvaló, hogy egy elemzésnek, éppúgy, mint egy összehasonlító munkának, tartalmaznia kell e szempontrendszer elemeit.

A fenti tényezők természetesen más és más módon, olykor más korszakokhoz kötődően alakították a városi tér szerkezetét. Így például a városon belüli birtokviszonyok a 13. század elejétől már viszonylag keveset változtak, az új egyházi intézmények, elsősorban a kuldulórendek megjelenése nem módosította jelentősen a korábbi egyensúlyt. Számolnunk kell viszont a korszaktól egyre nagyobb számban megjelenő karitatív intézmények (elsősorban ispotályok) szerepével.⁹

⁷ FAVREAU, ROBERT: *La ville de Poitiers á la fin du Moyen Age*. Poitiers 1978. 9–12.

⁸ LEGUAY, JEAN-PIERRE: *La rue au Moyen Age*. Rennes 1984. 30–33.

⁹ Az ispotályok a 13. század folyamán jelentős birtokokat szereztek a városi térben. Expansiójukat elsősorban a gazdaságilag az egyre erősebb és differenciáltabb városi polgárság folyamatos adományai biztosították. Az Angers-i Szent János ispotály alapítását követő né-

Franciaországban a városi erődítési munkák egy igen fontos szakasza kezdődik a 12. század végén II. Fülöp Ágost uralkodása idején. A korszakból a leglátványosabb az 1190-es évektől emelt párizsi és az 1230-as évektől épített Angers-i városfal és erődítményrendszer. Ezek az építkezések számos kisajátítást és többé-kevésbé rendezett területfoglalást követően jelentősen átalakították a város periferiájának utca-és birtokszerkezetét.¹⁰

A hatósági intézkedések, melyek célja a város biztonságosabbá alakítása, csak későn és akkor is kevésbé hatékonyan jelentkeztek. Korai példákat találhatunk ugyan a 12–13. századból, de igazán csak a középkor utolsó két évszázadában jelennek meg nagyobb számban az ilyen irányú rendelkezések, és akkor is inkább válságkezelő, mint megelőző céllal. A középkor folyamán tudatos városi környezetpolitikával tehát alig számolhatunk.¹¹

Angers-ban az utcaszerkezetről kapott információink a 13. században növekednek meg látványosan. A jelenség nem egyedi, a 12. század végéig Franciaországban csak elvétve kerülnek elő, szinte kivételnek számítanak az utcanevek forrásainkban. Angers-ban a 14. század elejéig mintegy két tucat utcanev fordul elő. Figyelmet érdemel, hogy ezek közt egyáltalán nem találkozunk a máshol oly megszokott utcanevekkel, mint Grande rue (magna rua) vagy olyan elnevezésekkel, melyek egy-egy jól ismert tulajdonos nevéhez köthetők. Az utcanevek nagy része jól beazonosítható és következetesen használt név a forrásokban. Ez utóbbi a 13. században még korántsem egyértelmű. Párizs és Nantes központjában is találhatóak olyan utcák, melyek néhány évtizedes időintervallumon belül is különböző név alatt szerepelnek.¹² Természetesen hasonló esetek Angers-ban is előfordulhattak, hisz az utcahálózat csak egy töredékét ismerjük név szerint, azonban az megállapít-

---

hány évtizedre ld. GÁLFFY LÁSZLÓ: Egy ispotály működésének kezdetei Angers-ban a 12–13. század fordulóján. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. CXII. 3–17.

¹⁰ Angersban jól megfigyelhető, hogy a nyomvonalat kijelölő királyi mérnökök pusztán gyakorlati megfontolásokat követve nem voltak figyelemmel a legtekintélyesebb egyházi intézményeknek okozott károkra sem. Az uralkodó késlekedés nélkül igyekezett kárpótolni az egyházat, igaz az összeg mértéke egyes esetekben vitatott volt. Archives Nationales, Layettes du Trésor des Chartes J 178 n. 8–18bis, 30.

¹¹ LEGUAY, JEAN-PIERRE: La pollution au Moyen Age dans le royaume de France et dans les grands fiefs. Paris 1999. 48–50.

¹² LEGUAY, JEAN-PIERRE: La rue au Moyen Age. Rennes 1984. 93–94.

ható, hogy az utcanevek állandósulása mindenképp a városiasodás és vele párhuzamosan az azonosíthatóság jogi igényének magasabb szintjét jelenti.

Az előbb említettek ellenére a forrásbázis kezelése nem mindig problémamentes. Az okleveles terminológia nem tesz különbséget például az utcák nagyságát illetően. A *vicus*, *rua*, *ruella* szavak több esetben ugyanazokra az utcákra használva is előfordulnak, egymáshoz közeli időpontokban.¹³ Mindezek ellenére azok az ingatlanok, melyek egy konkrét utcához vannak rendelve könnyebben meghatározhatók. Hasonlóképp egyszerűbb a dolgunk azokban a gyakori esetekben, ahol a források városkapukat, piactereket, folyópartot vagy folyóparti kikötőt jelölnek meg.

Az ingatlanok topográfiai beazonosítása problematikusabb, ha csupán a városnegyed megnevezésével találkozunk. Erre is szép számmal adódik példa, különösképp a külvárosi zónákban. A fallal körülvett városon belül a kereskedők és iparosok lakta összefüggő negyed (Doutre) a forrásokban több szektorra van bontva (Capraria, Tanneria, Folia, Nova Folia etc.) Ezek az elnevezések nem csupán foglalkozásbéli elkülönülést mutatnak. A negyedek mindegyike jól beazonosítható, mert általában egy hasonló nevű utcához kötődnek, ám az ingatlan további elhelyezéséhez más forrásból származó kiegészítő információra és nem utolsó sorban nagy szerencsére van szükség. A pontatlan vagy elnagyolt lokalizáció jellemző néhány tekintélyes épület-(együttes) környékére is. Nem mintha itt nem lennének utcák, mégis gyakran találkozunk például az „*ante castrum*” megjelöléssel, ami egy ötszögű város esetében nagyon kevés fogódzót nyújt.¹⁴

A lokalizáció természetesen a mai kutató számára okoz csak nehézséget, a kor okleveles gyakorlata már több generációs memóriát feltételez, és a forrásokban számos ilyen jellegű pontosítás található. A 13. század utolsó harmadától általánossá vált, hogy egy szóban forgó ingatlan kapcsán a két szomszédot is megnevezik. Érdeemes figyelni a fogalmazásra is, mert a *iuxta seu prope*, *iuxta et prope* hiátusra utal, míg az *inter*, *iuxta* összefüggő házsört feltételez. A források általában megadják az ingatlan korábbi bérelőjének nevét is, és egyes esetekben ez a szomszéd ingatlannál is alkalmazták. Az informá-

¹³ Angers-ra vonatkozóan számos ilyen példát ismerünk. Jelzőképp említjük, hogy két fontos utcája a városnak – a rue Courte et a rue Lionnaise – is felváltva szerepel a forrásokban hol *vicus*, hol *rua* esetleg *ruella* megjelöléssel. Archives départementales de Maine et Loire (a továbbiakban ADML) H 40 f. 1–4.; H 46 f. 162., 165.

¹⁴ ADML 1 Hs B 21 f. 73.; B 24 f. 2., 13.

ció itt viszont nem feltétlenül jelenti a legutóbbi bérlőt, találtunk olyan házat, melyet három generáción keresztül ugyanazzal a névvel pontosítottak.¹⁵

A topográfiai vizsgálatnak fontos eleme az ingatlan típusának a meghatározása. A legsűrűbben természetesen az átlagos lakóépületet, mint házat (*Domus*) említik forrásaik. Sajnos a 14. század végéig alig adódik lehetőség arra, hogy ezeket az épületeket valódi terjedelmükben, magasságukban is elképzelhessük. A cenzussal és az örökhaszonbérleti díjakkal nagyon óvatosan kell bánnunk: a különböző városrészek közti árdifferenciát jól érzékeltetik, ugyanakkor nem alkalmasak arra, hogy megbízható következtetéseket vonjunk le a ház méretéről vagy esetleg pontosítsuk annak besorolását. A háztípusok megkülönböztetésekor alapvetően csak a terminológiára tudunk támaszkodni. Itt azonban igen korlátozottak a lehetőségeink. Világosan meghatározható ugyanakkor néhány alapvető különbség az ingatlanok értéke és funkciója közt. A nagyobb házak, paloták megjelölésére Angers-i forrásaink a *herbergamentum*, hébergement szót használják. Fontos azonban jeleznünk, hogy Franciaországra itt is jellemző egy igen árnyalt terminológiai töredezettség és nem meglepő, hogy az említett fogalmat városi környezetben nem találjuk meg az ország számos részén (éppúgy, mint a Niermeyer szótárban sem). Anjouban a terminust nem kizárólag városi környezetben alkalmazták, vidéken általában uradalmi központokat jelölnek vele. Angers-ban ugyanakkor igen következetesen azokra a nagyobb épületekre, épületegyüttesekre használják, ahol udvar, illetve szőlővel, fákkal beültetett kert, melléképületek találhatók. A *domustól* való megkülönböztetése nyilvánvaló. Alig fordul elő olyan eset, hogy egy épület az egyik forrásban *herbergamentum*ként, a másikban *domus*ként legyen megjelölve. Cenzusterhük minden esetben kiemelkedően magas. Nem köthetők perifériákhoz, a város majd' minden zónájában megtalálhatók. Ezen felül gyakran nevesítik a *herbergamentum*okat (így: Scala Marquer, La Bourgignonne...), ráadásul ez a jelenség szinte kizárólag rájuk jellemző.¹⁶

Jeleznünk kell még, hogy az okleveles terminológia használ egy másik kifejezést is a nagyobb házakra és melléképületeikre, ez a *manerium*. A szó alapvetően az agráriumhoz és az uradalmi gazdaságokhoz köthető, korláto-

¹⁵ Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean d'Angers. Ed.: Célestin Port. Angers. 1870. n. 92.; ADML B 28 s. n.; B 188 f. 9.

¹⁶ ADML 1 Hs B 28 s. n. (1239); 1 Hs B 24 f. 19.; H 40 f. 2.; H 43 f. 2-3., 5.; H 51 f. 10.; G 378 f. 426.; G 725 f. 22., 24; G 1049 s. n. (1239).

zott mértékben viszont előfordul városi kontextusban is, ám minden esetben a perifériákon, illetve a külvárosokban. A *herbergamentum*mal szemben a *manerium* vidékies jellege tehát jól kimutatható.¹⁷

A fent említett nagyobb egységeken kívül nem fedezhetők fel Angers-ban összefüggő, zárt házcsoportok (ilôts), melyek jelenléte más francia városokban a sajátos birtokszerkezethez köthető.¹⁸

A városi térben elhelyezkedő házakhoz gyakran tartoznak elsődlegesen gazdasági funkciójú melléképületek, melyek *appenticium*ként jelennek meg forrásainkban. Önállóan vagy kertkapcsolattal ritkán fordulnak elő, és ebben az esetben is csak külvárosi negyedekben, minden más esetben a ház tartozékaként bérlik, használják őket.

Az oklevelek jól láthatóan megkülönböztetik az egyszerű melléképületeket a raktáraktól (*cellarium*), melyek a városközpontban is gyakran fordulnak elő.¹⁹ A kikötői és folyóparti zónát leszámítva minden esetben házakkal együtt említik őket. Szőlőtermelésből élő régióban természetesen szép számmal fordulnak elő pincék, melyeket szintén elkülönítve *roca*, *rocha*, *roceta*-ként említenek forrásaink. Több példa mutatja, hogy a város központjában, a legforgalmasabb utcákban is megtalálhatók.²⁰

Forrásaink sajnos nem mindig határozzák meg pontosan a melléképületeket, hanem pusztán *pertinentium*ként jelölik őket. Ezekben az esetekben gyanítható, hogy értékük kisebb volt annál, minthogy külön említést tegyenek róluk.

Egyes esetekben a kontextus segíthet csak az üres telkek (*platea*) helyes meghatározásában. A terminus ugyan eredendően építési telkeket jelöl, azon-

¹⁷ ADML H 593 f. 87.; G 717.; G 1031 s. n. (1303 és 1313); G 1047 s. n. (1301); Egyetlen esetben fordul elő, hogy az oklevél egy városi, beépített környezetben lévő nevesített ház esetén mindkét kifejezést használja: „*herbergamentum seu manerium*” ADML H 43 f. 2. Máshelyütt, a városfalon kívül lévő, korábban szőlőkkel körülvetten területen elhelyezkedő nevesített ház, („*Rocha Bouillon*”) esetében minden valószínűség szerint egy egykori pincégazdaságot illethettek a *manerium* szóval. ADML H 831 s. n. (1291).

¹⁸ SAINT-DENIS, ALAIN: *Apogée d'une cité. Laon et le Laonnais aux XIIe et XIIIe siècles*. Nancy 1994. 571.

¹⁹ ADML H 46 f. 4.; H 51 f. 11.; H 154 f. 10.; G 725 f. 12., 22.; 1 Hs B 28 s. n. (v. 1240)

²⁰ ADML 1 Hs B 19 s. n. (1303); H 543 f. 111.

ban Angers-ban és Chartres-ban is akad példa rá a 13. század második felétől, hogy udvarnak, egy ház közvetlen tartozékának kell tekintenünk.²¹

Furcsának tűnhet, hogy a városi polgárok gazdasági épületei mellett a nagyobb egyházi intézmények raktárai nem mindig lelhetők fel a városi térben. Bourges-ban, a katedrális szomszédságában még ma is áll a 13. században épült érseki magtár, míg Angers-ban ennek nyoma sincs. Itt számolnunk kell azzal, hogy ezt a feladatot leginkább a város közelében lévő püspöki *maneriumok* látták el. Mindamellet csak részben magyarázza a raktárak feltűnő hiányát (természetesen itt kisebb egységeket az apátsági épületek is magukba foglaltak), hogy a városi apátságok és káptalanok szintén kiterjedt birtokhálózattal rendelkeztek az Angers-t környező vidéken.

Külön vizsgálat tárgya kell, hogy legyen a zöld, illetve agrár jellegű zónák behatárolása a városon belül. A lakóépületekhez gyakran tartoznak kertek, gyümölcsösök, fás udvarok (*ortus*, *virgultum*, *viridarium*, verger). Ez a jelenség korántsem csak a külső zónákat érinti, hanem nagyon jól megfigyelhető a régi városmagban, sőt egyes központi elhelyezkesű iparos-kereskedő negyedben a kertek mellett megtalálhatjuk a szőlőt is. A városból kifelé haladva de még *intra muros* egyre több információnk van zöld területekről, szőlőültetvényekről.²²

A piacterek, csarnokos piacok sem feltétlenül sűrűn lakott, nehezen megközelíthető helyekre kerültek, még ha jelentőségüknél fogva gyors urbanizáció jellemezte is a környéket. Angers-ban a les Halles piac és vásártér létrehozása (kb. 1250) után mintegy húsz évvel a piac őre (*custos*) egyben a környező szőlők felügyeletét is vállalta.²³ A példa jól mutatja, hogy sok városban az új alapítású piactereket létrehozásukkor a városfalon belül, de a beépített és a „zöld”; agrárdominanciájú zónák határán kell keresnünk. Valószínűleg épp ez az egyik oka az új, 13. századi piacok létrejöttének: a régiek, melyek egykor kontaktusban álltak a széles bejövő útvonalakkal és az agráriummal,

²¹ CHÉDEVILLE, 1997. 417 n. 125. ADML H 40 f. 1.; H 43 f. 3.

²² ADML 1 Hs B 21 f. 58–59.; B 24 f. 12–13.; B 31 f. 263.; G 719 f. 167.; G 660 f. 145.; G 1031 s. n.; G 1047 s. n. (1289); H 43 f. 2.; etc.

²³ Actes et Lettres de Charles Ier roi de Sicile concernant la France. Ed.: Alain De Boüard. Paris 1926. n. 184.

a 12. század végére, 13. század elejére elveszítették eredeti előnyös adottságait.²⁴

Nehezebb meghatározni azonban egyes gazdasági jellegű épületeket, ill. épületrészeket a városon belül. Kézművesműhelyek és üzletek javarészt még beazonosíthatatlanok a 13. századi Angers-ban. Kivételt képeznek viszont a kemencék (*furnus*, *furnile*, fornili) és a pékek üzletei, melyek szép számmal beazonosíthatók forrásaink alapján. Ezeket az ingatlanokat az átlagosnál mindig magasabb cenzus terhelte. A jogi természetű forrásokban megkülönböztetett figyelmet kaptak, és ez kétség kívül az uradalmi adózás városi továbbélésének speciális formájára utal.

A fentebb említett példák jól érzékeltetik, hogy a 12. század végétől új, minőségét tekintve sokkal alaposabb topográfiai képet tudunk felszínre hozni. Ennek jelentősége jóval túlmutat a szűkebben értelmezett városi tér vizsgálatánál: először nyílik lehetőség komolyabb szocio-topográfiai elemzésre, ezen felül sokkal rétegzettebb képet kaphatunk a városon belüli hatalmi egyensúlyról, a városi fejlődés lehetséges irányairól. Ugyanakkor az adatok minél alaposabb feldolgozása azért is szükséges, mert a késő középkor két évszázadában a francia városokban végbement – gyakran teljesen ellentétes irányú – változások csak a megelőző korszak hagyatékának ismeretében értékelhetők igazán.

---

²⁴ Angers esetében ez az átalakulás nagyon jól érzékelhető. A heti piacok és évi vásárok számára eredetileg a város határában lévő Maine folyó hídján biztosítottak helyet. A híd valamint a folyó másik partja fokozatosan beépült, ami pedig magával vonta a piactér áthelyezését a 13. század közepén. Az új csarnokos piactér a 13. század első felében épített városfalon belül, tehát védett zónában, de a városmagtól lényegesen távolabb helyezkedett el.

Zsigmond lengyel herceg utazásai Magyarországon

JELEN KÉRDÉS VIZSGÁLATÁHOZ a forrást Jagelló Zsigmond budai számadáskönyvei nyújtják,¹ melynek Magyarországra vonatkozó részeit 1914-ben Divéky Adorján tette közzé az eredeti nyelven.

A számadások pontos datálásának, a gondos számadás-vezetésnek köszönhetően megrajzolható Zsigmond magyarországi utazásainak útvonala, a hozzájuk tartozó állomásokkal együtt. Az ennek kapcsán megszerzett ismeretek lehetővé teszik, hogy pontosítsuk a középkori Magyarország úthálózatáról már meglévő ismereteinket. A naponként megtett távolságok adatainak felhasználásával hozzávetőlegesen kiszámolhatjuk a haladási sebességet is.

Az utazás viszonylatában (és más viszonylatban sem) a szakirodalom nem foglalkozik érdemben a témával. Divéky Adorján egy, a Századokban megjelent cikkében érintette ugyan,² azonban kizárólag a herceg Krakkói utazásával foglalkozott, gyakorlatilag a latin szöveg magyar összefoglalását végezve el, beérte néhány érdekesség kiemelésével. A herceg egy másik utazásával Zolnay László egy négyoldalas cikkében foglalkozott,³ kizárólag Szeged környéke művelődéstörténetének vonatkozásában. Nem tűnik tehát túlzásnak kijelenteni, hogy ez a nagy forrásértékű dokumentum gyakorlatilag kihasználatlanul hever.

Zsigmond herceg magyarországi útjai

A herceg magyarországi utazásait alapvetően három csoportba tudnám sorolni. Az első útja egyszerű kirándulásnak tekinthető, ez 1500. július 28-tól

---

¹ Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502, 1505). Budapest 1914. (a továbbiakban: *Számadások*)

² DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. Századok 48 (1914) 449–463.; 562–576. (a továbbiakban: DIVÉKY)

³ ZOLNAY LÁSZLÓ: Szeged környék néhány művelődéstörténeti emléke 1500 őszéről. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged 1974–75/1. 5–9.

augusztus 8-ig tartott. A herceg Vácon keresztül Visegrádra ment, ahol több napot töltött el.

A második csoportot azok az utak alkotják, melyeket kifejezett politikai céllal tett, ilyen az 1500. október 9-től november 29-ig tartó útja Bácsra, ahová bátyját, a törökellenes hadjáratot indító Ulászlót kísérte. Ide tartozik még tolnai utazása is, amit 1501. augusztus 23-a és október 20-a között bonyolított le, és amelynek célja a János Albert halála miatt kialakult helyzet megvitatása volt.

A harmadik csoportba sorolnám azokat az útjait, amelyeket az országba érkezésében, vagy innen távoztában tett. Első megérkezése kimaradt a számadásokból.⁴ Egyévnyi tartózkodás után 1501. november 29-én hazaindult, december 9-én elhagyta az országot és a glogauai hercegség érintésével Krakkóba ment. Legközelebb 1502. szeptember 11-én tért vissza. Ugyanabban az évben november 28-án Sziléziába távozott, majd 1505. június 18-án érkezik újra az országba, és ugyanezen év augusztus 12-én végleg távozik.

Készülődés az utazásra

Azt hiszem, nem túlzok, amikor azt állítom, egy ilyen utazásra való készülődés fenekestül felforgatja az udvar életét. Elgondolható, milyen kihívást jelentett egy több hetes útra való felkészülés a kor viszonyai között.

A lovak és szekerek előkészítése különösen fontos. Előbbiekhez az út előtt patkókat, patkószeget, takarókat, utóbbiakhoz vasalatokhoz való anyagot, a tengelyek megkenéséhez szurkot és zsírt, és mivel mindig szükség van rájuk, különféle köteleket vásároltak. Több alkalommal vásároltak új szekeket, erre különösen az 1501. évi krakkói út előtt volt szükség. Az út előtt megjavíttatták, megerősítették és kengyellel szerelték fel a nyergeket is. A legnagyobb előkészületet az első krakkói út igényelte. Az utazást 1501. november 29-én kezdték meg, azonban már október 25-én hozzáláttak a készülődéshez. Külön erre az útra tizennégy új lovat vásároltak Székesfehérváron.

A ruházat is ennél az utazásnál nyer nagyobb jelentőséget, tekintettel a késő őszi időjárásra. A *familia* részére ruhákat, cipőket, lábszárvédőket, fekete és flandriai posztót, valamint báránybőrt vásároltak. Komoly felújítás érte a hercegi ruhatárat is. Zsigmond új csizmát, két új hacukát, díszpalást-

⁴ Divéky csak az 1500. május 8-tól terjedő időszakot adta ki, Zsigmond 1499. december 12-én már Budán volt.

hoz való szövetet, harisnyát, új kardhüvelyt, díspárnákat, valamint takarókat készíttetett magának. Tizenkét szőnyeg beszerzéséről is gondoskodtak.

A patikában vették meg a papírt, a vörös és zöld viaszt, a füstölőszert. Ugyanitt különböző gyógynövényeket zúztak össze másfél forintért, ezek tárolására kis zsákokat vettek. Itt említem meg azokat az élelmiszereket, amiket nem lehetett beszerezni az úton. Nagy mennyiségű fűszert vásároltak nyolcvankét forintért. Ezek: tíz font sáfrány, húsz font fahéj, tíz font szegfűszeg, negyed mázsa⁵ bors, tíz font gyömbér voltak. A tartós élelmiszerek közül vásároltak harminckét és fél font finom cukrot, fél mázsa rizst és harminc font mazsolaszőlőt. Néhány szót érdemel még a szállítás ügye. Rendkívüli gondossággal csomagolták el a törékeny dolgokat, általában külön burkolatot, tokot készítettek nekik. A fűszereket kis zsákocskákban tartották. Több ládát is vásároltak, illetve készíttettek az útra, ezeket kötelekkel kötözték a szekerekre.

Az utazásra vitt személyzet

Egy ekkora dinasztia tagja természetesen kísérettel utazik, ennek nagysága az úttól függ. Zsigmond a váci kirándulásra hat, a bácsi hadjáratra legkevesebb huszonhét embert vitt magával, nem számítva a lovászokat és kocsisokat. Legalább hat lovászra volt szükségük,⁶ indulás előtt pedig hat kocsisnak fizetett a herceg.⁷

Minden tekintetben a Krakkóba történő hazaút a legjelentősebb. Zsigmond ez alkalommal végleg elhagyta Magyarországot, mondhatni hazaköltözött, bár két rövidebb látogatást ezután is tett Budán. Valószínűsíthető tehát, hogy mindenki, akinek szolgálatára később igényt tartott, vele utazott. Divéky Adorján az utazók teljes létszámát hatvan főre tette.⁸ Számításaim szerint legkevesebb ötven főről lehet szó, így nem valószínűtlen a hatvanfős becslés sem.

⁵ A „czathnar” Budán 54–73 kg között volt, egy bécsi mázsa 56 kg. Vö.: A történelem segédtudományai. Szerk.: BERTÉNYI IVÁN. Budapest 1998. 347.

⁶ A herceg az utazás előtt hét lovász felett rendelkezett. Számadások 74.

⁷ Számadások 74.

⁸ DIVÉKY 572.

Közlekedési eszközök, útviszonyok, vezetőik

Vegyük először a lovat, mint a közlekedés legfontosabb tényezőjét, melynek döntő szerepe volt a kor közlekedésében. Zsigmond loállományában különféle lovakat találhatunk.

Az első csoportot azok a lovak alkotják, amiket egyszerűen az *equus* szóval említene. Ezek alkotják a hátslovak csoportját. Amikor nem hátsrólóról van szó, azt külön jelzi az írnök. A hátsróló másik elnevezéseként az *ambulator*⁹ szót használják, ezeket különleges járásmódra¹⁰ tanították be, lengyelül *innochodnik*-nak nevezték.

A következő csoport a befogott lovaké. Az egyik fajta, az igásló egy helyen nyer említést, a másik a hámos ló, másként *redarius* jóval gyakrabban fordul elő.¹¹ Az igás- és hámoslovak befogásuk módjában különböztek, lengyelül mindkettőt a *wosznyki*¹² kifejezéssel illették. Különlegességnek számított az arab ló, ezzel a fajtavál három alkalommal találkozhatunk a számadásokban,¹³ Zsigmond ajándékba kapta őket.

Négyféle szekérfajta különíthető el a forrásban, az egyik az egyszerű szekér, a *currus*. Mivel a szekerek külső megjelenésében jószerével csak a négy kerék volt közös,¹⁴ nem tudjuk, hogyan nézhetek ki Zsigmond szekerei. Annyi bizonyos, hogy kassal látták el őket.¹⁵ Zsigmond két kocsi szekeret¹⁶ vásároltatott a bácsi hadjárat előtt. A következő fajta, a hintó.¹⁷ Erre vonatkozó adatot az 1505-ös évben találunk.¹⁸ A kocsiszekrény felfüggesztését szíjjakkal oldották meg, lengyelül *kolebka*-nak nevezték. Az italszállító szekérrel (a forrásban *currus pythny*) háromszor¹⁹ találkozhatunk a számadások között. Ezeknek minden egyes alkalommal a kerekét kellett megjavíttatni. Ebből is

⁹ Számadások 31.; 55.; 65.; 90.; 92.; 104.; 113.; 124.; 178.; 203–205.

¹⁰ Számadások 224.; Divéky 568.

¹¹ Számadások 46.; 57.; 67.; 75.; 107.; 112.; 124.; 136.; 140.; 142.; 143.; 187.

¹² Számadások 231.

¹³ Számadások 26.; 33.; 204.

¹⁴ TARR LÁSZLÓ: A kocsi története. 1968. 172. (a továbbiakban: TARR)

¹⁵ Számadások 135.

¹⁶ A kocsira és kocsi-szekérre vonatkozóan: TARR 199–200.

¹⁷ TARR 196–198.

¹⁸ Számadások 211.

¹⁹ Számadások 168.; 180.; 190.

látszik, hogy ezek a szekerek nagy igénybevételnek voltak kitéve a rajtuk szállított ital tekintélyes súlya miatt.

Az utakról megállapíthatjuk, hogy általában véve katasztrofális állapotban lehettek. A középkorban általános volt a jelenség, hogy az utak javítására, útépítésre nem fordítottak gondot, s ha mégis, a természet erői gyorsan semmivé tették a javításokat,²⁰ így aztán néha pusztán az utak felismerése is problémákba ütközött.

Kitűnik az utak rossz állapota a számadások vizsgálata közben is. Gyakran fordult elő kerék és tengelytörés,²¹ a kocsirúd eltörése.²² A rossz út miatt sokkal gyakrabban kellett patkoltatni.²³ Egy alkalommal a forrás szerint az összes lovat meg kellett patkolnia a kovácsnak, mert a rossz utak miatt lekoptak a patkóik.²⁴ A krakkói út során a felvidékre érve a megváltozott terepviszonyok között gyakrabban fordultak elő különféle balesetek. Az utak azonban nem csak rosszak voltak, hanem bizonytalanok is. A középkori utat nem volt könnyű felismerni, csak az esetleges töltések, hidak árulkodtak jelenlétéről,²⁵ gyakran csak két egymás mellett futó keréknyom volt az út, így a falvak, városok környékén az egymást keresztező utakon könnyen el tévedhetett, aki nem ismerte a környéket.

Ezen okokból kifolyólag Krakkó felé való utazása közben Zsigmond herceg is folyamatosan vezetőik segítségét volt kénytelen igénybe venni. A vezetők többnyire az egyik falutól a következőig vezették, ahol újabb vezetőt fogadtak. Általában parasztok szolgálatait vették igénybe.

A rossz útviszonyok mellett nagy kihívást jelentett a vizeken való átkelés is. Ezzel a kihívással Zsigmondnak is meg kellett küzdenie. Bács felé menet át kellett kelniük a Dunán. Erről nem maradt feljegyzés, mert az átkelést

²⁰ PETNEKI ÁRON: Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról. In: Klanczay Emlékkönyv. Budapest 1994. 20. (a továbbiakban: PETNEKI)

²¹ Számadások 160.; 164.; 167.; 168.; 169.; 180.; 190.; 191.; 202.;

²² Számadások 163.

²³ Számadások 162.; 161.

²⁴ Számadások 162.

²⁵ GÁRDONYI ALBERT: Felső Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban. Közgazdasági szemle 1908. 92.

a király biztosította.²⁶ Krakóba menet Esztergomnál keltek át, ezt az átkelőt használták minden későbbi alkalommal is.²⁷

Élelmezés, egyéb ellátás, kiadások

Az utazás ilyen körülmények között, különösen télen eléggé nagy testi és lelki megterhelést jelentett.²⁸ Ez a kalóriaszükségletet is jelentősen megnövelte ember és állat esetében egyaránt, ezért biztosra vehető, hogy az úton nem csak többet, de más ételeket is fogyasztottak.

Az utazás közben nem voltak mind beszerezhetőek a megszokott alapanyagok. A problémás tárolású illetve eltarthatóságú élelmiszereket kénytelenek voltak mellőzni. Nyilvánvaló, hogy a herceg étrendje jelentősen leegyszerűsödött, a tábori körülmények nem nyújtottak lehetőséget az ételek változatos elkészítésére, és az alapanyagok egyébként igen széles skálája is jelentősen beszűkülhetett.

Nem csak a táplálékról kellett útközben gondoskodniuk azonban, hanem egyéb, az úton nélkülözhetetlen dolgokról is. Ilyenek elsősorban a takarmány, a gyertyák, a szekerekhez szükséges alkatrészek, faggyú, de adott esetben ruha és cipő is.

Minden egyes településen, ahol megálltak nagyobb mennyiségű élelmiszert és takarmányt szereztek be, és ahol szükséges volt, további dolgokat is.

Több alkalommal kénytelenek voltak különböző szekéralkatrészeket vásárolni, a kerék fogyóeszköznek minősült. Emellett egyéb szolgáltatásokat is igénybe vettek. Ilyen volt például a ruhák mosatása, a fürdő, a szállás és a már tárgyalat vezetőik.

Szállás

A hosszabb utazásoknál fontos, hogy az utazók milyen körülmények között pihenhetik ki az út fáradalmait, a megfelelő szállás ezért nagy szerepet játszik utazás közben. Zsigmondot váci útján valószínűleg a váci püspök látta vendégül. Tolnai tartózkodása esetében a hiányzó adatok miatt nem lehet pontosan tudni, hol szállt meg, de valószínű, hogy a király gondoskodott róla.

²⁶ Számadások 69.

²⁷ Számadások 165.; 190.; 205.

²⁸ PETNEKI 14.

Ugyanígy nem volt gondja Bácon, ahol szintén Ulászló gondoskodott elhelyezéséről.

Zsigmondnak szokása volt a szállás elrendezése érdekében előreküldeni valakit.²⁹ Ezt a feladatot az esetek többségében egyik udvarnoka, Karuatt látta el. Általában két nappal az indulás előtt küldték előre, de előfordult, hogy egy, esetleg már három nappal hamarabb is. Minden bizonnyal az összes útba eső állomáson gondoskodnia kellett szállásról. Többnyire egy forintot kapott a költségeire.

A szálláshelyek körülményeire gyakorlatilag semmiféle adatot nem találtam, egyes helyeken valószínűleg jobban kellett nélkülözniük a kényelmet, a magukkal vitt szőnyegek felhasználásával azonban kellemesebbé tudták tenni a herceg szállását.

Különleges esetek

Itt kerülnek említésre a szokásostól eltérő események, mint például az emberhalál, sérülések, károk. Nézzük először a bácsi út szokatlan eseményeit. Egészen Bácsig semmi különleges nem történt. A városban azonban több probléma is fellépett. Az első ilyen Crzywonosz kocsis halála. A szövegből nem derül ki az oka, csak annyi, hogy a temetésre egy forintot költött a herceg.³⁰ A második kár (az elsővel természetesen nem összemérhető), ami a herceget érte, hogy út közben eltört a szobaklozetje, amit meg kellett javíttatnia. Ez negyed forintjába került.³¹ A szokásos keréktörések kijavításán túl a városban további problémákkal kellett szembenézniük. Néhány kocsis és mások megsebesültek. Egyértelműen nem derül ki, hogy mi történt. A számadás egy bejegyzésben, egy kiadásként kezeli a borbélynak a megérkezés után adott két forintot. Tekintettel arra, hogy a lovak körül a mai napig meglehetősen sok sérülés történik, elképzelhető, hogy a több sebesülés egyszerre esett valamilyen lovas- vagy kocsi baleset kapcsán. Ezen kívül a kíséret két tagja is megbetegedett: a bolond és Jurek küldönc.

A hazaérkezés sem volt problémamentes, a Pest és Buda közötti átkelés alkalmával ugyanis a hajózás miatt a szekerek és lovak még Pesten vesztegel-

²⁹ A szállás vonatkozásában: *Számadások* 67.; 70.; 75–77.; 121.; 130.; 135.; 161–165.; 167.; 187.; 190.; 191.; 194.; 204.; 206.; 208.; 215.

³⁰ *Számadások* 73.

³¹ *Számadások* 73.

tek, amikor a herceg néhány szolgájával együtt már Budán volt. A hosszúra nyúlt lemaradás miatt a lovaknak takarmányt kellett beszerezni, a *familiának* pedig az étkezéssel támadtak gondjai. A menet ugyanis kettészakadt, a Budán lévők a királyi konyháról még nem kaptak enni, a herceg konyhafelszerelése azonban még Pesten rostokolt, így a szolgáknak kenyeret kellett venni, az éppen áthajózással foglalatoskodó lovászokat és kocsisokat pedig utóbb szintén el kellett látni.³²

Azért jó is érte a herceget az úton: a szegedi polgárok megkedvelhették, mert bő egy hónappal hazaérkezését követően újévi ajándékként borral lepték meg, amit maguk szállítottak Budára és helyeztek el Zsigmond pincéjében.³³ Nemes gesztusnak kell tekintenünk ezt, tekintettel a távolság és a tekintélyes súly miatti szállítási nehézségekre.

Vegyük most számba a Krakkóba utazás folyamán történt különleges eseményeket. Rögtön az indulásnál apróbb kellemetlenségek adódtak. Ekkor derülhetett ki, hogy jó néhány dologról nem gondoskodtak idejében, s ezeket az elindulás órájában szerezték be olyan mértékű sietséggel, hogy az írnoknak egyszerűen nem volt ideje feljegyezni őket.³⁴ Az egyszerű keréktöréseket már nem is említeném külön, de néhány esetben komolyabb kalamitás származott belőlük. Egy alkalommal a drága edényeket, szőnyegeket egész éjjel őriztetni kellett a decemberi éjszakában, ez plusz kiadásokat okozott.³⁵

Később eltört a papok szekérének kereke is, sőt a szekér a vízbe csúszott. Mindezek azt eredményezték a szekér kivontatásán és a kerekek javításán túl, hogy újra takarmányt kellett beszerezni, a szállítmányt őrizni, és az erdőben éjszakázni.³⁶ Megállapíthatjuk tehát, hogy igencsak fel kellett készülnie annak, aki ilyen útra vállalkozott. Emellett meg kell jegyezni, hogy azokon az utakon, amelyeket Zsigmond a későbbi években tett Magyarországon, összehasonlíthatatlanul kevesebb probléma adódott. Ennek oka az lehetett, hogy a későbbiekben kisebb kísérettel, mindössze néhány hetes tartózkodásra felkészülve, több tapasztalattal felvértezve utazott.

³² Számadások 77.; 78.

³³ Számadások 85.

³⁴ Számadások 153.

³⁵ Számadások 162.

³⁶ Számadások 163.

Itinerárium

Lássuk először a váci (1500. júl. 28–aug. 8.) kirándulást. Zsigmond Vácon keresztül utazott Visegrádra, visszafelé pedig valószínűleg kényelmi okokból a hajóutat választotta.

A bácsi hadjárat esetében (1500. okt. 9–nov. 29.) pontosabban meghatározható az útvonal. A királyi had azt az ősi, dunamenti országutat használta, amit Baranyanagyútnak vagy Baranyaútnak is neveztek, és amely Mohácson át egészen Eszéig haladt, majd ott szétágazott.³⁷ Vonal a Ercsítől a következőképpen haladt: Adony–Földvár–Paks–Dunaszentgyörgy–Fadd–Tolna–Szekszárd–Keszölc. Utazóink itt letértek róla, és valószínűleg Bátaszéken, Bátán³⁸ és Szeremlén keresztül érkeztek meg Bátmonostorra. Azt mindenestre megállapíthatjuk, hogy a hadsereg átlagos napi teljesítménye 20–25 km volt.

Zsigmond herceg krakkói útjáról több adat maradt, mint a bácsi hadjáratról, így pontosan meghatározhatók az egyes állomások és elkülönülnek a napi útszakaszok. A krakkói út esetében (1501. november 29–december 9.) az állomásokat nézve rögtön feltűnhet, hogy nem a Lengyelország felé vezető Pest–Hatvan–Kassa útvonalat használták,³⁹ hanem Esztergomon, Nyitrán és Trencsénen keresztül hagyták el az országot. Ez a kerülőút valószínűleg azal magyarázható, hogy Zsigmond egyúttal el akarta intézni a Glogau hercegség ügyeit is. Esztergomig a Szántón, Cséven és Keszölcön át haladó utat⁴⁰ használták. Az átkelés Esztergomnál egy teljes napot vett igénybe, ami a járművek és állatok nagy számát tekintve érthető. Az út hátralévő részén a Kakat–Csúz–Nagymánya–Nyitra–Szolcsány–Bán–Trencsén útvonalon meglehetősen egyenletesen tartották a napi 20–30 km-es teljesítményt. Ez nem tekinthető rossz teljesítménynek, különösen annak fényében, hogy sok állattal, nagy rakománnyal, ismeretlen úton kellett előrehaladniuk.

³⁷ Az utak azonosításához ld.: GLASER LAJOS: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63 (1929) (a továbbiakban: GLASER) 140.

³⁸ Az eddigi települések között légvonalban mért távolságok összeadásával a Budától Bátáig megtett távolság 164,3 km, Bátmonostorig 174,36 km. ENGEL PÁL: Magyarország a középkor végén. CD ROM.

³⁹ GLASER 147.

⁴⁰ GLASER 151.

Más útvonalat használtak azonban 1505-ös érkezésükkor. Az úgynevezett brünni út⁴¹ Holicsnál lépett az ország területére, és a Nagyszombat–Sempte–Udvard–Párkány útvonalon keresztül érte el Esztergomot.

Ezzel el is készítettük a Zsigmond herceg magyarországi utazásairól rajzolható kép kezdetleges vázlatát, a kiszínezése azonban még hátra van.

---

⁴¹ GLASER 147.

Prediálisok, haszonbérlők: johannita birtokgazdálkodás a 13–14. században

ABEMUTATÁSRA KERÜLŐ TÉMA egyik legfontosabb jellemzője, hogy egy, a közelmúltban befejezett doktori munka (*A johanniták a középkori Magyarországon, c. 1150–1387*)¹ részeként született meg, a Közép-Európai Egyetem és részben a szegedi középkorász doktori iskola hatós támogatásával. Bár a disszertáció elkészítése során mindent megtettünk, hogy a rendtörténet kutatóinak idevágó téziseit elég markánsan hangsúlyozzuk, a dolgozat alfejezeteként az olvasóban azt a látszatot kelthette a téma, hogy a rendtartomány történetének rekonstruálásakor a beteg- és szegényápolással, valamint a hitetlenek elleni harc megszervezésével foglalkozó Rend hazai birtokgazdálkodásának vizsgálata valamiféle kötelező tiszteletkört jelent. A johannita rend területi felépítésének adminisztratív és gazdasági alapegysége a rendházakat (*domus*) és a hozzájuk tartozó birtokokat (*membrum, camera, grangia*) magába foglaló *preceptorium* vagy *baiulia* volt – élén a preceptorral vagy baiulivusszal. A *preceptorium* fogalma nem azonos a rendházéval, hiszen egy *preceptorium*hoz, vagyis egy preceptor irányítása alá több rendház is tartozhatott, s megfordítva: *preceptorium* létezett rendház nélkül is, ha például „csak” ispotályok vagy várak, illetve a hozzá tartozó birtokok alkottak ilyen egységet. Michael Gervers megfogalmazásában: „Ezek a johannita *preceptorium*ok elsősorban a bérleti díjak és járandóságok, valamint a megtermelt természetbeni javak begyűjtésére szolgáló központokként működtek.”² A dolgozat más fejezeti rámutattak, hogy a Rend

---

¹ HUNYADI ZSOLT: *Hospitallers in the medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. PhD-dissertation. Central European University, Budapest 2004. Kézirat. (a továbbiakban: HUNYADI)

² GERVERS, MICHAEL: *The Commandery as an economic unit in England*. In Luttrell, Anthony–Pressouyre, Léon (ed.): *La Commanderie: institution des ordres militaires dans*

európai perjelségei többségének az volt a feladata, hogy a hitetlenek elleni harchoz szükséges anyagi forrásokat előteremtse. Ennek a célkitűzésnek megfelelően a zárandokok és szegények számára létrehozott és fenntartott városi *preceptorium*ok mindig alárendelt szerepet játszottak (számukban is) a mezőgazdasági tevékenységet folytató adminisztratív egységekhez képest. Ez utóbbiak alapvető célja a legjövödelmezőbb birtokgazdálkodás kialakítása volt az adott helyi földrajzi-társadalmi környezetben. A rendház tagjai nem „élhették fel” a *preceptorium* egységein megtermelt javakat, ezért a rend időről időre szigorúan korlátozta a belépők számát,³ különösen is a Szentföld el-este után. Ezért időnként az is előfordult, hogy egy adott perjelség *preceptorium*ait átszervezték, s bizonyos tartozékok (*membra*) más részekkel alkotnak új egységeket vagy összevonva közös preceptor irányítása alá kerültek.

Az adminisztratív egység vezetőjének, a preceptornak nem pusztán a jövedelmek begyűjtése volt a feladata, hanem először a földek hasznosítása: akár a rajta élők termelőtevékenységének megszervezésével, akár bérbeadás révén, különösen is, ha ezek üresen álló földek voltak. Az a tény, hogy meglehetősen kevés forrás áll a rendelkezésünkre a johanniták mint egyházi földesurak alávetett népeire vonatkozóan, nem valamiféle lovagrendi sajátosság. Meglehetősen általános jelenség, hogy a földesúr és népei között létrejött megállapodásokról nem készültek írásos feljegyzések, különösen is, amikor az élet, a termelő munka megszokott medrében folyt. A vizsgált időszakban a jobbágyok ritkán kértek írásos igazolást földesurukkal való ügyeikről, például a földesúri szolgáltatások teljesítéséről. Annál inkább annak kivetéséről, illetve nagyságának meghatározásáról. Ennek az írásbeliségnek a magyar társadalomban való általános elterjedtségén túl az is oka volt, hogy az alávetett népek, illetve jobbágyok ritkán kerültek közvetlen kapcsolatba magával a Renddel vagy a rendi vezetéssel. A szolgáltatások teljesítésére a földesúr tisztartóján, a johanniták esetében a *preceptorium procurator*án, *preceptor*án, illetve az adott földterület haszonbérelőjén keresztül kerültek kapcsolatba magával a Renddel. A közvetlen kapcsolat legtöbbször a földesúri *iurisdictio* során jöhetett létre, de a johanniták általában ennek is egy részét átruházták

---

l'Occident médiéval. Comité des travaux historiques et scientifiques, Paris 2002. (a továbbiakban: La Commanderie) 252., 259.

³ RILEY-SMITH, JONATHAN: The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050–1310. Macmillan, London 1967. 230.; FOREY, ALAN: Recruitment to the military orders (12th to mid-14th century). Viator 17 (1986) 158.

prediálisaikra. Sajnos az sem egészen nyilvánvaló, hogy a johanniták esetében ki gyakorolta a bíraskodást a földeken *more iobagionum* élők felett: a preceptor vagy a perjel. Mert jóllehet a *camera prioralis* státuszú egységeken kívül minden tartozék (*membrum*) valamely *preceptorium* részét képezte, ezek haszonbérbe (*census*) adása mindig tartományi káptalanokon történt, a perjel vagy helytartójának jelenlétében.

Természetesen, ha „kizökkent az idő”, sokkal nagyobb esély kínálkozott arra, hogy írásos feljegyzés is készüljön a történekekről. Mint például 1329-ben, amikor a perjel megfosztotta a rend földjeinek egyik bérelőjét a haszonbérbe kapott földtől midőn az egy összeesküvésben vállalt részt az Ispotály ellen a perjelség jobbágyaival egyetemben, egészen odáig merészkedve, hogy helyben preceptort is „választottak”, holott ez ekkor már nem is a tartomány perjelének, hanem a Rend vezetésének hatásköre volt.⁴ Az összeesküvés kiöltőjének a perjelséghez fűződő viszonya a forrásból sajnos nem egyértelmű. A johanniták olyan „prediálisainak”⁵ egyike lehetett, akikről meg lehetőszen hézagoss ismeretekkel rendelkezünk, különösen is pontos jogi státuszukat, illetve a rendhez fűződő kapcsolatukat illetően. Ez jórészt a forrásokban való megnevezésükből következik, hiszen – a rendi terminológia szerint is – legtöbbször azonos mértékű és jellegű kötelezettségeket (*fidelitas*) vállaltak *more/sub forma aliorum fidelium predialium nostrorum*.

Haszonbérlet, tartós bérlet, prediálisok

Az Ispotály birtokgazdálkodásában, egyházi intézmény lévén, nem szerepelt az elidegenítés lehetősége, jóllehet XXII. János pápa 1322-ben engedélyezte a komoly pénzügyi nehézségekkel küzdő Rend⁶ számára, hogy kevésbé jöve-

⁴ Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Praeside Julio Kristó. Budapest–Szeged 1990–2005. (a továbbiakban: Anjou-okl.) XIII. 366–367.; Df. 257 974, Df. 258 481.

⁵ Fejér, Georgius (ed.): Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Buda 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér) VIII/2. 619., VIII/4. 129–130.; Kostrenčić, Marko–Smičiklas, Tadija (ed.): Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I–XVIII. Zagreb, JAZU–HAZU, 1904–1998. (a továbbiakban: Smičiklas) IX. 254.; Anjou-okl. IX. 165.

⁶ LUTTRELL, ANTHONY: The Hospitallers and their Florentine Bankers 1306–1346. In: Xue-reb, Paul (ed.): Karissime Gotifride. Historical essays presented to Godfrey Wettinger on his seventieth birthday. Malta University Press, Malta 1999. 17–19.

delmező birtokait elidegeníthesse.⁷ Ezért sem meglepő, hogy az oklevelek csak elvétve tudósítanak eladásról (1262),⁸ vagy akár birtokcseréről. Ez utóbbi körbe is alapvetően magával az uralkodóval⁹ létrejött (1328) vagy az általa¹⁰ (egy esetben a királyné által [1340])¹¹ jóváhagyott tranzakciók tartoztak.

A fent említettek szerint tehát a rendi vezetés egyik legfontosabb célja a minél jövedelmezőbb birtokhasznosítás megszervezése volt. Ily módon szerte Európában vagy maguk kezdtek földjeik megműveléséhez vagy világiaknak adták ki haszonbérbe.¹² Az előbbiről, jóllehet az Árpád-kor jelentős részét feltehetően ez jellemezte, szinte semmilyen információval nem rendelkezünk. Ennek oka részben talán az, hogy a 13. század végéig a saját gazdálkodást preferálták, de az is elképzelhető, hogy a forrásadottságok torzítják a rekonstruált képet (eleve kisebb léptékű forrásképződés, nagyobb ará-

⁷ THEINER, AUGUSTINUS (ed.): *Vetera Monumenta Historica Hungariorum Sacram Illustrantia*, 1216–1352. Romae 1859. I. 485–486.; Anjou-okl. VI. 306.

⁸ Pl. Fejér IV/3. 98–99., VI/2. 110.; Géresi Kálmán: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Budapest 1882–1897 I. 2–3.; Joseph Delaville Le Roulx (ed.) *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem (1100–1310) I–IV*. Ernest Leroux, Paris 1894–1906. (a továbbiakban: *Cartulaire*) nr. 3030.

⁹ Smičiklas IX. 380–381.; Anjou-okl. XII. 55.

¹⁰ Fejér IV/2. 224.; Wenzel Gusztáv (ed.): *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Pest 1860–1874. (a továbbiakban: *ÁUO*) XI. 395.; *Cartulaire* nr. 2694.; Szentpétery Imre–Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. MTA, Budapest 1923–1943., 1961. (a továbbiakban: *RA*) nr. 1016.; TKALČIĆ, IVAN: *Monumenta Historica Episcopatus Zagradiensis I–II*. Zagreb 1873–1874. I. 101.; Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula: *Anjoukori Okmánytár I–VII*. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: *AO*) VII. 12–13.; Nagy Imre et al.: *Hazai Okmánytár I–VIII*. Győr–Budapest 1865–1891. (a továbbiakban: *HO*) I. 219.; Smičiklas IV. 570–571., XII. 448.; *Dl.* 6151.

¹¹ *Df.* 200 871; Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1953. nr. 133.; Anjou-okl. XXIV. 231.

¹² LUTTRELL, ANTHONY: *The Economy of the Fourteenth-Century Aragonese Hospital*. *Estudis Castellonencs* 6 (1994–1995) 761.; Uő.: *The Hospitaller Priory of Catalunya in the Fourteenth Century*. In LUTTRELL, ANTHONY: *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306–1462*. Ashgate, Aldershot 1999. XV. 7.; NICHOLSON, HELEN: *The Knights Hospitaller*. The Boydell Press, Woodbridge 2001. 79.; GERVERS, MICHAEL (ed.): *The Cartulary of the Knights of St. John of Jerusalem in England: prima camera*, Essex. Oxford University Press, Oxford and New York 1996. (a továbbiakban: *GERVERS*) LXXIX.; WINTER, JOHANNA MARIA VAN (ed.): *Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th–18th centuries*. Brill, Leiden–Boston–Köln 1998. 20.; GERVERS, MICHAEL: *The Commandery as an economic unit in England*. In: *La Commanderie* 249.; BORCHARDT, KARL: *Urban commanderies in Germany*. In: *La Commanderie* 301.

nyú forráspusztulás). A magyarázat első felére állhat példaként az eset, midőn egy bizonyos Péter Szomolya, Szirák és Tolmács preceptora egy darab földet vett bérbe. Minthogy azonban a bérleti díj (*censum trium marcarum finiti argenti*) fizetését huzamosabb ideig elhanyagolták (*soluciones debitas in terminis assignatis facere omiserunt*), az esztergomi örkanonok 1274-ben másnak adta bérbe a földet.¹³

Nem sokkal később, az 1275-ös tartományi káptalanon, a perjelség birtokainak első ismert haszonbérbe adása üresen álló földeket érintett (*terras domus nostre vacuas et quasi desertas*), amiből arra következtethetünk, hogy már nem feltétlenül volt szabad kapacitása a perjelségnek vagy a nagyobb (biztosabb) haszon reményében kerestek bérlőket.¹⁴

Amint a későbbiekben szokássá vált, a perjelség birtokainak haszonbérbe adása a változó rendszerességgel, 1-3-5 évente megrendezett tartományi káptalanon került sor. A Rend szokásai szerint tartományi káptalan tartásához legalább négy rendtag (általában preceptor) jelenlétére volt szükség, különösen is a rend birtokait érintő döntések meghozatalához.¹⁵ Angliában például, ha a perjel kötött is bérleti szerződéseket saját pecsétjének hatálya alatt, az okleveleket a legközelebbi tartományi káptalanon a perjelség pecsétjével is meg kellett erősíteni.¹⁶ A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy a magyar-szlavón perjelség is hasonlóan szigorú szabályokat követett a haszonbérleti szerződések során, azaz a bérbeadások rendre a tartományi káptalano-
kon történtek.¹⁷ Kivételnek tűnik azonban a székesfehérvári *preceptorium* helyzete,¹⁸ amely adminisztratív egység rendszeresen adta bérbe földjeit a tar-

¹³ ÁUO IX. 92.; Knauz, Ferdinandus et al.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I-IV. [Argumentum], Esztergom-Budapest 1874-1999. II. 45.

¹⁴ ÁUO IX. 128-130.; Cartulaire nr. 3572.; Smičiklas VI. 137-138.

¹⁵ Vö. GERVERS, MICHAEL (ed.): The Cartulary of the Knights of St. John of Jerusalem in England: secunda camera, Essex. Oxford University Press, Oxford and New York 1982., LX-LXI.; l. még LUTTRELL, ANTHONY: Gli Ospitalieri di San Giovanni di Gerusalemme dal continente alle isole. In: Hospitaller State II. 86.; KING, EDWIN J.: The Seals of the Order of St. John of Jerusalem. Methuen, London 1932. 131.

¹⁶ GERVERS LXXII.

¹⁷ Pl. 1275-ben (ÁUO IX. 128-130.), 1320-ban (Smičiklas VIII. 556-559., Anjou-okl. V. 294-295.), 1326-ban (Dl. 106 115, Df. 258 480, Anjou-okl. X. nr. 149.), 1328-ban (Fejér VIII/3. 341-343., Anjou-okl. XII. 146.), etc.

¹⁸ Fejér 8/4. 129-130.; Anjou-okl. XIX. nr. 77.; Fejér IX/2. 254-255., 524-526.; Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán le-

tományi káptalan jóváhagyása nélkül. Feltehetően mindig volt elegendő számú rezidens rendtag a házban, ráadásul a 14. században az alperjel is gyakran Fehérvárról került ki, így egyszerűen megfelelhetek a rendi előírásnak, amely nem magát a tartományi káptalant követelte meg a döntés meghozatalához. Német (*Alamania*) *preceptorium*ok esetében figyelhető meg, hogy bizonyos értékhatár alatt a preceptorok a rendtagok beleegyezése nélkül is bérbe adhatták a rendelkezésük alá bocsátott birtoktesteket.¹⁹

Magyarországi *preceptorium*ok esetében ilyen lehetőségéről nem szólnak a források, mint ahogyan a Rend általános gyakorlata a bérleti díjak begyűjtésére sem honosodott meg. Az európai perjelségekben díjbeszedőket (*receptores*) alkalmaztak, akik maguk is rendtagok voltak, de az is gyakori volt, hogy világiaknak adták bérbe a bérleti díj beszedését. Ezzel szemben a magyar-szlavón perjelség birtokainak (aktuális és leendő) bérlőinek meg kellett jelenniük a tartományi káptalanon, amelyet a perjel vagy annak helytartója (alperjel, *locumtenens*, *generalis procurator*) celebrált.²⁰ Ekkor nemcsak a bérleti díj megfizetésére, de a szerződések megújítására, illetve új szerződések megkötésére is sor került. A 14. századra vonatkozó források tanúsága szerint időnként egy, néha két határnappal készültek a szerződések:²¹ legtöbbször Szt. György és Szt. Mihály ünnepét jelölték ki, azaz az intenzív mezőgazdasági munkálatok kezdetét és végét. De előfordultak más határnapok is: Mindenszentek,²² Szt. Márton,²³ Szentháromság,²⁴ Virágvasárnap,²⁵ Húsvét,²⁶

---

véltárában, 1193–1542. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5 (1971) 196.; Dl. 106 167; Fejér VIII/4. 129–130., Anjou-okl. XIX. nr. 77.

¹⁹ Vö. BORCHARDT, KARL: Soll-Zahlen zum Personalstand der deutschen Johanniter vom Jahre 1367. *Revue Mabillon* 75 ns. 14 (2003) 83–113.

²⁰ 1353-ban Baudon Cornuti perjel megfosztotta azokat bérlőket földjeiktől, akik nem jöttek el a tartományi káptalanra, hogy az esedékes *censust* megfizessék. Smičiklas XII. 165–167. Ld. még az 1374. szeptember 8-i tartományi gyűlést. Fejér IX/4. 614–616.

²¹ ÁUO IX. 128–130.; Cartulaire nr. 3572.; Smičiklas VI. 137–138.; Fejér VIII/3. 147–149.; Anjou-okl. X. 146–147.

²² Fejér VIII/3. 147–149.; Anjou-okl. X. 146–147.

²³ Fejér VIII/1. 202.; Smičiklas VIII., 114–115., IX. 341–342.; Cartulaire nr. 4711.; Anjou-okl. II. 12–13., XI. 126.; Df. 257 974, Df. 258 481; Thallóczy Lajos–Barabás Samu: A Blagay-család oklevéltára. Budapest 1897. (a továbbiakban: Thallóczy–Barabás) 99–100.

²⁴ AO I. 376.; Anjou-okl. IV. 11–12.

²⁵ Fejér IX/2. 254–255.

Pünkösöd,²⁷ vagy Karácsony.²⁸ Sajátos módon a magyar-szlavón rendtartomány johannitái nem preferálták a Rend védőszentjének, Keresztelő Szt. Jánosnak²⁹ ünnepét a tartományi káptalanok megtartására. Ennek oka talán részben abban keresendő, hogy a 14. századi magyar-szlavón perjelek időnként egyszerre több perjeli méltóságot is viseltek (pl. Velence, Róma, Capua),³⁰ így módon egy adott időpontban nem vizitálhattak egyszerre több tartományt. Azt is fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a perjelek legtöbbször nem voltak rezidensek saját tartományukban, hanem szinte állandóan úton voltak, vagy a Rend központjában, Rodoszon tartózkodtak. Magyarországra évente egyszer jött a perjel, de előfordult hároméves vizitációs periódus is.³¹

A földeket vagy előre meghatározott időtartamra, 1) általában néhány évre, 2) élethossziglan, vagy 3) előre meg nem határozott időre adták bérbe.³² Az első esetben a bérlet fenntartásának egyetlen feltétele a bérleti díj rendszeres fizetése volt,³³ ám ezeknek a szerződéseknek, illetve kialakított viszonyoknak legalább két további jellemzője is volt. Egyrészt, a johannitákkal kötött szerződések olyanokkal jöttek létre, akik valamilyen szolgálatot teljesítettek a Rendnek vagy érdemeket szereztek a rendi javak védelmében. Időnként a leendő bérlő érdemeit meg is nevezték az oklevelek narrációs részében. Így például 1320-ban Ludbreg-i Péter fia Miklós mester, 1328-ban

²⁶ SOLYMOSI LÁSZLÓ: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Argumentum Kiadó, Budapest 1998. (a továbbiakban: SOLYMOSI) 258–259.; Anjou-okl. XXIII. 336–337.

²⁷ Thallóczy–Barabás 74–75.; Smičiklas VIII. 353–354.; Anjou-okl. III. 316.

²⁸ Fejér VIII/3. 341–343.; Anjou-okl. XII. 146.

²⁹ Jóllehet van rá példa 1344-ből (Dl. 100 023).

³⁰ HUNYADI ZSOLT: Hospitaller Officials of Foreign Origin in the Hungarian–Slavonian Priory: thirteenth–fourteenth century. In: International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth centuries) Travelling on Christ's Business. eds. NICHOLSON, HELEN J.–BURGTORF, JOCHEN. University Press of Wales, Cardiff 2005. (a továbbiakban: HUNYADI, 2005.) 144.

³¹ HUNYADI 94.

³² Például határozatlan időre: 1328. május 26. Fejér VIII/3. 341–343.; Anjou-okl. XII. 146–147. Ebben az esetben a bérlet fenntartásának feltétele úgy szólt, hogy: ... *usque dum dictus Codulus et sui heredes fideles permanebunt domui nostre et dum censum supradictum plenarie annuatim domui nostre persoluerint.*

³³ AO I. 376.; Anjou-okl. IV. 11–12.

pedig egy zárai polgár³⁴ a rendi vagyon védelmében játszott szerepéért cserébe kapott földet,³⁵ míg egy 1329-es oklevélben feltűnő Domenico Ragazino-ról megtudjuk, hogy a haszonbérletre leginkább azzal nyert jogot, hogy a Rendet szolgálta „*ultra et citra mare*.”³⁶ Néha szinte olybá tűnik, hogy a Rend iránti hűség szinte előfeltétele volt a bérleti szerződésnek vagy a prediális státusz elnyerésének. A következtetésekkel természetesen óvatosan kell bánnunk, mert nem tudható, hogy olyan esetekben, ahol az érdemeket nem nevezték meg, vajon a gazdasági megfontolás állt-e a bérlő személyének kiválasztása mögött. Magyarán: ki ígért többet bérleti díj gyanánt. A hűség mindenesetre sokat nyomott a latba, amint az már az első szerződés (*pacta*) során is nyilvánvalóvá vált. Ebben a perjel hangsúlyozta, hogy az egyetlen eset, amikor a Rend kezdeményezi a bérleti szerződés felbontását, ha a bérlő *in manifesta infidelitate contra domum nostram* helyzetben találtatna.³⁷ Akik teljesítették a szerződés feltételeit, s megmaradtak a Rend hűségén, bízvást remélhették annak meghosszabbítását. Ahogyan ez Fekete (*dictus Niger*) Tamással is történt, aki először 1304-ben vett haszonbérbe johannita földet, s 1321-ben újabb szerződést kötött a Renddel.

Mindazonáltal a johannita (vránai) perjel, Baudon Cornuti 1359-es panaszából az derül ki, hogy nem sikerült visszaszerezni a Rend földjeit azoktól, akik szerződésszegőnek bizonyultak vagy hűtlenek lettek. Ezért a perjel királyi hozzájárulást kért, hogy a 32 éves elbirtoklási periódust kiterjesszék,³⁸ s ez részben arra enged következtetni, hogy még Károly Róbert idején bérbe adott földekről volt szó. A hűséget, illetve a bérlők Rendhez fűződő sajátos kapcsolatát illetően két eset mindenképpen említést érdemel. Albert székesfehérvári és János szentlőrinci preceptorok jóvátételként egy darab földet adtak bérbe Tarcha-i Pál fia Jánosnak és lányának Erzsébetnek 1374-ben.³⁹ Amint a forrásból értesülünk a johanniták vagy talán jobbágyaik hatalmas-

³⁴ Fejér VIII/3. 341–343.; Anjou-okl. XII. 146.

³⁵ Smičiklas VIII. 556–559.; Anjou-okl. V. 294–295.

³⁶ Df. 257 974; Df. 258 481; Anjou-okl. XIII. 366–367.

³⁷ ÁUO IX. 128–130.; Cartulaire nr. 3572.; Smičiklas VI. 137–138., VIII. 74., IX. 10–11.; Anjou-okl. I. 273.; VI. 39.

³⁸ Fejér IX/2. 373., IX/3. 42–43., IX/7. 94–95. Valamelyest problematikus, hogy a szokásjog 40 éves elbirtoklást biztosított egyházi vagyonnal szemben, míg nemesi birtokot 32 év védelem illetett meg. BÓNIS GYÖRGY: Középkori jogunk elemei. (Római jog, kánonjog, szokásjog). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972. 90–91.

³⁹ Fejér IX/4. 611–613.

kodást követtek el: megölték János és Erzsébet egyik testvérét, egy másiknak lábát törték, sőt, Erzsébetet is megverték, s kilenc jobbágyukat elfogták. Fogott bírák segítségével, János budai prépost, kápolnaispán előtt olyan megállapodást kötöttek, hogy a Rend éves haszonbérletet ajánl (*more feudario seu pro censu annuali*), amit a sértettek el is fogadtak. Feltehetően kifejezetten előnyös lízingfeltételeket ajánlottak egy olyan hatalmaskodás jóvátétele gyanánt,⁴⁰ amelyben még Albert preceptor fia is részt vett, aki ily módon feltehetően korai megözvegyülése után lépett a rend soraiba.

Másfél évvel később, 1376 januárjában egy másik rendhagyó eset került megörökítésre Gwylermus de Alcaniz, a szlavóniai Szentmárton preceptora által.⁴¹ Arland fia Miklóst, aki korábban rendi földek bérlője volt, közelebről meg nem határozott okok miatt megfosztották bérleményétől (s talán prediális státuszától). Miklós azonban nem nyugodott bele a döntésbe, visszaszerezte korábbi státuszát,⁴² s megújított feltételekkel újra szerződést kötött.

A fent említett sajátos jellemzők másikára, amely szorosan összefügg a bemutatottal, már Bónis György felhívta a figyelmet a lovagrendek szlavóniai birtokai kapcsán, hogy ti. a haszonbérló és prediális fogalma teljesen egybeesett. A johannita források szerint a bérlő társadalmi státuszától (nemes, jobbágy, nő) függetlenül ugyanazokat a terheket rótták rá, amellyel a Rend prediálisait terhelte meg.⁴³ Részben ezért sem lehet egyértelműen meghatározni a különbséget a két státusz (haszonbérló és prediális) között, legalábbis a rendelkezésünkre álló források alapján. E tekintetben az oklevelek terminológiája is félrevezető lehet, mert – Holub József által is észrevételezett módon⁴⁴ – nem feltétlenül hazai terminológiát használtak. Indikátorként ve-

⁴⁰ Az oklevélből kiderül, hogy a perjelségben komoly karriert befutott Albert preceptor fia, egy bizonyos Kosuca-i Iwko (de Kusychya) szintén érintett volt az ügyben. Mindazonáltal az oklevélből nem derül ki egyértelműen, hogy a maguk a megnevezett johanniták követtek el a tetteket, vagy a történetért „pusztán” őket tartották felelősnek.

⁴¹ Df. 230 580.

⁴² ... et quod semper ipsum magistrum Nicolaum filium Arlandi nobis et nostre ecclesie ac conventui fore iustum et fidelem reperimus et invenimus omnino et totaliter dedimus et assignamus prelibato magistro Nicolao et per eum suis heredibus ac posteris...

⁴³ BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Osiris, Budapest 2003. (reprint, [1947]), 232.; BORSA IVÁN: A zágrábi püspökség prediálisai a XV. század elején. Levéltári Közlemények 66 (1995) 19–27.

⁴⁴ Vö. HOLUB JÓZSEF: Egyházi nemesek jogállása a középkorban. In: Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1944–46. Vol. 6. Szent István-Társulat, Budapest 1947. 198–200.

hető figyelembe, e pillanatban feltételelesen, az élethossziglan kötött szerződés és a *fidelitas* hangsúlyozása.

A megállapodások további elemeit is célszerű röviden szemügyre venni. A bérleti díjon túl a perjel rendszerint fenntartotta az igazságszolgáltatás jogát a legsúlyosabb bűnesetekre akár saját, akár a területileg illetékes preceptor részére. De arra is van példa, hogy teljesen átengedte a bérlőnek.⁴⁵ A kiírt bírságok kétharmadát a bérló a perjelnek vagy a preceptornak tartozott megfizetni, míg egyharmadát megtarthatta.⁴⁶ Továbbá a jobbágyokhoz, illetve a predialistákhoz hasonlóan a perjel megszállást (*descensus*) követelt a bérlőtől,⁴⁷ amivel alkalmanként ténylegesen élt is, időnként pedig meg lehetett váltani pénzen⁴⁸ vagy terményekben.⁴⁹ A bérlők ünnepi ajándékokat⁵⁰ is tartoztak adni, de ez alól felmentést kaphattak. Különböző egyéb terhekkel (pl. adókkal) kapcsolatos rendelkezések is ismertek, amelyek a Rend által elnyert/megszerzett immunitásokkal voltak kapcsolatban: pl. a sertéstized,⁵¹ a nyestbőradó,⁵² illetve egyéb *tributa*, *collecta et exactiones*, valamint időnként a tizedről tett rendelkezések (hogy ti. kinek tartoznak fizetni ezeket a terheket).⁵³ E tekintetben említést érdemel, hogy a magyar-szlavón johannita perjel egyúttal örökös dubicai ispán is volt, ily módon a megyebeli kondicionális nemesek felett *iurisdictió*val rendelkezett, s így hivatalból bizonyos jogvédelmeket húzott.⁵⁴

Végül, de nem utolsó sorban a források segítségével betekintést nyerhetünk a haszonbérleti rendszer hosszú távú működésébe. A perjelség haszonbérleteit tárgyaló több mint ötven, 14. századi oklevélből kilenc segítségével majd két évtizeden keresztül követhető egy bérlet története.⁵⁵ Az esemény-

⁴⁵ Pl. ÁUO IX. 128–130.; Cartulaire nr. 3572; Smičiklas VI. 137–138.

⁴⁶ Pl. Df. 257 974; Df. 258 481; Anjou-okl. XIII. 366–367.

⁴⁷ AO I. 389–390.; Anjou-okl. IV. 85.

⁴⁸ Fejér VIII/4. 129–130.

⁴⁹ Solymosi 258–259.; Anjou-okl. XXIII. 336–337.

⁵⁰ Smičiklas IX. 10–11., XII. 165–167.; Anjou-okl. VI. 39.

⁵¹ Smičiklas VIII. 556–559.; Anjou-okl. V. 294–295.

⁵² AO I. 376.; Anjou-okl. IV. 11–12, V. 294–295., VI. 39.; Smičiklas VIII. 556–559., IX. 10–11.

⁵³ Thallóczy–Barabás 74–75.; Smičiklas VIII. 353–354.; Anjou-okl. III. 316.

⁵⁴ Thallóczy Lajos–Horváth Sándor: Alsó-Szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). 1244–1718. Budapest 1912. 59.; Fejér IX/7. 178–179.; Smičiklas XII. 651.

⁵⁵ 1360. szeptember 12. és 1377. szeptember 29. között.

sor első ismert részlete 1360-ban történt, amikor Baudon Cornuti perjel a Rend Somogy megyei Szentá nevű birtokát, amely a csurgói *preceptorium*-hoz tartozott, bérbe adta a néhai Lendvai Miklós fiainak: Istvánnak, Jánosnak, Miklósnak és Lászlónak.⁵⁶ A perjel a földet élethosszigan adta bérbe évi 5 márka fejében, amelyet a bérlőknek Szt. Mihály ünnepén kellett megfizetniük. Baudon fenntartotta az igazságszolgáltatás jogát a súlyosabb bűnesetekre (vérontás, gyújtogatás, lopás). A perjel a tizedet „a Rend prediálisaihoz hasonlóan” követelte, s évente egy *descensus*-ra tartott igényt, amit akár felé, akár a csurgói preceptor felé teljesíthettek. Mint a későbbi forrásokból kiderül, a megszállást a bérlők rendre megváltották pénzen: 1363-ban 80 dénárért, 1366-ban, illetve 1368-ban pedig 50 dénárért.⁵⁷ A szerződés megfogalmazása szerint a megállapodás mindaddig érvényben marad, amíg a bérlők hűségesek a Rendhez. Úgy tűnik, hogy a bérlők legalább 1368-ig rendszeresen fizettek. 1371-ben a perjel módosította a szerződés feltételeit, midőn lemondott az igazságszolgáltatásról a súlyosabb esetekben is, illetve átengedte a bíróságokból befolyt összeget. Sőt, más pontokon is módosították a megállapodást.⁵⁸ Egyrészt, 1371-ben a négy fiúból már csak ketten szerepelnek bérlőként: István és János. Másrészt a bérleti díjat 5 márkáról 14 márkára emelte a Rend, jóllehet nincs nyoma annak, hogy a bérbe vett földek mérete nőtt volna, vagy, hogy újabb területeket adtak volna hozzá. Harmadrészt, talán a bérleti díj növekedése miatt a perjel a fizetést az eddigi egy határnap helyett két részletben követelte: Szt. György és Szt. Mihály ünnepén. A források arról tanúskodnak, hogy 1377-ig a bérlők szerződészerűen teljesítettek,⁵⁹ évente kétszer fizetve a bérleti díjat. 1371-től kezdődően azonban már nem a perjeltől kaptak igazolást a fizetésről, hanem a csurgói preceptortól, akinek a területéhez tartozott a birtok. A magyarázat talán a perjeli székben történt változással volt összefüggésben. Raymund de Beaumont feltehetően más hatásköri megoldást érvényesített, tudván, hogy hosszabb időt fog a perjelségtől távol tölteni. Az új perjel mindenesetre összehívta a perjelség prediálisait az első tartományi káptalanra, amely már az ő vezetésével zajlott 1374-ben.⁶⁰ Megújította a szerződéseket, s ennek során a Lendvaiakat felmentette a *descensus*

⁵⁶ Fejér IX/3. 198–199.

⁵⁷ Fejér II 168. (1363), Dl. 5498 (1366), Dl. 5704 (1368).

⁵⁸ Fejér IX/4. 263., 371–372.

⁵⁹ Fejér IX/4. 523–524 (1373), Dl. 6221 (1374), Dl. 6383 (1376), Dl. 6459 (1377).

⁶⁰ Fejér IX/4. 614–616., Dl. 6319.

terhe alól. Ezt követően pedig a birtokok adminisztrációját helytartójára, Arnold de Beaumont-ra bízta, aki történetesen Csurgó preceptora volt.

A perjelváltást követő időszak nemcsak a magyar-szlavón perjelség életében hozott alapvető változásokat – például Palizsnai János fellépésével – hanem a Rend egészében is, hiszen az 1378-as egyházszakadás markáns törésvonalakat hozott létre az európai tartományokban. Nem meglepő, hogy a vizsgált időszak végéig (1387) a békés birtokgazdálkodásról tudósító források gyakorlatilag eltűnnek a „kettőszakadt” perjelségből.⁶¹ Hogy a „rend” helyreállítása után milyen keretek között folyt a perjelség prediálisainak tevékenysége, egy újabb vizsgálatnak kell választ adnia.

---

⁶¹ HUNYADI, 2005. 146–148.

*„... iurisdictionem ... in abbatiis et
praepositis regalibus, ecclesiae Strigoniensi
per Ungariam ubicunque subiectis ...”*

A KIRÁLYI EGYHÁZAK HELYE
A KÖZÉPKORI MAGYAR EGYHÁZI HIERARCHIÁBAN
(EREDMÉNYEK ÉS KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK)*

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁS egy eddig méltánytalanul elhanyagoltabb területe az egyházi igazgatástörténet. Vaskos összefoglalások születtek az egyházszervezet középkori magyarországi fejlődéséről, ezek azonban éppen átfogó jellegüknél fogva viszonylag vázlatosan érintettek bizonyos hierarchikus sajátosságokat. A 11–12. században kiteljesedő egyházigazgatási fejlődés ugyanis nemcsak az általában „megszokott” hármas hierarchikus szintet alakította ki, hanem mindvégig léteztek olyan intézmények, amelyek különleges jogi helyzetnek örvendhettek. Ez utóbbiakról a 11–13. századból viszonylag csekély mennyiségű forrás áll rendelkezésre. Éppen ezért meglepő hirtelen csoportos feltűnésük a 14. század legvégén és a 15. században. Ez utóbbi források – amelyekről az alábbiakban részletesen is szót ejtünk – tételesen felsorolják azokat, ami arról tanúskodik, hogy itt egy *sajátos jogállással rendelkező* – az esztergomi érsek joghatósága alatt álló – már kialakult *intézménycsoport*tal van dolgunk. Ezt erősíti az is, hogy e forrásokban szinte kivétel nélkül ugyanazok az intézmények kerülnek elő.

Önkéntelenül fel kell tehát tennünk a kérdést, hogy mi a közös ezekben az intézményekben, hiszen van közöttük apátság, társaskáptalan, plébánia és esperesség is, vagyis nem kizárólag egyféle intézménytípussal van dolgunk. Létrejöttek ideje is meglehetősen nagy szóródást mutat, a 11–14. század közötti időszakra tehető.

---

* A jelen tanulmányt az OTKA T 03456 kutatási program támogatta.

Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kaphassunk elsőként a rendelkezésre álló forrásokot kell vizsgálat alá vonnunk.

A 14. század legvégétől (1389) majd nyolc évtizeden át (1464) a rendelkezésre álló források többsége egyenként felsorolja azokat az egyházi intézményeket, amelyek a rendes egyházi hierarchiából kiemelve különleges jogállást élvezve az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartoztak.

Ezek közül az első¹ az 1397-es esztergomi *canonica visitatio*. Az érsekség állapotát feltáró vizsgálat eredményei után következtek az *érsekségnek alávetett egyéb egyházak*. Ezek között 19 PRÉPOSTSÁGOT találunk (*praepositurae saeculares, regulares*): Szt. György mártír (Esztergom), Szt. Tamás mártír (Esztergom), Szt. István első vértanú (Esztergom), Szt. Márton (Pozsony), Szt. Márton de Scepusio, Óbuda (Szt. Péter), Titel, Arad, Szeben, Lelesz, Váradhegyfok, Bozók, Ság, Zsámbék, Jászó, Túróc, Been (Bény), Hatvan, Csút. A forrásban az *Abbatiae* alfejezet alatt szerepel 17 APÁTSÁG (Pécsvár, Szekszárd, Bata, Somogyvár, Zalavár, Bakonybél, Földvár, Zobor, Garamszentbenedek, Kolozsmonostor, Szentjobb, Visegrád [Szt. András], Csanád, Ludány, Lekér, Telki, Zebegény). A sort 15 PLÉBÁNIA (Buda, Pest, Visegrád, Patak, Lampertháza, Szőlős, Újhely, Segesd, Aranyos, Nagykomar, Galambok, Apácavásárhely, Kyskaz (?), Lövöld, Pápa) és 2 ESPERESSÉG (Szeben, Brassó) zárja.²

Három évvel később, 1400. május 1-én IX. Bonifác pápa a régi és addig megtartott szokásra hivatkozva megerősítette az esztergomi érsek lelki joghatóságát a pécsváradi, szekszárdi, bátai, földvári, kolozsmonostori, visegrádi, csanádi, tihanyi, somogyvári, zalavári, szentjobbi, bakonybéli, zsámbéki, csúti, leleszi, jászói, váradhegyfoki bencés és premontrei kolostorok, a dömösi, titeli, aradi, óbudai, szebeni társaskáptalanok, a budai és pesti Szűz Mária, Szent Mária Magdolna, Szent Péter mártír, Szent György, a kassai, örsi, sasadi, fehéregyházi, komáromi, visegrádi, nagypataki, apácasomlyói, pápai, lövöldi, segesdi, újhelyi, lampertszászi, szőlősi, aranyosi, berchi, né-

¹ A magyar szakirodalom hivatkozik még IX. Bonifác pápa egy 1389-es bullájára, de az csak későbbi hivatkozasból ismert, így ott tárgyalom.

² KOLLÁNYI FERENCZ: *Visitatio capituli. E. M. Strigoniensis anno 1397.* Történelmi Tár, 1901. (a továbbiakban: KOLLÁNYI, 1901.) 71–106., 237–272., 242–244. Vö.: KUBINYI ANDRÁS: Dél-magyarországi bencés apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999.) In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* METEM, Budapest 1999. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999a) 233–237., 235.

meti plébániaegyházak, ill. a szebeni és brassói esperességek feletti joghatóságát, s minden ezzel ellenkező rendelkezést érvénytelenített. A megnevezett intézmények kötelesek voltak az érsek zsinatán megjelenni, és egyedül csak ő volt egyházi feljebbvalójuk, aki iránt tisztelettel és engedelmességgel kellett viseltetniük.³ A pápai rendelkezés a kormányzati hatalom minden elemét érintette, így nem lehet kétségünk a felől, hogy az említett intézmények exemptioja az esztergomi érsek alá rendeléssel párosult.

1449-ből ismeretes Gergely milkói püspök vizitációja, amelyet Szécsi Dénes esztergomi érsek, prímás parancsára teljesített. Ennek során meglátogatta a földvári, a szekszárdi, a bátai, a pécsváradi, a madocsa, a dombói, a zebe-gényi, a visegrádi (Szt. András), az ercsi, a széki (Zeek) és a bélakúti apátságokat, a dömösi, az óbudai, a csúti (Cheet), a titeli, az erdődi társaskáptalano-kat, ill. a visegrádi, a Szűz Mária (Buda), a Mária-Magdolna (Buda), a Mária-Magdolna (in monte Pestiensi, azaz Pest), a Szt. Péter mártír (Buda), a Szt. Gellért (Buda), a Szt. Jakab (Buda), a fehéregyházi, (Óbuda mellett), a Szűz Mária (Pest), a Szt. Erzsébet (Pest) és a kesztölci plébániákat és a Szt. László és Szt. György kápolnákat (Buda).⁴

1454. október 8-án Szécsi Dénes esztergomi érsek kérte egyes egyházak exemptiojának megerősítését V. Miklós pápától. Itt szerepelt az apátságok so-rában Pécsvárad, Szekszárd, Bata, Földvár, Kolozsmonostor, Tihany, So-mogyvár, Zalavár, Szentjobb, Bakonybél, Visegrád (Szt. András), Csanád, to-vábbá a prépostságok közül Zsámbék, Chech (Csút?), Lelesz, Jászó, Várad-hegyfok, Dömös, Titel, Óbuda, valamint a Szűz Mária (Buda), Szt. Mária-Magdolna (Buda), Szt. Péter mártír (Buda), Szt. Gellért (Buda), Szűz Mária (Pest), Pest, Vác, Keserow, Örs, Sasad, Fehéregyház, Szűz Mária (Óbuda), Komárom, Visegrád, Nagypatak, Apácasomlyó, Pápa, Lövöld, Segesd, Új-

³ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom. I-VI. Budapestini 1887-1891. (a továbbiakban: MV) I/IV. 198-201.; A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi Lajos, Sörös Pongrác. Budapest 1902-1916. (a továbbiak-ban: PRT) VII. 539.; X. 612. Vö.: PRT X. 106.; XII/B. 75., 102., 106.; MEZEY LÁSZLÓ: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése. Vigília 41 (1976/6) 368-374. (A továbbiakban: MEZEY, 1976.)

⁴ Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Batthyany episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae I-III. Alba-Carolinae, Claudiopoli, 1785-1827. III. 462-464.

hely, Lampertszásza, Szőlős, Aranyos, Bereg, Némethi plébánia, végül a szebeni és a brassói esperességek.⁵

Végül II. Pius pápa 1464. június 12-én kelt bullájában, hivatkozva elődje, IX. Bonifác rendelkezésére, ismét részletesen felsorolta az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó egyházi intézményeket (Pécsvárad, Bata, Szekszárd, Földvár, Somogyvár, Kolozsmonostor, Szentjobb, Zalavár, Tihany, Bakonybél, Szt. Gellért [Csanád], Szt. András [Visegrád], Csút, Zsámbék, Hatvan, Szt. Mihály [de insula leporum?], Jászó, Lelesz, Váradhegyfok, Szt. Antal [Daróc in Scepus], Dömös, Posony, Óbuda, sancte Trinitatis de superioribus calidis aquis, Arad, Titel, Erdőd, Szepes, Szeben, Szűz Mária [Buda], Szt. Mária-Magdolna [Buda], Szűz Mária [Pest], Szt. Péter, Szt. Gellért, Szűz Mária [Pest], Sasad, Örs, Keszi, Fehéregyház, Szűz Mária [Óbuda], Szt. Jakab, Visegrád, Szt. Márton [Marusio?], Szob, Halemba [?], Nagypatak, Újhely, Lampertthaza, Bereg, Szőlős [de Nova villa], Tamasváralja, Aranyos, Galambok, Szatmár-Némethi, Segesd, Komárom, Sala, Apácasmlyó, Pápa, Lövöld [Városlőd], Örs, Tardos, Hereg, Borosjenő, Szeben, Brassó).⁶

Amint az a most ismertetett forrásokból kitűnik, nagyjából állandónak tűnik azon intézmények köre, amelyek kívül estek a rendes joghatósági rendszeren és egyedül az esztergomi érseknek voltak alárendelve. Van tehát olyan közös nevező, amely e változatos intézményeket összeköti. Az egyelőre továbbra is kérdés, hogy ez pontosan mire vezethető vissza. A másik kérdés pedig az, hogy időben mikorra tehető e sajátos csoport kialakulása. Ez utóbbi probléma azért merül fel, mert – amint azt az alábbiakban megfigyelhetjük – rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek ha nem is a kései forrásokban megjelenő intézmények egészére nézve egyszerre, hanem külön-külön egyesekre nézve felvilágosítást adnak eme egyedi státusz kialakulására vonatkozólag. Éppen ezért célszerű az egyes intézmények vizsgálatát kisebb csoportokban elvégezni.

⁵ Lukcsics Pál: 15. századi pápák oklevelei II. Budapest 1938. (a továbbiakban: Lukcsics II.) n. 1340.; KUBINYI, 1999. 235.

⁶ Esztergomi Prímási Levéltár Capsa K. 12. Monumenta romana episcopatus Vespriemensis I-II. Budapestini 1896–1898. (a továbbiakban: MREV) III. 173–174. Vö.: PRT X. 106.; XII/B. 75., 102., 106.; MEZEY, 1976.

Bencés apátságok

Az eddig idézett forrásokban szereplő bencés apátságok egyházjogi helyzetének alakulását korábban már részletesen elemeztem, így most erről csak röviden szólok.⁷

A 13. század elejétől kezdve több általános és konkrét okleveles forrás is azt mutatja, hogy Pécsvárad, Szekszárd, Tihany, Bába, Somogyvár, Zalavár, Bakonybél, Földvár, Zobor, Garamszentbenedek, Kolozsmonostor, Szentjobb apátsága az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartoztak. Erről tanúskodik – általános értelemben – az Imre király, Jób esztergomi érsek III. Ince pápa előtt folytatott vitája, amely az érsek jogai körül robbant ki. Az 1202 és 1204 között lefolyt perlekedésből többek között megtudhatjuk, hogy a pápa elismerte *az esztergomi egyházhhoz tartozó királyi prépostságok és apátságok feletti joghatóságot az ország egész területén*.⁸ Ugyanilyen, noha kissé eltérő megfogalmazást találunk IX. Gergely pápa három oklevelében is.⁹

⁷ KISS GERGELY: A királyi alapítású bencés apátságok és az esztergomi érsek joghatósága az Árpád-korban. Egyháztörténeti Szemle V/I. Szerk.: Balogh Judit, Dienes Dénes, Fazekas Csaba. [Sárospatak], 2004. 53–72. (a továbbiakban: KISS, 2004.) Pannonhalma egészen különleges, csak az Apostoli Szék alá rendelt státusára ld. KISS GERGELY: A pannonthalmi apátság egyházjogi helyzete a 11–13. században (exemptio és protectio). Századok 138 (2004) 265–324.

⁸ A kérdés előzménye III. Kelemen pápa 1191. január 8-i rendelkezése. Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum ecclesiasticum vetus (EPL AEV) n. 5. Litt. B. (DF 248965); PRT I. 614.; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–II. Ed. Knauz, Ferdinandus. Strigonii 1874–1882. III. Ed. Dedek, Crescens Ludovicus. Strigonii 1924. (a továbbiakban: MES) I. 139–140. Vö.: PRT I. 120. Az 1202–1204 között perlekedés forrásai: 1) III. Ince pápa 1202. november 8. (Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: Fejér) II. 392–393.; MES I. 166. kivonat; 2) III. Ince 1203. február 28. (Fejér II. 404.; Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1. Ed. E. Szentpétery. Budapest 1923–1943. II/2–4. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Iván Borsa. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest 1961–1987. (a továbbiakban: RA) n. 203; 3) III. Ince 1203. május 5. (EPL AEV n. 6. (Df 278924), Fejér II. 416–417.; MES I. 166–167. Vö.: PRT X. 103.; Esztergomi káptalan magánlevéltára. Lad. 44. Fasc. 1. n. 4. (Df 237277); MES I. 165.; 4) III. Ince 1204 (Fejér II. 423–424. Vö.: KOZÁK KÁROLY: A szekszárdi apátság és a megyeháza története. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. Szekszárd 1974. 339–383., 378.) A kérdés legutóbbi feldolgozására ld. KISS, 2004.

⁹ 1) 1231. február 28. (Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni IV. Epist. 121. Theiner, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. Romae 1859. (a továbbiakban: Theiner, 1859.)

A kérdés újra előkerült a bencések 13. század elejétől több alkalommal is sürgetett megreformálása során is, különösen III. Honorius pápa 1225-ös rendi káptalan tartására vonatkozó rendelkezésében.¹⁰

További, immár egyes apátságokra vonatkozó adataink megerősítik ezeket az általános érvényű kijelentéseket. Így pl. áttételesen az esztergomi érsek kormányzati joghatóságának érvényesülésére következtethetünk három, egymással szorosan összefüggő forrásból a veszprém egyházmegyei exempt apátságoknál.¹¹ Tihany esetében 1272 és 1276 között újabb három forrás támasztja alá ezt.¹² Szentjobb esetében a csekély számú oklevél ellenére II.

---

biakban: Theiner) 93.); 2) 1235. november 20. (Theiner 140.); 1241. február 26. (Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni XIV. Epist. 228., Theiner 179.)

¹⁰ III. Honorius 1225-ben értesítette az esztergomi és a kalocsai érseket, valamint alárendeltjeiket, hogy mivel a bencések nem tartják be a IV. lateráni zsinat rendelkezéseit és nem jelennek meg a három évente megtartott káptalanokon, a pápa utasította a pécsváradi és bulcsi apátokat, hogy még abban az évben tartsanak káptalant Madocsa mellett a két szomszédos ciszterci apáttal, ill. meghagyta, hogy ezentúl évente tartsanak káptalant, válasszanak vizitátorokat, azokat az apátokat pedig, akiket a vizsgálat után letesznek állásukból, a püspökök mozdítsák el az egyházmegyéjükben levő monostorok éléről. (Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár (a továbbiakban: PBFL) Capsa 35. O., Df 206878, PRT I. 663–667.) A rendelkezés azért is érdekes, mert a pápa kitért arra is, hogy úgy a mentességet élvező, mint a nem élvező (*tam exemptos, quam non exemptos*) apátságoknak részt kell venniük a káptalanon. Az is jól látható, hogy normális esetben a vizsgálat eredményét a püspökök foganatosították, kormányzati hatalmuknál fogva. Ilyen reformáló rendelkezéssel találkozunk még IV. Sándor 1256. október 10-én kelt oklevelében, amelyben a bencés rend reformjával már a pannonhalmi apátot bízta meg, igaz a rendi káptalan hozzájárulásával. (PBFL Capsa 40. F., Df 207037, PRT II. 297–298.) Vö.: PRT II. 8–10.; HOMONNAI SAROLTA: A magyarországi bencések 14. századi reformtörekvései. In: Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica CX (1999) 43–55. passim.

¹¹ Ezek: 1) III. Ince 1212-es rendelete (Veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltár, Bullae 5. (Df 230073), MREV IV. 305. Vö.: PRT X. 103.); 2) Pelagius albanói püspök és István, a római Tizenkét Apostol presbiter-kardinálisa 1216. február 1-jén kelt ítélete (MES I. 209–210., 1220. (Dl 3115); 3) III. Honorius 1220. december 18-i parancslevele. (MREV I. 51.)

¹² 1. X. Gergely 1272. augusztus 3. (Dl 981); KOVÁCS BÉLA: X. Gergely pápa közöletlen oklevele. Új adatok a tihanyi apátság XIII. századi történetéhez. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13 [1978] Történelem. 89–92., 90.); 2. 1274. november 23. (EPL Acta radicalia U. 8. 170. [Df 248173, 1389-es átiratban]); 3) Benedek esztergomi érsek 1276. szeptember 3. (EPL Acta radicalia Lad. Q. fasc. I., n. 11. [Df 248527], PRT X. 537–538.) Vö.: PRT X. 105.

Géza és III. István-kori adatok alátámasztani látszanak az eddig mondottakat.¹³

Érdekes az az adat is, amely a 1230-as évek közepéről maradt fenn Garamszentbenedekkel kapcsolatban. 1235. szeptember 17-én ugyanis IX. Gergely pápa megbízta a csanádi püspököt, a bélakúti apátot és a bácsi prépostot, hogy járjanak el a garamszentbenedeki apátság és az esztergomi érsek közötti vitás ügyben, mivel a pápa által korábban kirendelt bíró, a tusculanumi püspök, előtt Jacobus Sindicus apát elpanaszolta, hogy az előző érsek, J. jogai-
ban és birtokaiban háborgatta a monostort, sőt az érsek Albeus magister útján elmozdította Sindicus-t, mivel az nem kánonilag választott, s nem az érsek rendeletéből lett megerősítve.¹⁴ Sajnos a vizsgálat eredményét nem ismerjük. Ennek ellenére elmondható, hogy az érsek eljárása egyáltalán nem meglepő, hiszen egy egyházmegyéjébe tartozó egyházi intézmény felett csupán érvényesítette jogait. Az apátságra vonatkozó egyéb adatok is azt támasztják alá, hogy Garamszentbenedek felett teljes mértékben érvényesült az esztergomi érsek – mint ordinarius – szentelő és kormányzati joghatósága. Az 1235-ös ügy is tulajdonképpen ennek a lenyomatát viseli magán: az érsek sérelmezte a választás lebonyolítását és a megerősítés elmulasztását, ez utóbbi őt illette volna. A jogi sérelem elhárítása végett pedig élt kormányzati hatalmával és Albeus nyitrai főesperes útján megfosztotta az apátot állásától.

¹³ Fejér II. 156.; Fejér VII/1. 161–163.; Vö.: BUNYITAY VINCZE: A váradi püspökség káptalanai és monostorai a püspökség alapításától 1566. évig (= BUNYITAY VINCZE: A váradi püspökség története III.) Nagyvárad 1883. (A továbbiakban: BUNYITAI 1883) 325–326.; PRT XII/B. 142. Ezt az oklevelet később Simon apát állítólag átiratta IV. Bélával. Vö.: RA 121., 124.; *Diplomata Hungariae antiquissima edendo operi Georgius Györffy*. Budapestini 1992. Vol. I. 1000–1131. n. 101., 302–303.; BUNYITAI, 1883. 329. Bunyitay felvetései közül csak az érseki joghatósággal kapcsolatos megfigyelés érdemel figyelmet, mivel a többi teljességgel hipotetikus. Vö.: BALICS LAJOS: A római katolikus egyház története Magyarországon I–II/2. Budapest 1885–1890. (a továbbiakban: BALICS, 1885–1890.) II/2. 206.; PRT XII/B. 143–144.; Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Szerk.: Györffy György. Budapest 1987. (a továbbiakban: ÁMTF) 642., 668–669. A rendtörténet hasábjain Sörös Pongrácz helyesbítette a Mercurius „főapát” titulusát „első apátra”.

¹⁴ *Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV edidit Augustus Potthast*. I–II. Berolini 1874–1875. (új kiadása: Graz 1957.) n. 10015.; Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni IX. ep. 227. MES I. 308–309. Vö.: BALICS, 1885–1890. II/2. 172.

Az esztergomi érsek joghatóságára utal, hogy 1280–1290 között leváltotta a pécsváradi apátot, mert az nem felelt meg hivatalának.¹⁵

Itt említhetjük meg Kolozsmonostor esetét is, amelynek apátját, (II.) Henriket 1311 körül maga az esztergomi érsek mozdította el állásából, és helyébe a dombói apátot nevezte ki, aki maga helyett Broda Miklóst küldte oda.¹⁶

Visegrád (Szt. András) és Csanád – a kutatás jelenlegi állása szerint – elsőként 1397-ben tűnik fel tételesen az esztergomi *canonica visitatio*-ban.¹⁷

Valamivel később, 1449-ből van újabb adatunk az apátságok és az esztergomi érsek joghatóságára vonatkozóan. Ez év november 19-én ugyanis Szekszárdon 18 bencés apát tiltakozást jelentett be V. Miklós pápa rendelkezése ellen, amely meghagyta, hogy „az esztergomi egyháztartomány, valamint az egész magyar királyság és kapcsolt részei, a mondott esztergomi egyház alá vetett minden egyes – bármely rendű, rangú és állapotú – clericusát, legyenek azok felmentve (a megyéspüspök joghatósága alól), vagy sem”, fizessenek 2000 dukátot az esztergomi székesegyház javítására.¹⁸ A tiltakozást jegyző apátok a következők voltak: a kapornaki (István, egyben szőrényi püspök), a szekszárdi (Zsigmond), a bárti (László), a tihanyi (László), a dombói (András), a földvári (István), a zalavári (Péter), a tatabányai (Balázs), az iványi (János), a somogyvári (Mihály), a szentgergelyi (György), a berzéktemonostori (György), a zebegényi (Tamás), az almásdi (András), a mágocsi (Vince), a madocsai (Kristóf), a szentteremtői (János) és a szentjobbói (Balázs) apát. A pápa képviselőjében szerepelt még Péter pécsváradi apát, aki a váci püspök és a kolozsmonostori apáttal együtt a rendelet végrehajtását képviselte. A pana-

¹⁵ ÁMTF 366.

¹⁶ CSOMOR LAJOS: A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai (1556-ig). Kolozsvár 1912. 27–28. 1332. január 24-én pedig arról értesülünk, hogy „*quos quidem archiepiscopus habet de consuetudine corrigere et regimine ipsius monasterii amovere*”. Fejér VIII/2. 373–375., ill. arról, hogy „*monasterium de Clus, cuius dispositio ad venerabilem fratrem nostrum ... archiepiscopum Strigoniensem pertinere dinoscitur*.” Theiner 549. Vö.: PRT XII/B. 71–72.; SIPOS GÁBOR: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk: Csetri E., Jakó Zs., Tonk S. Bukarest 1979. 33–36., 34.

¹⁷ „*Beneficia et dignitates extra ecclesiam sed subjectae. [...] Abbatiae. [...] De Sancto Andrea juxta Wyssegrad. [...] De Chanadino. [...]*” KOLLÁNYI, 1901. 243.

¹⁸ EPL AEV n. 50. (Df 249013) Ez lényegében másolata annak a pápai rendelkezést is tartalmazó tiltakozó oklevélnek, amelyet apáttársai nevében László tihanyi apát állíttatott ki Bácsi Péter fia, Benedek közjegyzővel. A rendelkezés érdemi részét Kubinyi András fordításában közöltem. KUBINYI, 1999. 233. Vö.: PRT XII/B. 28–29.

szosok közül nyolc királyi alapítású apátság volt. A tiltakozás azonban eredménytelen volt, hiszen 1450 elején a pápa elutasította a fellebbezést, és meghagyta a már említett végrehajtóknak a rendelkezés foganatosítását. Ebben a forrásban már kevesebb apát szerepel tételesen, kimaradt a kapornaki, az iváni, a somogyvári, a szentgergelyi, a berzétémonostori, a zebegényi, az almádi, a mágocsi, a madocsi, a szentternitási és a szentjobbfi. Ugyanakkor az oklevél több más bencés apátról is említést tesz, amely alkalmasint utalhat a többi, korábban megnevezett személyre.¹⁹

Prépostságok, plébániák, esperességek

A többi intézmény, jelesül az eddig említett 14–15. századi forrásokban megnevezett prépostságok, plébániák és a két esperesség esetében jelenleg sokkal szerényebb eredményekkel rendelkezünk. Itt ugyanis a korábbi kutatásokban viszonylag ritkán szerepelt vizsgálati szempontként az adott intézmény különleges jogállásának behatóbb elemzése. Komolyabb vizsgálatban csak a Buda környéki plébániák,²⁰ a székesfehérvári társaskáptalan részesültek,²¹ ill. születtek olyan felvetések, amelyek éppen a túl általános megállapítások pontosabb kidolgozását sürgették.²²

E kutatások közül a legrészletesebb Jankovich Miklósé a Buda környéki plébániákról. Itt vetődött fel először komolyabban, hogy van olyan közös nevező, amely a különböző típusú, ám azonos vagy majdnem azonos kiváltságokkal rendelkező egyházi intézményeket összeköti. A Buda környéki

¹⁹ Lukcsics II. n. 1083. Kubinyi, 1999. 233.

²⁰ JANKOVICH MIKLÓS: A buda környéki plébániák a középkorban. (A továbbiakban: JANKOVICH, 1959.)

²¹ SEBESTYÉN JÓZSEF: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai I–II. Századok 59 (1925) 376–395.; 60 (1926) 462–497. (a továbbiakban: SEBESTYÉN, 1925–1926.)

²² PL. GÁRDONYI ALBERT: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: Károlyi Árpád emlékkönyv. Budapest 1933. 163–182. (A továbbiakban: GÁRDONYI, 1933) Ennek részbeni kritikája: KUBINYI ANDRÁS: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Budapest 1994. 74–87. = In: KUBINYI, 1999a. 287–300. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999c.) 288. 11. jz. Különösen fontos Kubinyi azon megjegyzése, amely szerint: „Egyáltalán nem biztos az, hogy csak a királyi alapítású monostorok juthattak exemptióhoz. [...] Ezt a kérdést talán azzal zárhatnánk le, hogy újra napirendre kelene tűzni az exemptio kérdését, amivel az utóbbi évtizedekben szinte kizárólag a plébániák viszonylatában foglalkoztak”. KUBINYI, 1999. 236–237.

plébániák vizsgálata rámutatott ugyanis arra, hogy mindegyik esetében ki-mutatható a korábbi királyi kápolna (*capella regia*) eredet. Ezzel hozta össze-függésbe azt a különleges jogállapotot, amely szerint ezen intézmények ki-voltak véve a rendes püspöki kormányzati hatalom alól, és az esztergomi ér-sek joghatósága alá lettek rendelve. Jankovich akkor még csekély számú kül-földi adatot tudott csak munkájába beilleszteni, azonban – véleményem sze-rint – helyesen következtetett arra a kapcsolatra, amely a kivételes jogállás, a kápolna jelleg, ill. a között áll fenn, hogy ezek az intézmények eredetileg magánegyházként (*capella/ecclesia propria*) létesültek.²³ Ez azért is fontos, mi-vel korábban Gárdonyi Albert a városi privilégiumokból eredeztette a plé-bániák kiváltságolt helyzetét.²⁴ Ez azonban nem talált kedvező visszhangra, mind Kumorovitz L. Bernát, mind Kubinyi András Jankovich eredményeit fogadták el.²⁵

A prépostságok és a két esperesség esetében már korántsem ilyen „ked-vező” a helyzet. Az intézmények jogállásának és annak eredetével kapcsolat-

²³ JANKOVICH, 1959. 62., 68–69.

²⁴ GÁRDONYI, 1933. 164–165. Gárdonyi nézetét utóbb Fügedi Erik is elvetette, és visszatért a kápolna eredetéhez: FÜGEDI ERIK: Középkori magyar városprivilégiumok. In: FÜGEDI ERIK: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest 1981. 238–310., 493–509., 301–302.; FÜGEDI ERIK: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest 1981. 114–237., 161–162., 230–231. (21. sz. táblázat). Ez utóbbi táblázatban 1488–1489–1490-ben szerepel a brassói és a szebeni dékán-ság, ill. a szőlősi, a beregszászi, a szobi, a beregi és a tamásváraljai plébánia mint az érsek-nek primásként alárendelt intézmények. A 15. század végi számadáskönyvekre ld.: NYÁRY ALBERT: Az esztergomi érsekség és egri püspökség számadási könyvei a XV–XVI. század-ból. Századok 1 (1867) 378–384.; NYÁRY ALBERT: A modenai Hyppolit-kódexek. Száza-dok 4 (1870) 275–290., 355–370., 661–687.; 6 (1872) 287–305., 355–376.; 8 (1874) 1–16., 73–83. Veress Endre jelentései a Hyppolit-kódexekről: MTA Kézirattár Modena 2. A kézirat-másolatokról: LUKINICH IMRE: Az MTA történettudományi bizottsága másolat- és kéz-iratgyűjteményének ismertetése. Budapest 1935. 33–36. Este-i Hyppolit számadáskönyvei az 1487–1497 (Esztergom) 1500–1517 (Eger) közötti időszakot ölelik fel. Vö.: JANKOVICH, 1959. 75.

²⁵ KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság. Tanul-mányok Budapest múltjából 15 (1963) 109–151. (a továbbiakban: KUMOROVITZ, 1963.) 125.; KUBINYI ANDRÁS: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. szá-zadban. In: KUBINYI 1999a. 7–67. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999b) 49., 50.; vö.: uo. 52.; KUBINYI, 1999c. 292.; KUBINYI ANDRÁS: Plébánosválasztások és egyházközségi önkor-mányzat a középkori Magyarországon. Aetas, 1991/2. 26–45. = In: KUBINYI, 1999. 265–286. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999d) 266–267.

ban alig rendelkezünk alaposabb feldolgozásokkal. Székesfehérvár esetében Sebestyén József közel nyolc évtizede megjelent tanulmánya emelhető ki, bár forrásbázisa szegényesnek mondható.²⁶ A társaskáptalan exemtiojával később sem foglalkoztak különösebben,²⁷ az utóbbi időkből Érszegi Géza és Püspöki Nagy Péter egy-egy tanulmánya emelhető ki.²⁸ Itt különösen a Hartvik-féle István legendában megjelenő rövid, tömör, egy legendától kissé idegen kiváltság-leírás²⁹ és a későbbi privilégiumok közötti kapcsolat okoz problémát. Az már kevesebb fejtörést okoz, hogy itt vajon igazolható-e a királyi kápolna – királyi magánegyház kapcsolat, mivel ezt kellőképpen alá lehet támasztani. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Székesfehérvár – Pannonhalmá-

²⁶ SEBESTYÉN, 1925–1926.

²⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. In: Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai 1. Székesfehérvár 1967. 19–25., 24.; BÓNIS GYÖRGY: Székesfehérvár az Árpádok székhelye. In: uo. 49–61., 56.; Ifj. HORVÁTH JÁNOS: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Uo. 101–116., 112–113.; Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár 1972. 21–36., 27.

²⁸ ÉRSZEGI GÉZA: A székesfehérvári Boldogasszony egyház kiváltságairól. In: Farkas Gábor (szerk.): A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 26-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.) Székesfehérvár 1996. 115–142. (A továbbiakban: ÉRSZEGI, 1996.); PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A székesfehérvári prépostság és bazilika előzményei és szerepe az alapítás első századaiban a kánoni jog tükrében. Uo. 7–93.

²⁹ „[...] *Tanta predicta venustate supradscriptam ecclesiam in propriam capellam rex retinens, tali eam libertate donavit, ut nullus episcoporum in ea cuiusvis iuris quidquam haberet. Ne tamen a regulari disciplina eisdem loci fratres existerent alieni, ad communem solius archiepiscopi sinodum ecclesiastici dogmatis institutione imbuendi convenire deberent. In die etiam absolutionis et consecratione (sic!) crismatis, cuicunque episcopo iniungeret rex ibi presens, vel illuc mitteret absens, penitentes in ea absolveret et crisma consecraret. Divina quoque missarum sollempnia, si regem ibi presentem esse contingeret, ille tantum celebraret episcopus, cui rex, consentiente cum fratribus preposito, celebrare iuberet. In regis absentia absque preposito et fratrum consensu nullus episcopus vel missam celebrandi vel cuiuslibet episcopalis officii exercendi sibi licentiam usurparet. Preterea eiusdem ecclesie populum instituit esse tam liberum, ut nichil decimarum cuiquam episcopo dare deberent, sed preposito soli et fratribus, prout ab eo institutum est, servitium exhiberet. [...]*” Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta 11. SRH II. 418. Érszegi Géza szerint a Hartvik-legenda volt a későbbi pápai oklevelek (III. Sándor, III. Kelemen) forrása. ÉRSZEGI, 1996a. 120–122.

hoz hasonlóan – „kilóg a sorból” abban az értelemben, hogy felette nem az esztergomi érsek, hanem közvetlenül a pápa gyakorolta a joghatóságot.³⁰

Az eddig felsorolt területek kissé vázlatos ismertetése alapján egyértelműnek tűnik, hogy a 14–15. században csoportosan és tételesen felsorolt intézmények esetében a már többször említett közös nevező a *királyi udvari kápolna* (vagy egyház) – *királyi magánegyház kapcsolat* lehetett.

Ennek alátámasztására érdemes néhány jellegzetes külföldi példát is megemlíteni. Ma már általánosan elfogadottnak tekinthető az a vélemény, amely szerint a királyi (császári) udvari kápolna exemtióban részesült. Ennek eredetét általában még a Meroving-korra, ill. Nagy Károly és Jámbor Lajos időszakára vezetik vissza (*Pfalzkirche*). Ez a kapcsolat azután mind a keleti, mind a nyugati frank utódállamokban továbbélt. Ehhez járult még az alapításokhoz szorosan kapcsolódó magánegyházi felfogás, és e kettő összességében azt eredményezte, hogy az ilyen, uralkodók alapította udvari kápolnák exemtióban részesültek. Ilyennek tekinthető pl. Aachen, Westminster, a párizsi Sainte-Chapelle, Bourges, Dijon, Riom, Vincennes, Vivier-en-Brie, Zwettl, Plassenburg, Prága (Szt. Vid, Mindenszentek), Wyssehrad, Karlstein, Bécs (Mindenszentek-Szt. István), bizánci területen Patmoskloster, az Ibériai-félszigeten Probet és Valencia, stb.³¹

³⁰ Erre első alkalommal IX. Gergely pápa, 1240. március 8-i oklevelében találunk példát, amelyben a pápa engedélyezi azt a szokást, amely a betegek gyóntatásakor volt gyakorlatban, és hangsúlyozza, hogy a káptalan minden közbeeső forum nélkül az Apostoli Székhez tartozik. SEBESTYÉN, 1925–1926. I. 387.; ÉRSZEGI, 1996a. 125–126.; Magyar Országos Levéltár, Acta particularia n. 2.

³¹ GRASS, N.: Zur Rechtsgeschichte der abendländischen Königskirche. Einwirkungen französisch-böhmischer Sakralkultur auf die Capella regia Austriaca. In: Felsener, Ferdinand – Ruoff, W. H.: Festschrift Karl Siegfried Bader. Zürich–Köln–Graz 1965. 159–184., 159–169., 171., 174–175., 178.; FLECKENSTEIN, J.: Die Hofkapelle der deutschen Könige. 1. Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle. (Schriften der Monumenta Germaniae historica 16/I.) Hierseman, Stuttgart, 1959. 2.; Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche. (Schriften der Monumenta Germaniae historica 16/II.) Hierseman, Stuttgart 1966. I. 113., 121., 142. skk.; Vö.: LEMARIGNIER, J.-FR. – GAUDEMET, J. – MOLAT, G.: Institutions ecclésiastiques. (Lot, F. – Fawtier, R.: Histoire des institutions françaises au Moyen Age 3.) Paris 1962. 192–196.; GRASS N.: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte der Capella regia. 1–2. Zeitschrift für Rechtsgeschichte 77. Bd. (1960) Kanonistische Abteilung 46. Bd. 345–394.; 78. Bd. (1961) Kanonistische Abteilung 47. Bd. 129–195., 1., 379–386., 390.; GRASS, N.: Königskirche und Staatssymbolik. Begegnungen zwischen Griechischen Osten und Lateinischen Westen im Bereich von Staatsrepräsentation und Sakralkultur. In: Gedächtnisschrift Hans Peters,

Az elmondottakat összegezve elmondhatjuk, hogy a különböző típusú, túlnyomó többségében – leszámítva Pannonhalmát és Székesfehérvárt – azonos kiváltsággal rendelkező egyházi intézmények jogállásának kialakulásában a királyi kápolna – királyi egyház eredet játszott döntő szerepet, amely azt eredményezte, hogy ezen egyházak nem a megszokott hierarchikus rendszerben, azaz a területileg illetékes megyéspüspök joghatósága alatt álltak, hanem egyházi feljebbvalójuk az esztergomi érsek volt.

Berlin 1967. 66–96., 80–83.; GRASS, N.: Zur Rechtsgeschichte des Allerheiligen-Pfalkapitels, des Vorgängers des Metropolitankapitels zu St. Stephan in Wien. In: *Studia Gratiana* XIV (1967) 459–494., 464., 465., 467–468.; GRASS, N.: Der Wiener Stephansdom im Licht der Rechtsgeschichte. In: *Arbeiten zur Rechtsgeschichte. Festschrift für Gustav Klemens Schmelzeisen*, (Karlsruher kulturwissenschaftliche Arbeiten Bd. 2.) Stuttgart 1981. 101–125., 103–108., 121–122.; ZSCHOKKE, H.: Geschichte des Metropolitan-Capitels zu St. Stephan in Wien. Wien 1895. 11–14., 165–184.; FEINE, HANS ERICH: Studien zum langobardisch-italischen Eigenkirchenrecht I–III. (1941–1943). In: Stutz, Ulrich–Feine, Hans Erich: *Forschungen zu Recht und Geschichte der Eigenkirche. Gesammelte Abhandlungen*. Scientia. Aalen 1989. I. 1–95., 1–105.; III. 64–190.; II. 11. skk.; SCHEUERMANN, AUDOMAR: Die Exemption nach geltendem kirchlichen Recht mit einem Überblick über die geschichtliche Entwicklung. (Görres-Gesellschaft Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Staatswissenschaft. Heft 77.) Paderborn 1938. 54.; GRASS, N.: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich in Geschichte, Recht und Sakralkultur. In: *Veröffentliche des Verbandes Österreichisches Geschichtsvereine* Bd 19. Wien 1972. 259–271., 264.

A pécsváradi konvent hiteleshelyi kiküldöttei

A HITELESHELYEK a magyar közhitelűség legfontosabb szervei voltak.¹ A hiteleshelyi tevékenységet végző székes- és társaskáptalanok, illetve szerzetes konventek által kiadott oklevelek a középkor számos vonatkozásában nélkülözhetetlen és ugyanakkor szinte kiapadhatatlan forrásanyagot biztosítanak a kutatók számára.² Az is igaz azonban, hogy számos olyan kérdésben, amelynek kapcsán talán több beszédességet várnánk el ezektől a dokumentumoktól, csak nagyon körülményesen lehet összeszedgetni az információkat. A hiteleshelyi oklevelekben az egyik ilyen „alulreprezentált” témakört a hiteleshely munkavégzésére vonatkozó adatok jelentik. Ezek tekintetében a hiteleshelyi oklevelek általában kifejezetten szikár, nehezen vallatható forráscsoportnak bizonyulnak. Ez a jellegzetességük persze ésszerű okokkal magyarázható. A hiteleshelyek által kiállított oklevelek a hivatalos ügyintézés egy-egy fázisát jelentették, tekintélyes részük jogbiztosító erővel rendelkezett, másokat a jogrend által pontosan szabályozott környezetben és funkcióval használtak fel, ebből adódóan tartalmi és formai jegyeikben is kényszerű kötöttségeknek kellett megfelelniük. Az esetek nagy többségében tehát – teljesen magától értetődő módon – a hiteleshelyi kiadványok csak a jogesetek meghatározott fázisát rögzítették, esetleg több fázist összegeztek, ám az adott jogi helyzet rögzítésének külső körülményeire csak igen ritkán tértek ki. Ebből a nézőpontból közelítve kézenfekvőnek tűnne,

---

¹ A hiteleshelyek kutatása 1990 óta reneszánszát éli, számos részfeldolgozás elkészült már, de az ezekre épülő modern szintézis még várat magára. A hiteleshelyekkel kapcsolatos legfontosabb szakirodalmat összefoglalja: KÓFALVI TAMÁS: A hiteleshelyi oklevelek egyháztörténeti tanulságai. In: Egyháztörténeti Szemle 1 (2000) 61–64. (a továbbiakban: KÓFALVI, 2000.)

² A téma néhány vonatkozását ld. KÓFALVI, 2000. 54–60.; KÓFALVI TAMÁS: A pécsváradi hiteleshely működésének pécsi vonatkozásai. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk.: Vonyó József. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs 2001. 139–161.

ha a rögzítés végső eredménye, a hitelesített és kiadott oklevél helyett, a korábbi munkafázisok során keletkezett iratokat tanulmányoznánk. Erre azonban a magyar középkor diplomatikai forrásanyagának sajátos és igen mostoha sorsa miatt csak szórványosan nyílik lehetőség.³ Amikor azonban ilyen kutatásra lehetőség nyílik, annak jelentősége különösen nagy, hiszen az egyik vagy másik hiteleshely tevékenységében megfigyelt sajátosság, a hiteleshelyek működésének viszonylagos egyöntetűségére való tekintettel, kellő óvatossággal más hiteleshelyek munkájára vonatkozóan is extrapolálható. Szerencsés esetben azután ezen analógiák helyességét más hiteleshely(ek) anyaga segítségével – bár sokszor csak közvetett módon – igazolni lehet.

A hiteleshelyek munkavégzésének és munkaszervezésének számos érdekes vonatkozása van.⁴ A belső hiteleshelyi munka, amely során az ügyfelek különböző jogcselekményekről (pl. adásvétel, birtokcsere, tiltakozás stb.) tett *fassiói*król kérték hivatalos irat, oklevél kiállítását, vagy az oklevelek kiállításának és hitelesítésének folyamata, illetve a hiteleshely ún. külső munkavégzése, amelynek során valamely hivatalos szerv, esetleg magánszemély felkérésére a hiteleshely tanút küldött ki valamely eljárás lefolytatásához vagy jogi lépés megtételéhez, csak a legnagyobb területei a hiteleshelyek mint közhitelű szervek működésének. Alábbiakban a pécsváradi konvent hiteleshelyi kiküldötteinek munkáját megvizsgálva igyekszem hozzájárulni a hiteleshelyek külső munkájáról szerzett ismereteink gyarapításához.

A külső hiteleshelyi tevékenység alapját az esetek többségében valamely hivatalos szervtől érkezett parancslevél (*mandatum*) jelentette. Az ebben foglaltak kapcsán a hiteleshely köteles volt az ügyben hivatalosan eljáró személy (királyi, nádori stb. ember) mellé tanút küldeni. A parancslevélben megfogalmazott feladatok – sikeres vagy épp sikertelen – elvégzése után a hivatalos

³ Borsa Iván egy viszonylag épségben megmaradt hiteleshelyi levéltár anyagán végezte el vizsgálatait, ezért a külső munka számos olyan összetevőjét tudta kimutatni, amelyekre más hiteleshelyek anyagában nincs példa. (Pl. a hiteleshelyi kiküldött melléktevékenysége, a hiteleshelyi eljárás helyszínén készült feljegyzések, a hiteleshelyi eljárás díjai stb.) BORSA IVÁN: A hiteleshelyi eljárás színhelyén készült feljegyzés. In: Levéltári Közlemények 58 (1987) 39–44.; BORSA IVÁN: A királyi ember és a hiteleshelyi kiküldött melléktevékenysége Leleszen. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára. Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. (a továbbiakban: Borsa) 101–108.

⁴ KÓFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi munkaszervezése az Árpád-korban. In: Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Szerk.: Font Márta, Vargha Dezső. (Tanulmányok Pécs történetéből 8.) Pécs 2001. 77–85.

személy és a hiteleshely tanúja, a hiteleshelyhez visszatérve közösen számoltak be az eljárás helyszínén lezajlott eseményekről, illetve az elvégzett munkáról, nemkülönben pedig az összes vonatkozó fontos adatról. E beszámoló alapján azután a hiteleshely hivatalos jelentést (*relatio*) készített az eljárásról, amit megküldött annak a hatóságnak, amelytől az eljárásra vonatkozó parancs érkezett. A külső hiteleshelyi munka azonban, annak ellenére, hogy látszólag egyszerű sémák szerint zajlott, a hiteleshelyek működésének egyik legérdekesebb területe. Ezt az magyarázza, hogy az eljárások megszervezése, lebonyolítása, a megfelelő személyi állomány biztosítása, a határidők betartása, az eljárások során történt váratlan eseményekhez történő alkalmazkodásról nem is beszélve, komoly logisztikai háttérrel igényelt, és nem minden esetben volt problémamentes. A külső hiteleshelyi munkát végző szerzetesek esetében további problémaforrást jelentett, hogy a szerzetesi életmód szabályainak teljes körű és következetes betartása a világi környezetben korántsem lehetett egyszerű.⁵ A külső eljárások gyakorlati vonatkozásainak vizsgálata kapcsán a *relatiók* szövege legtöbbször csak szórványos és említészerű információkat tartalmaz, közvetett elemzésük során pedig több bizonytalansági tényezővel kell számolnunk. Ezek közé tartozik a középkori távolságértékek bizonytalansága, illetve a szerzetes konventek esetében a csak keresztnévvel szereplő kiküldöttek azonosításának nehézsége.

A külső hiteleshelyi munka kapcsán a legsokoldalúbb és legátfogóbb vizsgálatot Koszta László végezte el a pécsi székeskáptalan esetében. Munkájában igyekezett a külső munka valamennyi lényeges vonatkozására kitérni.⁶ Emellett az egyes hiteleshelyekről készült tanulmányok általában csak a hiteleshely területi hatáskörének erejéig foglalkoznak a külső munkavégzés rendszerének bemutatásával.

A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenységének vizsgálata sok ismeretlenes egyenlet. A pécsváradi monostor nem volt olyan nagy forgalmú, akkora létszámú és olyan mennyiségű oklevelet kiadó hiteleshely, mint a pécsi székeskáptalan, így már a keletkezett iratanyag mennyisége is

⁵ KÓFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenységének főbb jellemzői 1526-ig. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk.: Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó Éva. Szeged 1999. 65–73.

⁶ KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs 1998. (a továbbiakban: KOSZTA) A külső hiteleshelyi tevékenység vonatkozásában ld. különös-képp 105–115., 235–259.

csak töredéke lehetett a Pécsen kiadottakénak. Ennek az anyagnak a pusztulását siettetette, hogy Pécsváradon a török kiűzése után nem állt helyre a szerzetesi élet, a levéltár anyaga szétszóródott, ami megmaradt, azt a családi levéltárak őrizték meg.⁷ Ennek következtében a vizsgálatokhoz használható adatsorok erősen hiányosak. Több évből egyáltalán nem maradt fenn külső munkáról beszámoló oklevél, és a legjobban adatolhatónak számító évek oklevéltermése is csak fél tucat körül mozog. A hiteleshelyi működés kezdetétől 1526-ig terjedő időszakból fennmaradt 913 oklevél közül majdnem 500 oklevél külső hiteleshelyi eljárás nyomán készült. Ez az arány igen figyelemre méltó, hiszen azt mutatja, hogy a konvent hiteleshelyi munkájának legalább a felét, de valószínűleg a nagyobbik részét a külső eljárások elvégzése, illetve az ezekről szóló jelentések elkészítése tehette ki.⁸ Természetesen a jelentő oklevelek fennmaradási formája is többféle lehet. Sajnos, a csak említésben és tartalmi átiratban fennmaradt oklevelek sokszor a külső munka semmilyen értékelhető konkrétumát nem őrizték meg, a fennmaradt oklevelek döntő többsége azonban eredeti, így az eljárások legfontosabb eseményei megismerhetők belőlük. Emellett néhány esetben a hiányzó adatok is kikövetkeztethetők. Így például az oklevelek egy részében – főként a hatalmaskodási esetek kivizsgálása kapcsán – nem említik az eljárás helyszínét, helyszíneit. Ez az információhiány orvosolható azzal, hogy mivel a hatalmaskodási esetek kivizsgálása mindig a kárt szenvedett birtok(ok)on, illetve a sértett(ek) lakóhelyén történt, ez jelenti a külső munka színhelyét. A pécsváradai konvent esetében is általános jelenség, hogy a szerzetes kiküldöttek mindig csak keresztnévvel szerepelnek, így a külső munkavégzés személyi hátterének teljes feltárása lehetetlen. Ezen kívül, mivel a szerzetesközösség jóval kevésbé rétegzett, mint pl. egy székeskáptalan társadalma, ezért a külső munkában való érdekeltségi viszonyokat – amelyek egyébként sokkal kevésbé lehettek szignifikánsak – nem lehet feltárni, miként azt Pécs esetében

⁷ A pécsváradai monostor török utáni sorsára vonatkozóan ld. KÓFALVI TAMÁS: Bartók István pécsváradai apát birtokrestaurációs kísérlete (1657–1658). In: A Koller József emlékkonferencia válogatott előadásai. (Tanulmányok Pécs történetéből 13.) Szerk.: Font Márta, Vargha Dezső. Pécs 2003. 165–167.

⁸ A jelentő oklevelek magas aránya a fennmaradt iratokon belül azért is szembeötlő, mert ezek az iratok konkrét ügyintézési szakaszokhoz kötődtek, az ügyek lezárultával elvesztették a jelentőségüket, aminek következtében valószínűleg nem különösebben óvták őket. Az, hogy mégis ilyen nagy számban maradtak fenn eredeti formában, azt jelentheti, hogy tényleges arányuk a ma tapasztalhatónál még nagyobb lehetett.

példaadóan végezte el Koszta László és Fedeles Tamás.⁹ Természetesen a pécsváradi hiteleshely kiadványaira is jellemző, hogy a külső munka technikai részletei általában csak akkor kerültek megörökítésre, ha jogi következményük volt. Mindezen nehézségek ellenére azonban nem felesleges a külső eljárások részletei után kutatni, hiszen a meglévő adatokat rendszerben szemlélve, sok minden azért kideríthető, és az esetleges negatív eredmények is nagy jelentőséggel bírnak, hiszen lehet, hogy egy másik rész kutatás számára fontos kontroll anyagot jelentenek. Emellett a külső hiteleshelyi tevékenység elemzése jó szolgálatot tehet például birtokok fekvésének azonosításakor is.

A pécsváradi konvent már 1264-ben külső hiteleshelyi munkáról állított ki oklevelet, mely szerint Beatus apát határjáráson vett részt. Az említésben fennmaradt oklevél azonban hamis, miként azt már a 14. században kiderítették.¹⁰ Az oklevél hamis voltát erősíti, hogy a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint az apát egyszer sem, a konvent tisztségviselői pedig csak nagyon ritkán – főként a 14. században – végeztek külső munkát.¹¹ Az első hiteles híradás külső eljárásról 1280-ból származik, ebben az évben magánkezdeményezésre¹² egy végrendelet felvételéhez, és királyi megbízásból – határjárás és iktatás – is végzett külső munkát a konvent, előbbi esetben világi plébánost, utóbbiban pedig szerzetest küldve ki.¹³ A pécsváradi konvent külső munkájának egyik sajtosága volt, hogy a 14. század első harmadának végéig előszerezettel – a korszakból fennmaradt esetek döntő többségében – alkalmazta

⁹ KOSZTA 107–109. Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526). Phd-doktori értekezés. Szeged, 2004. (Kézirat.)

¹⁰ A pécsváradi oklevél említését tartalmazó kiadványt már 1399-ben hamisnak nyilvánította Maróti János bán. Vö. KARÁCSONYI JÁNOS: Hamis oklevelek jegyzéke 1400-ig. Szerk., előszó: Koszta László. Szeged 1988. 26. (126. tétel).

¹¹ 1454 februárjában (DL 4157), 1499 júliusában (DF 233 298) és 1518 novemberében (DF 261 934) a monostor *custosa*, 1462 decemberében (DL 33 811) a monostor perjele, 1465 májusában (DL 16 179) pedig kántora jár el hiteleshelyi kiküldötként.

¹² A hiteleshelyek magánkezdeményezésre csak különleges esetekben végeztek külső munkát. Az egyik az volt, amikor a végrendelkező már olyan rossz egészségi állapotban volt, hogy nem tudott személyesen elmenni a hiteleshelyhez. Emellett a nők számára is nyitva volt az a lehetőség, hogy amennyiben az utazás veszedelmeitől féltek – és amennyiben a kiszállás díját meg tudták fizetni –, jogi tartalmú nyilatkozataikat (*fassio*) otthon is megtehették.

¹³ DL 1039 és DL 1115.

a fennhatósága alá tartozó plébániák papjait külső munkára.¹⁴ E világi papok által végzett feladatok között szerepel tudományvétel, birtokba iktatás, idézés, eltiltás, határjárás, birtokbecslés, vagyis valamennyi alapvető külső hiteleshelyi tevékenység. A világi papságra történő nagyfokú támaszkodás mögött talán az húzódhat, hogy a konvent személyi állománya ekkor még nem tette lehetővé a külső eljárások saját emberrel történő szakszerű ellátását.

A külső hiteleshelyi tevékenység elemzése során kézenfekvő dolog a munkavégzés sebességének vizsgálata is. Ehhez általában – az eredetiben fennmaradt, vagy a jelentésben átirrt parancslevélből, illetve magából a jelentő oklevélből – rendelkezésre állnak a következő adatok: a parancslevél kelte, az eljárás kezdetének az időpontja, a jelentőlevél kiadásának (*datum*) időpontja. Az ezek mögött meghúzódó események: a parancs a kiadótól a címzett hiteleshelyre ér (ez olykor több száz kilométer), a hivatalos személy és a hiteleshelyi kiküldött eljárásának időtartama (kiszállás, a jogcselekmény elvégzése, visszatérés, szóbeli beszámoló), a jelentés megfogalmazása, kiállítása, hitelesítése és kiadása. Az időpontok és a tevékenységek összevetése nyomán kialakulhat a kép a hiteleshely működésének gyorsaságáról. Néhány tényező alapvetően befolyásolta a hiteleshelyek munkatempóját. A legalapvetőbb ezek közül az eljárás színhelyének és a hiteleshelynek a távolsága volt. A pécsváradi konvent kiküldöttjei Valkó, Zala és Veszprém megyébe is eljutottak. Az utóbbiakban végzett eljárás ritka kivétel, mindössze egyetlen oklevél tanúskodik ilyen távoli munkavégzésről.¹⁵ 1476-ban Péter testvér több hatalmaskodási eset egyidejű kivizsgálása kapcsán Zalaszentgróton (Zala megye) és Döbröntén (Veszprém megye) végzett tanúkihallgatást. Az említett települések légvonalban 130–140 kilométerre vannak Pécsváradtól, a gyakorlatban legalább 180–190 kilométeres utazással lehet számolni. A konvent munkavégzésének sebességét dicséri, hogy az 1475. december 25-én megkezdett eljárásról szóló jelentést 13 nap múlva, 1476. január 6-án már ki is állították.

A hiteleshely tagjai számára a közelebbi helyszínekre irányuló munka is komoly feladatot jelentett, ezért igyekeztek minél ésszerűbben megszervezni az ilyen megbízások ellátását. Az eljárások és az oklevélkiadások időpontjainak összevetése alapján látható, hogy több esetben a kiküldöttek egy – általában több napig tartó – utazás keretében több helyszínt is felkerestek, és

¹⁴ A hiteleshelyi munkát végző plébánosok között megtalálhatjuk Kátoly, Komló, Pécsvárad, Nevegy, Babarc, Fehéregyház, Nádasd plébánosát.

¹⁵ DL 45 632.

több ügyben is eljárak. Erről a hiteleshely az egyes ügyeknek megfelelően, azonos napi kelettel külön-külön oklevelet adott ki, ezekben az eljárás kezdetének időpontja, a hivatalos személy és a konventi kiküldött azonos. E „tömbösített” eljárások egy részében az érintett birtok, vagy valamelyik peres fél is megegyezik, ám az elvégzett jogcselekmények eltérő ügyekhez és ügyszakaszokhoz tartoztak, s ennek megfelelően a hiteleshely több jelentést is kiállított. Az utazás költséges és időigényes volta indokolta, hogy a hiteleshelyi kiküldöttek útjuk során nem pusztán a rájuk bízott ügyben jártak el, hanem egyéb, „útba eső” feladatokat is elvégeztek. Borsa Iván a leleszi konvent esetében mutatta ki a hiteleshelyi kiküldött ezen „melléktevékenységét”.¹⁶ Sajnos, Pécsvárad esetében ilyen jellegű munkának nem maradt fenn bizonyítéka.

A külső eljárás időigénye nagyban függött az ügy típusától is. A pécsváradai konvent gyakorlatában is jól látható, hogy a határjárások jelentették a legidőigényesebb munkát. 1338-ban például a konvent kénytelen volt olyan jelentést kiadni, amely szerint Jenő, Nane és Lánycsók határjárását és értébecslését a birtokok nagysága miatt – minthogy azokhoz szántóföldek, erdők, berkek, mezők, valamint a Dunából elrekesztett természetes és mesterséges halászhelyek is tartoztak – a megadott határidőre 6 nap alatt sem tudták befejezni.¹⁷ Az eljárás időtartamát sok szempontból a perjog is determinálta, hiszen például iktatás esetén a kiküldötteknek 3 napig a birtokon kellett várakozniuk, hogy az esetleges ellentmondás(ok)ra ott helyben sor kerülhessen. Az ellentmondásra ezután még további 12 nap állt rendelkezésre a hiteleshelynél.¹⁸ Az iktatásokról készült oklevelek némelyike külön is megemlíti a birtokon való 3 napos várakozást.¹⁹ A fennmaradt esetek többségében azonban a konvent – legalábbis az oklevelekben szereplő dátumok tanúsága szerint – csak ezalatt az időszak alatt várt az esetleges ellentmondókra, az utána előírt 12 napos terminust már nem tartotta be, hanem kiállította a jelentést. A tiltakozásra rendelkezésre álló idő a 14. században – nyilván a már korábban kialakult gyakorlathoz igazodva – 4 napra csökkent, és a pécsi székeskáptalan gyakorlatához²⁰ hasonlóan a konvent ennek a betartásában

¹⁶ BORSA.

¹⁷ A konvent jelentése 1338. október 12-én kelt, egy nappal az országbíró által szabott határidő lejárta előtt. DL 3180.

¹⁸ BÉLI GÁBOR: Magyar jogtörténet az államalapítástól 1848-ig. Pécs 1996. 36.

¹⁹ Pl. DL 5512, DL 5528, DL 42 469, DL 8257, DF 265 867, DL 94 250.

²⁰ A pécsi káptalan a négy napos tiltakozási időt betartotta. Ld. KOSZTA 115.

már döntően következetes volt, sőt a 15. században kiadott iktatólevelek többsége az iktatás 15. napján kelt.

Néhány esetben találkozhatunk valószínűtlenül gyors munkavégzéssel is. Így például 1327-ben a Pécsváradtól majdnem 32 kilométerre fekvő Bodrog megyei Pauli birtok határjárásáról és iktatásáról kiadott oklevél dátuma az eljárás kezdetének másnapja.²¹ Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a jelentőlevélben szereplő időpontok nem fedik a valóságot, hiszen az oda-vissza út majd 64 kilométerének megtétele, a határjelek vizsgálata, némelyikük esetleges megújítása és az iktatás aligha férhetett bele egyetlen napba, még akkor sem, ha a törvényes várakozási időt egyáltalán nem tartották be. Arra is van példa, hogy az külső hiteleshelyi eljárás kezdete és a jelentés elkészülte között kifejezetten hosszúnak tűnő idő telik el. 1321-ben például egy január 22. és 24. között elvégzett eljárásról csak március 7-én készült el a jelentés.²²

Természetesen az ilyen lassúnak tekinthető munkavégzésnek számos, jogi, vagy akár a helyszíni, akár az írószervi munkához kapcsolódó oka lehetett. A hiteleshelyi oklevelekben a külső munkához kapcsolódó időpontok megjelölését külön óvatossággal kell kezelni, hiszen a pontos adatok nem mindig állhattak rendelkezésre. Ennek számos alkalommal objektív oka is lehetett. Nem egy olyan jelentés maradt fenn, amelyben az elvégzendő feladat nagysága miatt a külső eljárás több szakaszban zajlott, a konvent tanúja a hivatalosan eljáró személlyel többször is visszatért a szóban forgó helyszín(ek)re. Különösen jellemző volt ez akkor, amikor például több, szórطان elhelyezkedő birtok határjárását, iktatását kellett elvégezni, vagy több birtokon kellett tudományvételt tartani, idézést végezni. Az ilyen eljárásokról kiállított jelentések a legkorábbi időpont megadása mellett csak annyit említenek, hogy az eljárás más alkalmas napokon is folytatódott.²³ A szakaszosan végzett eljárások sajátos esete volt a három vásáron való kikiáltás, a perbe hívás egy sajátos fajtája. Ennek során a kiküldöttek három megyei vásáron nyilvánosan kihirdették az alperes perbe hívását.²⁴ A pécsváradai konvent

²¹ A február 27-én elindult eljárásról 28-án kelt a jelentőlevél. DL 76 372. Regesztáját ld. Anjou-kori oklevéltár XI. (1327) Szerk.: Almási Tibor. Budapest-Szeged 1996. 55. (99. szám).

²² Az említett két napon a komlói pap mint hiteleshelyi kiküldött a királyi emberrel három, majd négy faluban végeztek idézést. DL 76 278.

²³ Pl. DF 209 200, DL 78 091.

²⁴ BÓNIS GYÖRGY–DEGRÉ ALAJOS–VARGA ENDRE: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg 1996. (a továbbiakban: BÓNIS–DEGRÉ–VARGA) 55.

ilyen eljárásokról készült jelentéseiben mindig pontosan felsorolták a felkéréselt vásárokat és azok időpontját.²⁵ A külső helyszíneken végzett munka során keletkezett adatokat természetesen rögzíteni kellett. A konvent két jelentésének szövege is említi az eljárás színhelyén készült feljegyzést, mindkét esetben határleírás kapcsán.²⁶ Ez érthető is, hiszen a külső munka közül a határjárás során kellett a legtöbb adatot – határjelek sokaságának típusát, fekvését, tulajdonviszonyokat stb. – rögzíteni. Emellett természetesen feltételezhető, hogy a hiteleshelyi kiküldött más, egyszerűbb esetekben is készített feljegyzést az eljárás lényeges jogi tényeiről. Ezek a feljegyzések adták a jelentés tartalmi vázát. A fogalmazó ezen adatok felhasználásával készítette el az oklevél „piszkozatát”, amelyet az írnok tisztázott le. Érdekes a konvent 1378. május 25-én kelt, a Boya birtokon tartott tudományvételtől beszámoló jelentése.²⁷ A kiadott oklevélben a hiteleshelyi kiküldött nevének helye üresen maradt. Előfordulhatott tehát, hogy a fogalmazó nem ismert minden lényeges adatot, s ezeket utólag illesztették a szövegbe, hacsak – mint esetünkben – el nem feledkeztek róla.

Külön ki kell emelni azokat az eseteket, amelyek során a hiteleshelyi kiküldött nem hivatalos személy társaságában, hanem egymaga végzett külső munkát. Ennek azért van jelentősége, mert a külső hiteleshelyi tevékenység eredendően csak „megfigyelői” szerep volt, a hiteleshely embere csak azért volt jelen, hogy a törvényesség betartását felügyelje, illetve írástudóként a hiteleshely tájékoztatását segítse, tanúja legyen a jogcselekménynek. A hivatalosan eljáró személy minden esetben a hivatalos kiküldött (királyi, nádori, országbírói, báni ember) volt, amit egyébként mind a parancslevelek, mind pedig a jelentőlevelek szintaxisa is félreérthetetlenül jelez. Voltak mégis olyan esetek, amelyekben a hiteleshelyi kiküldött egyedül, önállóan járt el. Ebből a szempontból azonban figyelmen kívül hagyandók a magánkezdeményezésre végzett külső eljárások, mert bár a káptalan, illetve a konvent embere egyedül végezte az eljárást, lényegében *fassio* felvétele történt.²⁸ A 15. század elejétől kezdve azonban több esetben találkozunk parancslevél alapján, ám mégis egyedül végzett eljárással. 1400. február 29-én János presbiter volt jelen a pécsi káptalan és a Gadan-i nemesek perének halasztásánál. Az el-

²⁵ DL 76 288, DL 77 899, DL 79 606, DL 79 611, DL 80 418.

²⁶ DL 40 465 (1325. 04. 13.), DL 3199 (1338. 11. 10.).

²⁷ DL 77 704.

²⁸ DL 25 9847, DF 260 203.

járás tulajdonképpen *fassio* felvételét jelenti, ám az eljárást a macsói bán oklevele rendelte el.²⁹ A 16. század elejétől kezdve szaporodnak meg azok az eljárások, amelyek során a konvent embere királyi, illetve országbírói parancsra, de egyedül száll ki valamely birtokra, ahol is bemutatva a király idézőlevelét, felszólítja a címzetteket a királyi bíróság előtti megjelenésre, vagyis idézést végez, amely korábban a királyi ember feladata volt.³⁰ Ez az eljárási forma azonban csak ebben az ügykörben, az úgynevezett rövid idézésnél (*brevis evocatio*) fordul elő.³¹

A pécsváradi konvent kiküldöttei főként Baranya megye észak-keleti területein fordultak meg gyakran, de számos külső megbízás szólította őket a szomszédos megyékbe. Munkájuk nem volt veszélytelen, különösen a 15. század utolsó harmadától kezdve érezhető a közállapotok drasztikus romlása, amit nemcsak a hatalmaskodási esetek egyre brutálisabb jellege bizonyít,³² hanem az is, hogy a hivatalos személyekkel szemben a törvényes fellépés (eltiltás) mellett az erőszakos cselekedetek is megjelentek.

---

²⁹ DL 78 338

³⁰ 1504. 06. 28. (DF 248 822), 1507. 11. 09. (DL 94 311), 1507. 11. 20. (DL 94 312), 1523. 09. 04. (DL 89 177), 1523. 10. 16. (DF 252 637), 1524. 07. 07. (DF 279 470), 1524. 09. 11. (DL 89 196)

³¹ BÓNIS-DEGRÉ-VARGA 55–56.

³² A hatalmaskodási esetek eldurvulásához l. KÓFALVI TAMÁS: A hatalmaskodás bűne a középkorban. In: Bűn és bűnhődés 2. (Győri tanulmányok 24. [2001]) 89–119.

Középkori szeszesitalaink színei

VÖRÖS- ÉS FEHÉRBOROK, VILÁGOS ÉS BARNA SÖRÖK

EZ A TANULMÁNY a középkori életmód egy nagyon kis szeletét kívánja bemutatni, nevezetesen azzal foglalkozik, hogy a Kárpát-medencében milyen színű szeszesitalokat fogyasztottak. Ahogy manapság, úgy régen is különböző színeiknek kellett lenniük az egyes italfajtáknak.

Nem is teljesen öncélú a dolog, hiszen az italok 'színesedésével' az akkori társadalmi fejlettségre lehet következtetéseket levonni. Úgy vélem, hogy – például a kereskedelem által – az egyre jobban szélesedő ismeretrendszer folyamatosan újabb italfajtákat követelt meg Magyarországon is. Az italok változatossága ekként összefüggött a kulturális fejlődéssel is (ma már a koktélok sokkal színesebbek, mint a tárgyalt italaink). A középkor Magyarországon sem volt sötét vagy egyhangú. Látni fogjuk majd, hogy kezdetben csak az ital származási helye számított, később már bizony a színe is! *Varietas delectat...*

Meg kell jegyeznem azt is, hogy ezzel a témával ilyen formában még nem foglalkoztak Magyarországon, bár a borokkal kapcsolatban számtalan tanulmány és kötet jelent már meg.¹ A magyar sörrel kapcsolatban ráadásul az 1930-as évek óta egyáltalán nem készült semmilyen számottevő történeti munka.² Az italok színeivel egyáltalán nem foglalkoztak még a magyar történészek, kutatók, bár néprajzos szakemberek a vörösborkultúra kialakulását már vizsgálták.³

---

¹ Az eddigi legjobb történeti összefoglalás FEYÉR PIROSKA: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest 1981. (a továbbiakban FEYÉR, 1981.)

² BEVILAQUA BORSODY BÉLA: A magyar serfőzés története. I-II. Budapest 1931. (a továbbiakban BEVILAQUA, 1931.)

³ ANDRÁSFALVY BERTALAN: A vörösborkultúra Magyarországon. Néprajzi Értesítő 1957. 49–67. (a továbbiakban ANDRÁSFALVY, 1957.); BELÉNYESSY MÁRTA: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő 1955. 20. „A szőlőfajták neveire és a leszűrt borok minőségére vonatkozó gyér adatokból pl. nem állapítható meg a szőlő kedvelt színe sem. A bor színének teljes hiányából arra következtethetünk, hogy inkább fehér borokat

Jelen tanulmányomban nem térhetek ki olyan irányba, hogy a honfoglaló magyarok milyen italokat fogyasztottak a Kárpát-medencébe érkezés idején, arra viszont ki kell térnem, hogy mára elavult nézetek szerint a *bor* és a *sör* szavaink eredetileg színeket kifejező szavak voltak. Ezeket a szavakat már a honfoglalás előtt is biztosan használták elődeink.⁴

Az igazán régi borok kutatásában csak három tudományág, a történelem és a kémia és a történeti növénytan (archeobotanika) nyújthat támpontot, azonban mindhárom korlátozott az eszközeiben. A kémia segít a cserepeket azonosítani, kutatja a cserépedények falán talált 'elszíneződések' eredetét, az archeobotanika pedig magleleteket, polleneket vizsgál. A történészek az írott forrásokat tanulmányozzák, de kérdéses, hogy mi maradt fenn az évszázadok alatt. Célt csak a történeti és a természettudományos módszerek együttes alkalmazásával érhetünk el.

Tudjuk, hogy a borkészítésben a bor színét elsősorban nem a szőlő színe, hanem a vörösbor esetében a héjon tartás ideje határozza meg. Ez azért érdekes számunkra, mert a középkorban élt a bortized/kilenced intézménye, azaz a földesúr a jobbágyok borának tizedét birtokolta. Persze az alattvalók nem akarták ezt mind kiadni az uruknak, ezért csaltak, kevesebbet vallottak be a borból, elrejtették az edényeket. Emiatt a földesúr, hogy elejét vegye a jobbágyi ravaszkodásnak, rögtön szüretkor levette a mustból a maga tizedét, mely majd az úri pincében forrt borrá. Ez a módszer viszont azt eredményezte, hogy a feudális Magyar Királyságban képtelenség volt héjon tartani a mustot, tehát vörösbort nemigen készíthettek. A földesúrnak tehát csak a saját szőlőjéből lehetett vörös bora, a jobbágy pedig nem is igen értett a vörös-borkészítéshez. Ráadásul a borkészítésnek gyorsan végbe kellett mennie, hi-

---

termeltek, még ott is, ahol vörös szőlő termett. Így a bor valószínűleg később nyerte színét, a borkészítés és gondozás fokozottabb javulása által." ÉGETŐ MELINDA: A balkáni vörösbor-kultúra hatása az Alföld szőlő- és borkultúrájára. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Szerk.: Halász Péter. Budapest 1991. 269–270.

⁴ BEVILAQUA BORSODY BÉLA: A magyar serfőzés kezdete. In: A magyar vendéglátás története. Szerk.: Ballai Károly. Budapest 1943. 65. A szerző szerint a sör/ser török szó jelentése sárga, vagyis régiesen sár, sárik. HALÁSZ ZOLTÁN: Könyv a magyar borról. Budapest 1981. 16. „A 'bor' szó eredeti jelentése a török nyelvben: szürkés-fehéres...” A ma elfogadott véleményt ld. BENKŐ LÓRÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest 1967–1976. (a továbbiakban: TESZ) III. 580. Sör szavunk eszerint az óiráni szurá 'szeszésital' szóból származik, bár átvételének forrása bizonytalan. I. 341. Bor szavunk ótörök eredetű, jelentése 'bor, szőlő'.

szen a legtöbb évben szüretre már fogytán lehettek a borkészletek.⁵ Hipotézisként nyugodtan kimondhatjuk tehát, hogy a középkori Magyarországon szinte kizárólag *fehérbort* készített a lakosság. Leginkább a városok polgárai tehették volna meg, hogy vörösbort készítsenek, azonban a városiasodás erős késésben volt a Kárpát-medencében.

Mindezt a vélekedést támasztják alá a régészeti bizonyítékok is, például az 1973-as budavári ásatás is. A felszínre került magleletek túlnyomórészt fehér borszőlők magjai voltak, mégpedig a furmintfélék családjából valók. A 13. századra datált leletekből tehát az is kitűnik, hogy egyik legkorábbi borfajtánk a *furmint* lehetett.⁶

Ha már az írásos bizonyítékoknál tartunk, akkor következzen egy másik fehér borfajta, melyet csak az egykori számadáskönyvekből ismerünk. Ez pedig a *tramini*. A szakirodalom számára ezen bor magyarországi jelenléte teljességgel ismeretlen, bár Ortvy Tivadar már régóta megemlítette könyvében.⁷ 1439-ben jelent meg a tramini, és egyből kedvelt, drága borként mutatkozik a feljegyzésekben. Szerepel még 1440-ben is, utána viszont eltűnik.⁸

A tramini tisztavirágzása, a furmint homályba burkolózására azonban van magyarázat. A magyar középkor embere nem ügyelt a szőlő- és a borfajtákra, okleveleinkben, számadáskönyveinkben egyenesen ritkaságszámba ment, ha egyáltalán a bor (vagy akár a sör) színét megadták. Eleve a középkorban nagy dolognak számított az írás, nem pazarolták hát apróságokra a pergament és a tintát, az írástudó idejét. Így aztán a furmintot csak a régé-

⁵ HUGH JOHNSON: *Story of Wine*. London 2002. 125. (a továbbiakban: JOHNSON, 2002.) A korai szüretkezésre lásd: KUBINYI ANDRÁS: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). *Agrártörténeti Szemle* 1964. 383. (a továbbiakban: KUBINYI, 1964.); A magyar bordézsmaával kapcsolatban kimerítő tanulmányt közölt SOLYMOSI LÁSZLÓ: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest 1998. 137–179. A bortized magyarországi neve *hegyvám* volt a 14. századtól, és általában Szent Márton napjáig (nov. 11.) lehetett büntetés nélkül megadni, tehát még kiforratlan borból/mustból kellett adózni.

⁶ FEYÉR, 1981. 29–30.; GYULAI FERENC: A Kárpát-medencei szőlő- és borkultúra régészeti-növénytani emlékei. In: *Borok és korok*. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest 2002. 110–112. (a továbbiakban: GYULAI, 2002.)

⁷ ORTVAY TIVADAR: Pozsony város története. II/3. Pozsony 1900. 48–49. Ortvy egyértelműen külhoni bornak tartotta a traminit, bár a számadásokban nincs utalás arra, hogy ottani (tramini) kereskedőtől vették volna a bort.

⁸ Pozsony város: *Kammerrechnungen 1542-ig*. C 380. (MOL mikrofilm) Mindkét évben több oldalra rúg csak a tramini említése. Pl. 1439-ben 10–12., 310., 1440-ben 470–472.

szeknek köszönhetően ismerjük, a traminit pedig annak, hogy megjelenése olyan csodálatot válthatott ki a környéken, hogy le kellett írni az újfajta bor nevét, később azonban már elhanyagolták ezt. 1439–40-ben annyira nagy mennyiségben jelent meg hirtelen a tramini, hogy 1441-től kezdve nem is említik tovább. A nagy mennyiségű adat miatt viszont valószínűsíthetjük, hogy helyben termelték a traminit, és majd ezért tűnt el a jelző.

Feltételezhetjük, hogy a tramini volt az első név szerint ismert fehér fajbor Magyarországon.⁹ Egészen addig kevert borokat készítettek. Eleve valószínűsíthetjük, hogy többféle szőlőfajtát ültettek a gazdák, és ezeket együtt szüretelték, együtt érlelték.¹⁰ Ennek azért volt jelentősége, mert a különféle szőlőfajták különféleképpen bírják a fagyot, a szárazságot, tehát többféle szőlővel kellett rendelkeznie egy-egy szőlősgazdának, hogy biztosan legyen minden évben bora. Ezek a szőlők lehettek kék- vagy fehérszőlőfajták is. Éppen ezért a végeredmény is minden esetben egy rózsaszín, halványpiros színben játszó bor lehetett. Véleményem szerint a tramini pont azért aratott nagy sikert, mert tiszta, fehér színű bor volt! Ezt a gondolatmenetet folytatva észereűnek látszik, hogy Magyarországon a 15. században jelent csak meg az igény a valódi *vörös* és *fehér* borokra. Ezt erősíti Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke is, aki több borszínt említett az 1561–76 között már használatban levő munkájában. Nála bukkant fel először a 'tisza fehér' bor.¹¹

⁹ A feltételes mód azért kell, mert Pozsony környékén a XIX. század végén, a régi ültetvényeken piros traminit (Roter Traminer) ültettek csak a tramini fajták közül. LIMBACHER FRIGYES-PÖSCH KÁROLY: A Ruszt-Sopron-Pozsonyi borvidék. Budapest 1913. 31–32., 52. Ebből a fajtából könnyű fehérbort készíteni, de nem tudhatjuk biztosan, hogy fehérbort szűrték-e a tramini mustjából.

¹⁰ 1600-ban OLIVIER DE SERRES Théâtre d'Agriculture című munkájában például 5-6 fajta ültetését is javasolja, hogy biztosan termőre forduljon valamelyik. Idézi: JOHNSON, 2002. 122.

¹¹ MELICH JÁNOS: Szikszai Fabricius szójegyzéke. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi osztálya köréből. 1906. 37. (a továbbiakban SZIKSZAI, 1906.) „Vinum Candidum – Tiszta feier Bor, Vinum purpureum – Vörös Bor, Vinum Rubellum – Kastély Bor, Vinum Limpidum – Világos színő Bor, Vinum Fragarium – Eperies Bor” Tehát az 1560-as években a tudós magyarság már a tiszta fehértől kezdődően a valódi mélyvörös borig 5-féle borszínt ismert. Fentiek közül egyedül a kastélyos bor szorult magyarázatra. ANDRÁSFALVY, 1957. 52–53. Ez a mai roséhoz vagy sillerhez hasonló félvörös bor. Nevét valószínűleg onnan kapta, hogy a mustot azonnal a kastély, udvarház pincéibe, italméréseibe szállították. Olasz analógia alapján. PINI, ANTONIO IVAN: Vite e vino nel Medioevo. Bologna 1989. 105–106.

Ennek megfelelően nem helyes Magyarországon fehérbor vagy vörösbor-kultúrákról beszélni a középkorban (egyébként később sem), mert a 15. századig egyáltalán nem volt ilyenről szó nálunk, és a közemberek számára tulajdonképpen lényegtelen lehetett ez a kérdés.

Értelemszerűen, ahogy fehérbor létezett a középkori Magyarországon, úgy a vörös is megtalálható volt. Elöljáróban hadd jegyezzem meg, hogy a vörösbor elkészítése a héjonáztatás miatt körülményesebb, mint a fehérboré, több munkát igényel, és nagyobb a kockázata annak, hogy végül minősége mégsem lesz megfelelő (ázás közben vaderjedés, ecetesedés is beindulhat, illetve túlságosan savas lesz a fehérbor kedvelőinek).

A vörösbor magyarországi elterjedésével eddig főként Andrásfalvy Bertalan foglalkozott. Az ő megállapításait röviden ismertetnem kell. Leginkább a 19. század Kárpát-medencei vörösborait vizsgálta, és megállapította, hogy szinte minden vidéken a *kadarka*¹² volt az uralkodó kékszőlőfajta, amiből helyenként nem is vörösbort, hanem fehéret készítettek. Kijelentette, hogy a „mohácsi vész előtt nincs adatunk vörösborról.” (sic!) Végkövetkeztetése az, hogy a török szorítás elől Magyarországra húzódó rácok terjesztették el nálunk a kadarkát a 16–18. században, addig fehérbor-kultúra jellemezte a magyar szőlőművelést.¹³

¹² A kadarka származási helyéről is vita van, részint Skadar város környékéről (Szkutari, Albánia), részint a kis-ázsiai Üszküdar-Szkutari (Isztambul) város környékéről származtatják. ANDRÁSFALVY, 1957. 59. Véleményem szerint, mivel ma a balkáni Szkutari a *Vranac* nevű kékszőlő hazája, így a kadarka őshazáját inkább Kis-Ázsiában kell keresnünk. Kadarkából könnyen lehet fehérbort is készíteni, mert kevés a festőanyaga (főleg, ha nem érik be teljesen), így az áztatás nélkül leszűrt mustból majdnem fehér színű bor készíthető. Az is kérdéses, hogy a kadarkán csakis kékszőlőt értek-e? L. PRÓNAY PÁL: A' szőlőknek plántálásáról. 1780. 17. „A' Budán feje' 's fekete Kadarka nevű Szőlő...” Tehát akkoriban Budán valamiféle fehér kadarka(?) is volt. Eleve gyanús az is, hogy a kadarka bár a 15. századtól terjedhetett volna Magyarországon, első említése mégis csak 1726-ból származik. RÁCZ JÁNOS: Kétszáz magyar szőlőnév. Budapest 1997. 67–68. (a továbbiakban: RÁCZ, 1997.)

¹³ ANDRÁSFALVY, 1957. 54–67. Az elméleten finomított ÉGETŐ MELINDA: Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Budapest 1993. 97. (a továbbiakban: ÉGETŐ, 1993.) Szerinte már a XV. századtól megjelenhetett a kadar. Hasonlóan gondolkodott FEYÉR, 1981. 72. Andrásfalvy 40 év elteltével lényegében változtatás nélkül újra előhozta jól ismert elméletét. Ld. ANDRÁSFALVY BERTALAN: A Kadarka-kultúra Magyarországon. In: Borok és korok. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Budapest 2002. 147–158. Mivel a kettő megegyezik, így továbbra is az eredeti cikkekre utalok.

Vörösbor nyeresére alkalmas fajták magjai csak elenyésző számban fordultak elő hazánkban.¹⁴ Ráadásul – fenti megállapításaink alapján – nem valószínű, hogy a kék szőlőből valóban vörösborot készítettek volna. Sokkal inkább jellemző lehetett az, hogy a bort kökény, bodza és meggy levével színezték, mint ahogy ezen növények magjai nagy számban meg is voltak találhatók a leletekben.¹⁵ Valóban logikus gondolat, hogy a külhoni ismeretek és az esztétikai érzék nálunk is elvárta a vörösbor, csak a technológiai, társadalmi fejlettség még nem tette lehetővé ennek elkészítését. Így aztán a legegyszerűbb megoldás az volt, hogy más, sötétpiros levű gyümölcsökkel színezték be a fehérbor (sajnos ma is létezik ilyen).

Szólnunk kell még egy majdnem-vörösborfajtáról, a vadszőlőből készülről. A vadszőlő eredendően fekete színű, és már nagyon korán felhasználták borkészítésre a levét. Bizony, a magyar középkorban a legelterjedtebb vörösbor vadszőlőből készülhetett! Égető Melinda sikeresen bizonyította be, hogy a Kárpát-medencében fellelhető Szőlős helynevek nemcsak szőlőművelésre utalnak, hanem több (alföldi) esetben az ártéri gyümölcsösök zónájába esnek, tehát ottani vadszőlő-felhasználást jeleznek.¹⁶ Ezek a fára felfutó vadszőlők kevés gondozással is meglepően jó minőségű vörösbor tudtak produkálni. Idevág még Oláh Miklós leírása is (1536):

„Nagyobb vadszőlővesszőket és -fürtöket és -szemeket több helyen, de leginkább a Szerémségben termelnek, ez nem kevés helyen a megszeliidített-nél és műveltnél nem kevésbé ízletes, s a belőle sajtolat bor sem, mint az, melyet némely belga hazájában termel, és a lakosság árul – ezt láttam és kóstoltam.”¹⁷

Természetesen hamarosan nálunk is megjelent az igazi, bortermő szőlőből (*vitis vinifera*) készült vörösbor. Bél Mátyás (1731) említi először a budai szőlőtermesztés történetét tárgyalva, hogy Nagy Lajos király (1342–82) Itá-

¹⁴ FEYÉR, 1981. 29–30.; GYULAI, 2002. 110–112.

¹⁵ FEYÉR, 1981. 29–30.

¹⁶ A vadszőlő (*vitis sylvestris*) őshonos a Kárpát-medencében, és elsősorban a folyók menti ártereket szereti. ÉGETŐ, 1993. 29–31., 34–47.; ÉGETŐ MELINDA: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 1980. 53–73. Érdekes módon a szerző nem tért ki arra egyszer sem, hogy a vadszőlő szinte kizárólag sötét szemű, tehát az addigi néprajzos elmélettel szemben vörösbor készíthető belőle.

¹⁷ OLÁH MIKLÓS: Hungária. (ford., jegyz. Németh Béla) Budapest 2000. 47. (a továbbiakban: OLÁH, 2000.)

liából és Nápolyból hozatta a vörösbor szőlőjét Buda vidékére.¹⁸ Hogy aztán igaz volt-e ez a késői híradás, talán sosem tudjuk meg. Ami viszont ellene szól ennek a szóbeszédnek, az a tény, hogy 1399-ben a budai plébánosnak egy krakkói követség vörösborot küldött (*vinum rubrum*), majd 1405-ben újra, amire nem lett volna szüksége, ha akkor már valóban készítettek volna Budán vörösborokat.¹⁹ Ekkor említették meg először hazánkban a vörösbor színét, addig soha. A lengyel vörösbor Magyarországon azért érdekes, mert idáig nem gondolta volna senki, hogy bort kaphattunk Lengyelországból, hiszen az a köztudomású, hogy a magyarok szállítottak nagymennyiségű bort északra.²⁰ Ez igaz, de a vörösborra, lehet, hogy pont ők hívták fel a magyar fél figyelmét. A kérdés mindenképpen további vizsgálatot igényel, hiszen az biztos, hogy régen is voltak jó lengyel borok, és ma is vannak, tehát nem lehetetlen az, amit Lovcsányi jelzett (állítólag a 15. századtól köszöntött be Európára az ún. 'kis jégkorszak', amikor például a szőlő termésterülete is délbre húzódott, tehát a lengyelek valóban bor nélkül maradtak).²¹

Magyar kékszőlőfajtát először 1380-ban találunk az írott forrásokban, de legalábbis a 14. század végéről, ez pedig a *bakator* nevű szőlőfajta. A legkorábban család- majd személynévként szerepelt, mint például Ladislao dictus Bakator,²² márpedig az italfajták személynévben szerepeltetése egyáltalán

¹⁸ ANDRÁSFALVY, 1957. 55., DVIHALLY ANNA: A budai szőlőművelés története. Budapest 1932. 20., 30. Utóbbi megemlíti, hogy a vörösbor első budai említése csak 1701-ből való, utalva a kadarkára és a szerbek szerepére.

¹⁹ LOVCSÁNYI GYULA: Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez. Századok 1886. 799. Mivel a közlés kivonatossá, így zavaros, és nem állapítható meg teljes bizonyossággal belőle, hogy ki küldi a borokat, csak az, hogy ki kapja. 1405-ben a fehérbor színét is említik (*vinum album*). Lehet, hogy francia borokról van szó, hiszen ilyen bort is szállítottak Lengyelországból Magyarországra (*vinum gallicum*).

²⁰ Újra csak könyvtárnyi irodalmat lehetne idézni. Pl. KOMORÓCZY GYÖRGY: Borkivitelünk észak felé: fejezetek a magyar kereskedelem történetéből. Kassa 1944.

²¹ HEVESI ATTILA: Szőlő- és borvidékeink történeti földrajza. In: Borok és korok. Szerk.: Benyák Zoltán–Benyák Ferenc 2002. 95–96. (a továbbiakban HEVESI, 2002.)

²² SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: Magyar oklevél-szótár. Budapest 1902. 44.; RÁCZ, 1997. 37–38.; TESZ I. 222.; A legjobb idevágó munka KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVIII. század. Budapest 1993. 67. (a továbbiakban KÁZMÉR, 1993.); CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest 1894. 661. Somogy vármegyében szerepelnek a Bakatorok, mint család (1380, 1413, 1414).

nem ritka a középkorban.²³ Ugyanakkor van egy nagy problémánk a bakator szőlővel, hiszen ma három válfaját ismerünk, egy sötétpirosat, egy rózsaszínűt és egy fehéret. Vajon melyik szerepelhetett akkoriban? Azt válaszolhatjuk, hogy a vadszőlő analógiájára, eredetileg a bakator is piros (kék) lehetett, és ebből színhiányos mutáció révén alakulhattak ki a évszázadok alatt a fakóbb változatok, tehát a 14–15. században még mindenképpen valamilyen pirosas árnyalatú bakatornak kellett lennie.²⁴ Pont az elkülönülő névhasználat miatt ennek sajátos bora lehetett, valószínűleg mert vörösbor (pirosat) készítettek belőle.

A 15. század első felében persze még csak elvétve vannak adatok a fehér és a vörösborról. Ilyen Bertrandon de la Brocquière megjegyzése a kiváló fehér budai borokról.²⁵ Eleddig minden szakíró úgy értelmezte ezt, hogy csak fehérbor volt Budán, pedig a szöveg ennek az ellenkezőjéről is tanúskodhat. A jó lovag esetleg azért emelte ki a fehérbort, mert az ő kultúrájában már bizony élesen különváltak színek szerint is a borok, és Budán is hasonló – szakértő – szemmel nézte az italokat, de csak a fehéret értékelte kiválónak.

Kicsivel később már a szerémi bort is megkülönböztették színek szerint.²⁶ 1441-ben pedig Sopronban, vagyis a nyugati határon is felbukkant a vörösbor.²⁷ A Szerémségben és Nyugat-Magyarországon ettől kezdve rendszeressé

²³ A magyar középkorban nehezen adathozható *boza* (a nomád kunok söre) is szinte csak így fogható meg. Ld. KÁZMÉR, 1993. 180–181. Emericus Boza 1463, Michaelem Bozaas 1413.

²⁴ Kitérve a szőlő domesztikációjára, a ma legelfogadottabb elmélet szerint az eredetileg sötét színű vadszőlőből az emberi gondoskodás hatására alakult csak ki a fehér színű mutáns változat, amely nem lett volna életképes a természetben. KOZMA PÁL: Szőlő és termesztése. I. Budapest 2002 17–19., SZIKSZAI, 1906. 35. „Rosa szemő vag bakator” (1570 k.)

²⁵ SZAMOTA ISTVÁN: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest 1891. 93. Bertrandon de la Brocquière utazása (1433): „Buda környéke rendkívül kies, a talaj pedig mindennemű élelmiszert bőségesen szolgáltat, *különösen kitűnő a fehér bor* [kiemelés tőlem – M. Sz.], mely tüzeségét, a számos meleg fürdőtől és az azokban levő kénből kapja.”

²⁶ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest 1885. 611–612. (a továbbiakban: FEJÉRPATAKY, 1885.) 1439-ben Bártfára 2 tunella (hordó) vörösbor érkezett a Szerémségből, illetve 1 hordó fehér (vinum rubrum – vinum album). Sajnos Fejérpatakyl közlése 1444-nél véget ér, így nem tudjuk, hogy a továbbiakban rendszeressé a színmegjelölés. A kevés adat az árak megállapítására sem elegendő.

²⁷ HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története. II/3. Sopron 1933. 322. Moser Osvát soproni polgármester számadáskönyvében említi 1441-ben, hogy vörösborból (roten wein) van bevételük. Az árakra itt sem tudunk következtetni, mert egységáron kellett árulnia. Annyi bizonyos, hogy a vörösbor ott készült, mert említi külön francia bort is. Uo. 323.

válhatott a vörösbor-készítés, hiszen több adatunk is van erről. A szerémi vörös- és fehérbort említi még Cuspiniánus, aki II. Ulászló uralkodása alatt sokszor járt Magyarországon.²⁸ Nyugat-Magyarországon Pozsony városában készíthettek különösen sok vörösbort. Erre az első adatunk csak 1456-ból származik.²⁹ Tudjuk azt is, hogy 1487-ben Beatrix királynénak kedveskedtek a pozsonyi vörösborral.³⁰ A középkor végén a legárulkodóbb nyoma a pozsonyi vörösbornak az 1497-es Pozsony városi bormérési szabályzat. Ez rendelkezik többek között a cégekről is, amelyeknek utalniuk kell a bor korára, és vörösbor esetében a színére!³¹ Tehát már ekkoriban igen jellemző lehetett a pozsonyi borvidékre a vörösbor.

Mielőtt azonban mérleget vonnánk, még további részleteket is meg kell ismernünk. Köztudomású információ, hogy Mátyás király visegrádi palotájában a híres vörösmárvány szökőkútból nagyobb ünnepek idején felváltva folyt a vörös- és a fehérbor.³² Oláh Miklós egyébként is említi még

²⁸ Cuspiniánus János beszéde, Budának 's véle magyar országnak ezer öt száz negyven egyedik esztendőben lett romlása emlékezetére, és harmad századára. Kiadta: PODHRADČZKY JÓZSEF 1841. 39. A magyar borok dicséreténél röviden jellemezve őket: „... rubea et alba Sirmiense excellentissima, ...” Itt jegyzem meg, hogy II. Ulászló királyunk a fehér szerémit kedvelte. FÖGEL JÓZSEF: II. Ulászló udvartartása. Budapest 1913. 139. II. Ulászló 1502-ben esküvőjére 100 hordóval kért a szerémi fehérborból Geréb Péter kalocsai érsektől. Fögel egy 1502. május 31-i oklevélre hivatkozik.

²⁹ Pozsony város: Kammerrechnungen 1542-ig. C 386 (MOL mikrofilm) 1456-os évben a város vesz egy hordó vörösbor (I vassel roten wein). 52.

³⁰ NYÁRY ALBERT: Hyppolit-codexek. Századok 1870. 288. Hyppolit esztergomi érsekségének idejéből, 1487-ből származik Nyáry szerint a bejegyzés: „uno vaso donato ala Maestà di madama in posonio rosso.” Nyári feljegyzéseiből egyértelműen kiderül, hogy Beatrix királynénak adományozta az érsek a pozsonyi vörösbor.

Persze a nagyon sok szimpla boros bejegyzés közül csak ez az egy szól a vörösborról. 667. Nyáry a borok árait összehasonlítva azt a megállapítást teszi, miszerint a legdrágább a szerémi volt (1 dukát 68 dénár), utána következett a legjobb egri vörösbor akója 64 dénár, a legolcsóbb borok pedig 31–42 dénár közötti árban keltek el.

³¹ KIRÁLY JÁNOS: Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894. 435. Az 1497-es német nyelvű céhszabályzat itt található meg a függelékben. Magyar fordítása: MAZSÁRY BÉLA: A magyar italmérés gyakorlata. (1367–1888). Budapest 1941 103. „Ha valaki két éves bort kezd, forgács cégért tegyen ki benne szalmaköteggel. Továbbá egy éves bornál forgács cégért. Továbbá új bornál zöld cégért, hasonlóképpen kell eljárni a vörös bornál, akár tavalyi, akár idei új, olyan legyen a cégér, hogy megismerjék rajta, miszerint vörös borról van szó.”

³² OLÁH, 2000. 6. fejezet 22. A visegrádi palota vörös márvány kútjáról szólva: „Ebből a kútból, a híres Corvin Mátyás király parancsára (...) diadalünnepei idején bor folyt, ahogy az

a vörösbort Magyarország általános leírásánál, mely szerint a fehérbor dominált hazánkban, de vörös is bőven fordult elő.³³ Itt kell még kitérnünk Temesvári Pelbárt értékelésére is a magyar borokkal kapcsolatban:

„Másodszor – színük szerint is különböznek a borok; mert egyes borok fehér színűek, mások sötétek, vannak aranszínűek és vörösek, sőt összetett színűek is. Ezek között a sötét bor sűrűbb és nehezebben emészthető, lassan száll a fejbe, viszont erős és sokáig tartó részegséget okoz; a vörös bor a sötétnél kevésbé tápláló, lassan szívódik fel és tartós részegséget okoz, noha kisebb mértékűt, mint a sötét; a fehér bor finom és gyorsan emészthető, gyorsan a fejbe száll, s ezért enyhe részegséget okoz, amely gyorsabban elmúlik. A semleges színű borok közepes erejűek, különösen egészségesek az aranszínűek, a tiszták és áttetszőek, mivel könnyebben felszívódnak és nem hevitelenek erősen, kevésbé hatnak az agyra, ezért lázas betegeknek is hasznosak.”³⁴

Temesvári a 16. század elején írta ezeket, sajnos hivatkozás nélkül, de feltehetően a saját megfigyeléseire alapozott, illetve kora közvélekedésére. A fenti idézet azért is hasznos, mert rávilágít arra, hogy a vörösbort a fehérnél károsabbnak ítélték, mely hosszabb részegséget okoz. Ebből kiviláglik, hogy abban a korban, aki mértékletesnek akart tűnni, az csakis fehér bort ihatott.

A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi irataiban is felbukkant egy alkalommal a vörösbort, ami azért már arrafelé mutat, hogy a vörösbortnak mégis csak volt értéke, elvégre László Papfalwa-i nemes adósságai fejében az ottani Szt. András egyházra hagyott 70 vödör (urna) vörösbort (rubei coloris).³⁵

Végezetül érdemes még az egri vörösbort felbukkanását is megemlíteni, amely 1503-ban következett be, Estei Hippolit számadáskönyvei alapján tudunk róla.³⁶ A ma oly híres Egri Bikavér alapja tehát már 500 évvel ezelőtt is megvolt.

---

idősebbektől hallottam, hol fehér, hol vörös; fentebb a hegy lábánál engedték bele ügyesen a vezetékbe.”

³³ OLÁH, 2000. 18. fejezet 46 „Borból olyan sok van, hogy Magyarország csaknem minden vidéke (...) terem nemes borokat, édeset és savanykásat, a kettő köztit, erőset, könnyűt, mérsékelten hatót, de fehérét jóval többet, mint vöröset.”

³⁴ Temesvári Pelbárt válogatott írásai. (vál., jegyz., V. Kovács Sándor) Budapest 1982. 274.

³⁵ JAKÓ ZSIGMOND (szerk.): A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. II. k. Budapest 1990. 103. 2832. regeszta 1492. nov. 27.

³⁶ Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. (közétette: E. Kovács Péter) Eger 1992. 179., 192.

Figyelembe kell még vennünk azt is, hogy a vörösbornak alapvetően rossz híre volt nálunk. Állítólag Szapolyai János, halálát megelőzően nem sokkal vörösbort kívánt inni.³⁷ Ez pedig a kor szemében a végső elmúlás közeledtét jelentette, hiszen a vörösbort nem tartották semmire sem a fehérborhoz képest. Tehát van egy lélektani tényezőnk is, ami azt mutatja, hogy nem a technikai fejletlenség vagy az adózás rendszere – amely a vörösbort térhódítását ellehetetlenítette – tette ritkává a vörösbort. Igazából nem tartozott a hagyományaink közé, nem szerették a magyar kortársak a vörös itókat, sőt, kifejezetten rossznak tartották azt (valószínűleg nem is volt túl jó a kezdetleges borászati viszonyok közepette). Ennek ellenére azért a jelentős számú adatunk azt mutatja, hogy a 14. század végétől biztosan létezett Magyarországon is vörösbort, a 15. században pedig fokozatosan terjedt is. Ez a terjedés elsősorban Nyugat-Magyarországon fogható meg, de a 16. század elején Budán³⁸ és Egerben is volt már vörösbort.

Andrásfalvy Bertalan eddigi elmélete a vörösborral kapcsolatban tehát megdőlni látszik. Igenis volt Mohács előtt is vörösbortunk, helyenként nem is kevés, de a legtöbb vidéken a 16. század elején már fellelhetjük a vörösbort is. Nem vitatom, hogy a török hódoltság, és az északra húzódó rácoknak köszönhetően a 19. századra a kadarka lett a legelterjedtebb szőlőfajtánk, de a középkorban másféle kékszőlőből már szűrték bort nálunk is. Igazából az is kérdéses, hogy mennyire volt nagy szerepük a rácoknak a kadarka magyarországi elterjesztésében. Őze Sándor egy tanulmányában pont azt bizonyítja, hogy *magyarok kértek magyaroktól kékszőlő vesszőket* (talán kadarkát) a Dunántúli Nádasdy-uradalmakban.³⁹

³⁷ Mindszenti Gábor naplója. In: Kemény József–Nagy Ajtai Kovács István: Erdélyország történeti tára. I. k. 1540–1600 Kolozsvár 1837. 10. „Egyszer megkívánta vala szegény az asztalán ebéd közben az veres budai bort, melyet eddig soha nem ivott vala, és monda nékem: Lám Kegyelmed! isszuk már az veres bort is”.

³⁸ A budai vörösbort említi még KUBINYI, 1964. 385–386. Gallinczerék is készítettek vörösbort, ám csak egy dűlőben, a Mázsáson, és ott is kevesebbet, mint fehérét (3:2 arányban készítettek fehérét és vöröset). Számadáskönyv (DL 26345) 10v. Szept. 19. „thorculathores rubei vini erenat duo, palpatores I, cuilibet ipsorum d. XXII. et facit d. LXVI. Qui vinum custodierunt per duas noctes dedi d. XXIII. et habet album tres, rubeum duo ad quemlibet vinum quod domum portaverunt dedi d. X. et facit d. LII.”

³⁹ ŐZE SÁNDOR: A vörösbort elterjedése a XVI. század közepi Dél-Dunántúli Nádasdy-uradalmakban. In: Hagomány és korszerűség a XVI-XVII. században. Szerk.: Petercsák Ti-vadar. Eger 1997. 141–150.

Borszíneinkkel kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg:

1. Eleve helytelen fehér- vagy vörösborkultúráról beszélni a középkori Magyarország esetében. Ezúttal is bebizonyosodott, hogy a fehérszőlő volt a domináns, de a különböző szőlőfajtákat, így a vadszőlőt és a kékszőlőt is – háztáji módszerrel – együtt szüretelték, vagy pedig később, ahogy fogyott a bor az edényekben, összeöntötték a különféle színű italokat, így a fehértől pár fokkal pirosabb lehetett a középkori borunk.
2. Brocquière, II. Ulászló és Szapolyai János (esetleg Temesvári Pelbárt) ízlésének alapján jól látszik, hogy az akkori vörösborkok valóban nem voltak jó minőségűek, így érthető az is, hogy miért nem volt jellemző a tiszta vörösbork nálunk.
3. A fenti adatokból ugyanakkor az is kivehető, hogy ennek ellenére volt vörösbork a Kárpát-medencében, bár jóval kevesebb, mint fehér. Összességében a vörösbork említése csak egy kicsiny töredéke az összes boros feljegyzésünknek.
4. Mindez nem azt jelenti, hogy a puszta 'bor' szó csakis fehér-fehéres bort jelölhetett. Sokkal fontosabbnak tartom a társadalomban végbe ment változásokat. Magyarország Nagy Lajos korától kezdve európai nagyhatalom volt, beindult az egyetemrejárás, és egyre jobban kibontakoztak a nemzetközi kapcsolatok is. A 15. században már meglepően sok adatunk van a hazai vörösborkokról, de ez nem annak köszönhető, hogy ekkoriban hirtelen többféle kezdtek el vörösbort készíteni. Valószínűleg a fehérbor/vörösbork arány nem sokat változott, csak az írásos feljegyzést készítőik változtak. Igényesedtek. – Ehhez járul még egy történetföldrajzi indok is, miszerint a 14–15. század fordulójától, az ún. 'kis jégkorszak' kezdetétől vallón, lotharingiai és Mosel-vidéki szőlőművesek jelentékeny számban költöztek Magyarországra, mert otthon már nem tudtak megfelelő minőségben szőlőt termesztetni. Valószínűleg több, ottani szőlőfajtát is magukkal hoztak, netán kékszőlőket is.⁴⁰
5. Az új tudományos eredmények miatt Andrásfalvy eredményeit meg kell kérdőjeleznünk. Most már tudjuk, hogy 1526 előtt is volt vörös-

---

⁴⁰ HEVESI, 2002. 96.; FEYÉR, 1981. 40., 61. Utóbbi helyen utal arra is Feyér, hogy a nyugati határszélen a szőlők részben osztrák kézen voltak. Kérdés, hogy milyen lehetett az osztrák borizlés.

bor Magyarországon, ősi magyar fajtákból készült, mint a bakator, vagy például a *vadfekete*.⁴¹ Még csak az sem körvonalazható, hogy a vörösbor délről észak felé terjedt volna a középkorban, mellyel a kadarka-kultúra terjedését datálhatnánk korábbra. Tudjuk azt is, hogy a kadarkát nem is feltétlenül a szerbek terjesztették el. Meg kell vizsgálnunk a vörösbor terjedésében az esetleges nyugati és északi(!) hatásokat is.

Tanulmányom második felében a középkori söreink színével foglalkozom. Nem éppen köztudomású, de igen sokféle sört ittak a Kárpát-medencében. Csak a magyar vonatkozású sörökről szólva, jellemző volt a *méhser* és a *márc* (az előbbi méz és víz alkoholos erjedéke volt, míg az utóbbi ennek szőlőtörkölyre öntött változata).⁴² Természetesen elterjedt volt az *árpasör* is, de tudjuk, hogy a kunok primitív módon készült kölessöre, a *boza* is 'közkedveltségnek' örvendett az Alföldön.⁴³ Ma divatos sörfajtának számít a *búzasör*, és a 15. század óta a felvidéki bányavárosokban ilyen is készítettek.⁴⁴ Emellett jellegzetes sörfajta volt az ún. *márciusi sör*, amit természetesen márciusban főztek, jó erőre készítették, hogy a meleg nyári hónapokban is könnyebben elálljon, és biztosítsa a sörutánpótlást. Nagyjából ekkorra esett a 40 napos böjt is, tehát különösen fontos volt, hogy tápláló sörital kerüljön az asztalra.⁴⁵ Ennyi sörféleség mellett nem tűnik túl fontosnak, hogy ezek között még külön *világos* és *barna* kategóriát megkülönböztettek-e...

Mégis felvetődik a kérdés, hogy ennyi sör közül miért pont a barna változat hiányozna? Úgy is fel lehetne ezt tenni, hogy melyik sörfajta a régebbi, a világos vagy a barna sör? A fenti sörfajták közül valamelyik barna színű volt-e? Gyártástechnológiailag a boroknál különféle színű szőlőből készülnek a kü-

⁴¹ A vadfekete szőlőről lásd RÁCZ, 1997. 110.; SZIKSZAI, 1906. 35. „Vad fekete”

⁴² BEVILAQUA, 1931. I. k. 108–128.

⁴³ Már említettem a bozát, de részletesebben ír róla OLÁH, 2000. 18. fejezet 46–47. Kitért arra is, hogy a magyarok elítélték ennek a fogyasztását.

⁴⁴ Lásd például FEJÉRPATAKY, 1885. 213. (Bártfa, 1426); IVÁNYI BÉLA: Bártfa szabad királyi város levéltára. I. k. Budapest 1910. 175., 180., 192. (a továbbiakban: IVÁNYI, 1910.) A búzasör megnevezése minden esetben 'cervisia triticea' volt. Mivel Iványi saját fordítású regesztákat készített az oklevelekből, így a mai levéltári jelzet szerint nehéz visszakeresni ezeket, a regesztái viszont több helyen megbízhatatlanok.

⁴⁵ BEVILAQUA, 1931. I. k. 270–271.; FEJÉRPATAKY, 1885. 322. (1433); IVÁNYI, 1910. 142., 205., 210., 235.

lönböző színű borok, a söröknél viszont nincsen ilyen hatalmas különbség a gabona színe között. Itt az ún. malátázás során vízben kicsíráztatják a gabonaszemeket, majd ezeket szárítják, hogy örölhető (roppantható) legyenek, és csak őrlés után látnak a sörfőzéshez. A sör színénél a középkorban valószínűleg kizárólag a szárítás számított, itt lehet ugyanis magasabb hőmérsékleten nemcsak szárítani, hanem egyenesen megpirítani a gabonamagokat, és ettől kapja barna színét a főzet. Tehát igazából ugyanabból a gabonából, különösebb erőfeszítés nélkül is lehet barna sört főzni (valójában persze sok kísérletezéssel jár a megfelelő barna sörfőzési-technika kialakítása, mert más hőfokokon kell az ilyen sörlevet főzni, mint a világos sört).

Sajnos, a bőséges forrásanyag ellenére, ahogyan a bor színével is nagyon kevés forrásunk foglalkozott, úgy a sör színével is. Sőt, a középkori sör színéről jelen pillanatban még sokkal kevesebbet tudunk. Éppen ezért, mindenféle munkahipotézis nélkül először nézzük végig ezt a kevés emléket.

Világos sörről az első említésünk 1451-ből, Bártfa város számadáskönyvéből származik.⁴⁶ A következő 'színes sör' Boroszlóban került elő, Mátyás király sziléziai hadjárata során, 1469-ben. Itt a város látta el élelmiszerral a királyt és kíséretét, ráadásul nagyon aprólékos számadás maradt ránk.⁴⁷ Jól láthatjuk, hogy a király gyenge (geringe Bier), illetve jó sört (gut Bier) kapott, míg a többi előkelő jórészt búzasörrel (Weizen Bier) élt a borok mellett. Ezekből önmagában még nem derül ki egyik színe sem. A boroszlói sörök színéről egy későbbi forrásunk nyilatkozik, a Magyar Simplicissimus. A vándorregény írójáról tudjuk, hogy katonáskodott a 30 éves háborúban (1618–48), és a saját élményei alapján írta meg magyarországi benyomásai hatására regényét. 1620 környékén pont ezen a vidéken tölthetett el sok időt. A regény főszereplője a boroszlói söröket két fajtára osztja: Scheps nevű sört főz-

⁴⁶ IVÁNYI, 1910. 106. A szövegben világos sörnek fordított kifejezésnek szerencsére Iványi közölte az eredeti alakját is: 'weyssen pyres'.

⁴⁷ BEVILAQUA, 1931. II. 591–592. A szerző szó szerint idéz a boroszlói számadáskönyvből (Peter Eschenloer's Stadtschreibers zu Breslau 1440–1479): „Wie Matthias gen Breslau zoge vnd Huldigung ufname... alle Tage hat man seinen königlichen Gnaden gegeben weis Brot, Roggen Brot, geringe Bier und gut Bier eine Notturft... Beckensloher Johann Bischof von Erlin... ein viertel Weizenbier... Laurentius, Bischof von Ferrara [ugyanazt kapta]... Herr Czupperwoyda aus Siebenbürgen ein Viertl, Zdenko von Sternbert 2 Viertl Weizenbier... Marckgraff Friedrich von Brandenburg, Churfürst, ein Viertl Bunzlisch Bier[bunzlai sör], ein Viertl Bresslisch Bier [boroszlói sör]... Heinrich von der Freistatt ein Viertel Bier.”

tek búzából, sűrűt, sötétszínűt és világosat (Weissbier) árpából.⁴⁸ Ez alapján, mivel a céhes keretek között igen lassú volt a változás, jó okkal feltételezhetjük, hogy Mátyás király világos árpasört kortyolgatott, míg a búzasörivők barna sört kaptak.

Ezt követően már csak oklevelekből tájékozódhatunk sörszíneinkkel kapcsolatban. 1519-ből maradt ránk egy királyi ítéletlevél, amely a Thurzók és Besztercebánya közötti ellentétekre világít rá.⁴⁹ A város azt panaszolta be többek között, hogy a bányászoknak addig a város adhatott el sört, most a Thurzók emberei a hegyekben főznek világos és barna sert, amit azután jó pénzért értékesítenek, megkárosítva ezáltal a várost. Az oklevélben szereplő világos sör (*cervisia alba sive triticea*) egyértelműen világos búzasör lehetett. A barna sör (*cervisia nigra*) feloldása kétségesebb, bár valószínűleg az előbbi-től nem csak színében különbözött, hanem alapanyagában is, tehát árpasör lehetett. A színbeli megkülönböztetés talán pont azért jött elő, hogy bárki első pillantásra tudhassa, milyen sört iszik (akár mielőtt beleinna), és ez a különbség tükröződik a boroszlói sörfőzésben is. A színbeli-alapanyagbeli különbség azért is fontos lehetett, mert tudunk róla, hogy egyesek nem szerették a búzasört.⁵⁰ Amennyiben már a színéről megismerhető ez az ital, úgy a fizetővendég biztosan nem csalódik.

Pont a színre vonatkozó értesülésünk világít rá arra is, hogy az 1451-es sör is nem egyszerűen világos sör, hanem világos búzasör lehetett.⁵¹ Az 1519-es oklevélnek még annyi érdekessége van, hogy kitűnik belőle: a Thurzók világos sört hivatalosan is kocsmárolhattak, csak barnát nem, mert az már sértette a város érdekeit. Valószínűleg a barna sör lehetett a testesebb, erősebb, (közkedveltebb?) és ezért a város magának akarta fenntartani az ilyen jobb minőségű sörnek a készítését és jó haszonnal járó forgalmazását.

⁴⁸ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF–VARJÚ ELEMÉR: Magyar Simplicissimus. Budapest 1956. 40.; BEVILAQUA, 1931. I. 358. Egy 1854-es magyar kiadás alapján idézi a művet, amely a problémásabb kifejezéseknél megadta az eredeti kifejezést is.

⁴⁹ DL 24 787 1519. okt. 4. Buda

⁵⁰ IVÁNYI, 1910. 192. (1460) Kassáról Ónodi Czudar Simon kéri, hogy küldjenek „*cervisiam ordeacialem, quia triticalem bibere non possumus*”, azaz „közönséges sört, mivel a búzasört nem tudjuk meginni”.

⁵¹ Németül a *weiss* – *fehér* és a *weizen* – *búza* nagyon hasonló hangzású szavak, ezért valószínűnek tartom, hogy a középkori megnevezések is egyszerre fehér és búzasörrel beszélnek, azaz világos búzasörrel, mint 1451-ben Bártfán.

Ugyanakkor van még egy oklevelünk, amely Báthori István nádor 1522-es prágai sörrendeléséről emlékezik meg. Az idős nádor világos sört rendelt magának (*cervisiam albam pragensem*).⁵² Nem tudjuk, hogy miért pont világos prágai sört rendelt Báthori, és hogy az búzából vagy árpából készült-e.

Még egy adatunk van a magyar sörszínekhez. Ezt megint csak Gallinczer Lénárt budai kereskedő számadáskönyve tartalmazza. A könyvből kiderül, hogy Gallinczernek volt sörfőzdéje is, és itt kétféle sört főzetett, *Szaladot* (szószerint *Zalad*) és *Dulcet*.⁵³ Mivel alapvetően a sörnek való árpát (sőt, az egy főzéshez való kicsírázott árpamennyiséget) hívták szaladnak,⁵⁴ így a szaladot egyszerű árpasörnek, míg az édes dulcét mézzel édesített árpasörnek kell tartanunk. A dolog ott lesz érdekes, hogy kiderül: a barna sörhöz füvet vásároltak.⁵⁵ Feltételezhetjük, hogy barna sört nem készítettek külön, hanem a fenti kettő közül valamelyik lehetett sötét színű, mégpedig az árpasör, hiszen a mézessör a világos méz miatt semmiképpen nem lehetett igazán sötét.⁵⁶ A források ráadásul megerősítik egymást, hiszen Besztercebányán is az árpasör volt a sötét színű.

Ennyi adatból sajnos nem lehet korrekt képet alkotni a magyar sörszínekről, és ebből kifolyólag a sörfőzésről. Jelenleg olyan forrásaink vannak csak, melyek szerint a 16. század eleji Magyarországon az árpasörök sötét színűek voltak. Ennyire kevés adatból azonban nem lehet még általánosítani, így nem jelenthetjük ki nyugodtan, hogy a sör esetében az italszínek az alapanyagra (búzára, árpára, mézre) utaltak volna, de hipotézisként felvázolható. Nyugodtan kimondhatjuk viszont azt, hogy az összes méhser, mézzel kevert sör világos színű, világosba hajló színű volt. Emiatt logikus lehet, hogy azokat a söröket, amelyekben a méz nem dominált, sötét színűre főzték. Ez már

⁵² DL 25 645 1522. ápr. 5. Prága

⁵³ KUBINYI, 1964. 379.; DL 26 345. 2., 2v.

⁵⁴ TAKÁCS SÁNDOR: Művelődéstörténeti tanulmányok. A magyar sernevelő. Budapest 1961 101.

⁵⁵ KUBINYI, 1964. 379.; DL 26 345 17v. júl. 26. „erbam [helyesen herbam] pro servisia nigra d. LII.” Mivel a számadáskönyv csak egy nagyon rövid periódust fog át (1525. jún. 19–okt. 27.), így nem tudjuk, hogy mennyire volt rendszeres a „fű” vásárlás a barna sörhöz.

⁵⁶ BEVILAQUA, 1931. I. 109.; Kubinyi egyébként szimplán mézsörnek tartja a dulcét, de ez valószínűleg tévedés, mert a méhserre megvolt a latin/német megfelelő szó (*med*, *melcz*) míg a dulce-édes inkább csak annyit jelenthetett, hogy mézzel édesített volt ez a fajta sör. Gallinczerék nagyon sok mézet vásároltak, de a méhser bevett megfelelőjét egyszer sem tartalmazza a számadáskönyv. KUBINYI, 1964. 379.

csak kevés adatra támaszkodó hipotézis. A kép kiszélesítéséhez még a szomszédos országok sörfőzésének további vizsgálatára lesz szükség, és további magyar forrásokra.

Összegzőként annyit lehet elmondani, hogy a borhoz képest a sörnél talán kevésbé érvényesülhetett a pusztasör megjelölés, mint színre utaló szó. A bornál kimondhatjuk, hogy a fehéres árnyalatú borok domináltak, tehát önmagában a bor szó jó eséllyel pont fehéres borra utalt. A sörnél egyáltalán nem lehet ilyet állítani, éppen a besztercebányai oklevél és a Gallinczer-féle számadások miatt. Lehetséges, hogy a sör színe a 16. században már jelezte az avatott szemlélőnek a sör alapanyagát is. Az is lehet, hogy tájanként másmilyen színűre főzték a söreiket. Feltehetően minden sörfőzőnek volt egy egyedi, bevált receptúrája, és aszerint készítette a sörét. Ki barna sört főzött, ki világosat, ki pedig valamilyen köztes színűt. Igazából érthető is, hogy a sörnél nem volt színjelölés, hiszen a nyári hónapokban gyorsan romló italnál a legfontosabb az volt, hogy iható maradjon, nem lehetett a borhoz hasonló hatalmas távolságokra szállítani sem (emiatértéktelenebb volt),⁵⁷ tehát a szín milyensége háttérbe szorult.

---

⁵⁷ A sör-bor érték arányhoz használható például a bártfai hadiszabályzat (1450 k.). Ez alapján 1 pint (1,69 l) budai bor 4 dénár, 1 pint méhsör 2 dénár, 1 pint sör pedig 1 dénár volt. SEGEŠ, VLADIMÍR: A zsoldosok fegyelmezése és élelmezése a középkorban. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk.: Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Budapest 2005. 248.

Adalékok Virgil apát és püspök bajorországi működéséhez

VIRGIL (VIRGILIUS), Salzburg ír származású püspöke (749–784) számos ponton új fejezetet nyitott püspöksége történetében: nevéhez fűződik a salzburgi historiográfia legkorábbi műveinek, a *Gesta sancti Hrodberti confessoris*, a *Libellus Virgilii* és a *Liber confraternitatum* megalkotása, a 774-ben felszentelt Rupert-dóm megépíttetése, a püspökség és a Szent Péter-kolostor jogainak kiterjesztése és a karantánok közti misszió megszervezése.¹ Virgil legkésőbb 745 végén vagy 746 elején jött Quierzyből Bajorországba,² ezt megelőzően pedig két évet a maior domus, III. Pippin udvarában töltött, s az ő nevében indult útnak Bajorország hercegéhez, Odilóhoz,³ amiből következik, hogy Virgil már 743 végén, illetve 744 elején, Odilo frank alávetése idején Quierzybe érkezhetett.⁴ Virgil a *peregrinatio pro amore Christi* ír szokását követve⁵ társaival együtt elhagyta hazáját; társai között volt a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*⁶ által *proprius episcopus*nak

¹ Virgil irodalmi működéséhez, a *Gesta Hrodberti*hez, a *Breves Notitiae*ben fennmaradt *Libellus Virgilii*hez és fordításukhoz, valamint a karantán misszióhoz lásd NÓTÁRI TAMÁS: Források Salzburg kora középkori történetéből. Szeged 2005. 24.; 81.; 137.; 153.; 96. (a továbbiakban: NÓTÁRI 2005.)

² Bonifatius, *epistolae*. Ed. M. Tangl, MGH EE selectae. Berlin 1916. 68. (a továbbiakban: BE) – eszerint Virgil 746. július 1-jén már egy ideje Bajorországban időzött, vagyis e dátumot fogadhatjuk el legkésőbb terminus ante quemként.

³ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 2. Ed. Lošek, F. MGH Studien und Texte 15. Hannover 1997. (a továbbiakban: CONVERSIO 2.)

⁴ Vö. *Annales Mettenses priores*. Ed. Simson, B. v. MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 10. Hannover–Leipzig 1905. a. 743.

⁵ NÉILL, Ó: Bonifaz és Virgil: Konflikt zweier Kulturen. In: Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Salzburg 1985. 80. (a továbbiakban: NÉILL, 1985.); BREATNACH, P. A.: Über Beginn und Eigenart der irischen Mission auf dem Kontinent einschließlich der irischen Missionare in Bayern. In: Virgil von Salzburg... 85.

⁶ A *Conversio* fordítását lásd NÓTÁRI, 2005. 177–200.

nevezett Dobdagrecus (Dubdá-Cích),⁷ Virgil pedig – miként az őt kísérő Sidonius is – bajorországi működését kétségtávol felszentelt papként kezdte meg.⁸ Írásunkban Virgil, Salzburg apátja és püspöke működésének három momentumával kívánunk behatóbban foglalkozni: Bonifác és Virgil konfliktusával (I.), Virgil püspökké szentelésének időpontjának meghatározásával (II.) és a Szent Péter-kolostor, illetve a Salzburgi Püspökség javaiért és jogaiért folytatott, a *Libellus Virgili*ben általa lejegyeztetett vitáival (III.).

Anélkül, hogy Virgil származását és írországi működését bővebben módunk nyílna taglalni,⁹ érdemes röviden feltenni a kérdést, hogy Virgil és társai melyik ír kolostorból jöhettek. Röviddel halála előtt, 784 nyarán Virgil Iona kolostorának apátjait felvétette a *Liber confraternitatum*ba, hogy azt követően értük is rendszeresen imádkozzanak a Salzburgi Szent Péter-kolostorban. A lista nem csak ionai apátokat tartalmaz, hiszen az első helyen Szent Patrik, Írország apostola áll, a kilencedik ionai apátot, Adamnánt pedig Kerasus (Cíarán), Clonmacnoise apátja és Columban, Luxeuil-Bobbio apátja követi, a sort pedig a 767-ben elhunyt ionai apát, Slébíne zárja.¹⁰ Ha Ionát fogadjuk el Virgil hazájaként, s feltételezzük, hogy már apátként jött a kontinensre, felmerülhet azon kérdés is, hogy a köztes időben melyik ír kolostort vezethette, hiszen Iona apátjai közé semmiképpen sem sorolhatjuk be. Paul Grosjean azon tézis ellen foglal állást, miszerint Virgil azonos lett volna Ferg(h)illel, Aghaboe (Achad Bó) apátjával,¹¹ s ezen álláspontjához Herwig Wolfram is csatlakozott, aki ugyanakkor nem zárja ki, hogy Virgil valami-

⁷ *Conversio* 2.

⁸ BE 68.; 212.

⁹ Ehhez bővebben lásd FIAICH, T. Ó.: Virgils Werdegang in Irland und sein Weg auf dem Kontinent. In: Virgil von Salzburg... 17.; MOISL, H.: Das Kloster Iona und seine Verbindungen mit dem Kontinent im siebenten und achten Jahrhundert. In: Virgil von Salzburg... 27.

¹⁰ *Liber confraternitatum*. Ed. Forstner, K.: Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Codices selecti 51. Graz 1974. 20 Ca 2–c 2.; WOLFRAM, H.: Virgil als Abt und Bischof von Salzburg. In: Virgil von Salzburg... 342.; WOLFRAM, H.: Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. München 1995. 254. (a továbbiakban: WOLFRAM, 1995.); LÖWE, H.: Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 100; GROSJEAN, P.: Virgile de Salzbourg en Irlande. *Analecta Bollandiana* 78. 1960. 92. (a továbbiakban: GROSJEAN, 1960.)

¹¹ GROSJEAN, 1960. 97.; 100.

lyen kapcsolatban állhatott Aghaboe, Trim vagy Meath kolostorával.¹² Hogy a *peregrinatio* általános szokásán kívül személy szerint Virgilnek milyen oka lehetett arra, hogy elhagyja Ionát, találgatásokra vagyunk utalva, teljességgel azonban nem zárhatjuk ki, hogy az Iona kolostorának szellemiségét jó ideig befolyásoló szkizmának is hatása lehetett e döntésére, mivel a *Liber confraternitatum* az ionai ellenapátok nevét is tartalmazza.¹³

I. Bonifác és Virgil konfliktusa az adott kor és hely, a 740-es évek Bajorországnak aktuális problémái körül jegecesedett ki, ám e nézetkülönbségek jóval mélyebben, kettejük eltérő származásában, világképében, az őket útjukra indító kulturális közegben gyökeredztek. A Theodo herceg és a Regensburgban tevékenykedő Emmeran (Haimhrammus), a Salzburgban működő Rupert (Hrodbertus) és a Freisingban ténykedő Korbinian (Corbinianus) idején újjáéledő bajor kereszténység említett központjainak püspökségek rangjára történő emelése a városokban nem bővelkedő Bajorország hercegei számára is jelentős előrelépést jelentett volna.¹⁴ Erről tárgyalásokat folytatandó Theodo herceg 715-ben vagy 716-ban Rómába ment,¹⁵ s ezt követően II. Gergely pápa (715–731) 716. május 15-én azt a megbízást adta Martinianus püspöknek és két segítőjének, Gregoriusnak és Dorotheusnak, hogy a Bajorországban létrehozandó három, illetve négy püspökségének határait pontosan jelöljék ki annak megfelelően, ahogy Theodo a fiai között részhercegségekre osztotta fel a hercegséget, e területeken hívják össze a nemeseket és a papokat az utóbbiak hithűségét és jogszerű ordinálását is megvizsgálendő. Három püspök tanácsának kikérésével válasszanak a létrehozandó egyházmegyék élére püspököket, ám a személyeket illetően a végső jóváhagyás jogát változatlanul Róma gyakorolja.¹⁶ E püspöki székhelyek legjelentősebbikén alapítsanak érsekséget, s miként a püspökök esetében is, a személy felőli végső döntés a pápát illeti – ha nem találának megfelelő sze-

¹² WOLFRAM, 1995. 255.

¹³ GROSJEAN, 1960. 92.; WOLFRAM, 1995. 255.

¹⁴ REINDEL, K.: Das Zeitalter der Agilolfinger. In: Handbuch der bayerischen Geschichte I. Hrsg. v. M. Spindler. München 1981.² 196. (a továbbiakban: REINDEL, 1981.)

¹⁵ *Liber pontificalis*. Ed. Duchense, L. 19.; Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*. Ed. Waitz, G. MGH SS rer. Langobardicarum. Hannover 1878. 6., 44.

¹⁶ Hasonló szellemben íródott II. Gergely pápa 732-ben Bonifáchoz intézett levele. Vö. BE 28.; NÉILL, 1985. 79.

mélyt, úgy jelezzék ezt a pápának, aki ebben az esetben maga fog metropolitát küldeni e rang betöltésére.¹⁷ II. Gergely pápa e rendelkezése részint az 583-as Bragai Zsinat, részint a 679-es Lateráni Zsinatnak az angolszász egyházi szervezetre vonatkozó határozatait ismételte meg.¹⁸ A pápa az elődei által hasonló szituációkban – így például a Canterbury központtal létrehozott angol egyház esetében – alkalmazott gyakorlatnak megfelelően járt el, nevezetesen fenntartásokkal viseltetett a helyi klérussal szemben, s csak igen vonakodva volt hajlandó érsek ordinálását elrendelni, vagyis egy, Róma közvetlen irányítása alá helyezett egyházmegyéből álló rendszert kívánt létrehozni.¹⁹ Ezen igyekezet találkozhatott az Agilolfing-dinasztia törekvéseivel is, amennyiben a frank birodalmi egyház befolyása alól kivont, önálló területi egyház létrehozása állott érdekükben, s talán már ekkor szándékukban lehetett Salzburgot a bajor egyházi szervezet központjává tenni²⁰ – amire csak jóval később, 798-ban kerülhetett sor. Nem tudhatjuk, hogy e püspöki szervezet miért nem jött létre hamarosan a pápa kibocsátotta határozatot követően, a terv időleges megghiúsulásában talán szerepet játszhattak az Agilolfing-dinasztia belviszályai és a hatalmát kiterjeszteni igyekvő Martell Károly politikája.²¹

II. Gergely pápa germán vidékekre vonatkozó missziós politikája jórészt kimerült abban, hogy 719. május 15-én Bonifácot – konkrét célterület megnevezése nélkül – missziós feladatokkal bízta meg,²² majd 722. november 30-án püspökké szentelve a germánok lakta országok és területek felé irányította,²³ s utóbb fogadta jelentéseit, és megválaszolta kérdéseit.²⁴ III. Gergely (731–741) idejére – noha teljes pontossággal meghatározott egyházmegyei határok még nem voltak – egyfelől véget ért Bajorországban a vándorpüspökök

¹⁷ REINDEL, K.: Die Organisation der Salzburger Kirche im Zeitalter des hl. Rupert. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 96.

¹⁸ BAUERREIß, R.: Kirchengeschichte Bayerns I. St. Ottilien 1958.² 58.

¹⁹ SCHMIDINGER, H.: Das Papsttum und die bayerische Kirche – Bonifatius als Gegenspieler Virgils. In: Virgil von Salzburg... 93. (a továbbiakban: SCHMIDINGER, 1985.)

²⁰ REINDEL, 1981. 226.

²¹ SCHMIDINGER, 1985. 93.

²² JAFFÉ, PH.: Regesta pontificum Romanorum. Graz 1956. 2157. (a továbbiakban: JAFFÉ, 1956.); BE 12.

²³ JAFFÉ, 1956. 2160., 2161.; BE 17., 18., 19., 21., 25.

²⁴ BE 24., 26.; SCHIEFFER, TH.: Winfried-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas. Freiburg 1980. 149.

kora, helyüket állandó székhellyel rendelkező (apát)püspökök foglalták el,²⁵ másfelől a trónra lépését követő évben, 732-ben maga a pápa bízta meg a pallium adományozásával érsekké tett, ám meghatározott metropóliát nem szerző Bonifácot a bajor egyházi szervezet reorganizációjával és szükség esetén püspökök szentelésével.²⁶ Bonifác már 719-ben ellátogatott Bajorországba,²⁷ majd 733 és 735 között Hucbert herceg meghívására végigjárta a bajor egyházmegyéket.²⁸ III. Gergely pápa legátusává nevezte ki Bonifácot, s Bajorország és Alemannia püspökeihez (Wiggóhoz, Liudóhoz, Rydolthoz, Phyphylóhoz és Addóhoz²⁹) intézett levelében arra utasította őket, hogy a Bonifác által meghatározott, a Duna mellett fekvő helyen tanácskozársra gyűljenek össze.³⁰ Bonifác véglegesen négy püspöki székhelyet határozott meg: Regensburgot, Passaut, Salzburgot és Freisingot – e városokat nem csupán mint világi központok tettek szert jelentős szerepre, szakrális legitimációjukat Regensburg, Salzburg és Freising esetében a hittérítők, Emmeram, Rupert és Korbinian működése is biztosította.³¹ Az e négy székhelyen működő (apát)püspököket nem ismerte el megyéspüspökként – anélkül, hogy püspöki rangjukat kétségbe vonta volna –, s helyüket saját maga által felszentelt püspökökkel töltötte be: Salzburgban Jánossal, Freisingban Eremberttel, Regensburgban pedig Gaubald/Gaibalddal,³² Passauban Vivilót fenntartásai ellenére meghagyta tisztségében, amit a pápa is megerősített, bár e megerősítés nem nélkülözött bizonyos dorgáló felhangot.³³ (A már jóval a bajor egyházszervezet létrehozása előtt megalapított Augsburgról és a csupán később

²⁵ WOLFRAM, H.: Die Zeit der Agilolfinger. Rupert und Virgil. In: Geschichte Salzburgs I. Hrsg. v. Dopsch, H. Salzburg 1981. 136.

²⁶ JAFFÉ, 1956. 2239; BE 26.; SCHIEFFER, 1980. 153.; SCHMIDINGER, 1985. 94.

²⁷ *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*. Ed. W. Levison, MGH SS rer. Germ. in usum schol. 57. Hannover–Leipzig 1905. 5.

²⁸ *Vita Bonifatii* 6.

²⁹ A címzettek közül Phyphyló a passauai püspökkel, Vivilóval azonosítható, a többi címzett személyének meghatározása felettébb vitatott, illetve lehetetlen.

³⁰ JAFFÉ, 1956. 2247.; BE 44.; LÖWE, H.: Bonifatius und die bayerisch-fränkische Spannung. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen zwischen dem Papsttum und den Karolingern. In: Zur Geschichte der Bayern. Hrsg. v. Bosl, K. Wege der Forschung 60. Darmstadt 1965. 280.

³¹ SCHMIDINGER, 1985. 94.

³² *Vita Bonifatii* 7.; REINDEL, 1981. 229.; SCHIEFFER, 1980. 180.

³³ BE 45.; JAFFÉ, 1956. 2251.

a bajor püspökségek közé sorolt Säbenről nem esik szó, a részint bajor, részint sváb területeket felölelő Eichstätti Püspökség pedig csak 743/44-ben alapíttatik majd meg.³⁴) A Bonifác-féle egyházmegyei szervezet hamarosan a helyi hagyományok ápolása révén méginkább megszilárdult, Regensburgban ünnepélyesen elhelyezték Szent Emmerám relikviáit, 764-ben Tasziló Passauba vitette Szent Bálint ereklyéit, 765-ben Arbeo püspök Freisingban helyezte el Szent Korbinian földi maradványait, végül pedig 774-ben Virgil püspök gondoskodott Szent Rupert és társai ereklyéinek tiszteletéről a salzburgi dómban.³⁵

Az érsekség felállításának kérdéséről egyelőre nem esett szó, többek között talán azért sem, mert Bonifác saját életében feleslegesnek vélte a püspökségeket összefogó metropólia létrehozását, így tehát a továbbiakban is pápai legátusként és missziós érsekként felügyelte a püspökök működését.³⁶ Bonifáccal szemben – noha ekkorra érte el befolyásának csúcát – bizonyos kritika kezdett megnyilvánulni, s a frank maior domus és az Agilolfingek közti konfliktus elmélyültével Odilo és Bonifác is némiképp eltávolodtak egymástól, mivel az érsek nyíltan Karlmannhoz csatlakozott.³⁷ Zakariás pápa (741–752) 742-ben legátusként Sergiust küldte Bajorországba, akit Odilo akár Bonifác helyettesének is tekinthetett, s a pápának is érdekében állhatott a bajor herceg megnyerése a langobardok elleni szövetségésként. Sergius küldetése igen szerencsétlen véget ért, az Odilo és sógorai, Karlmann és Pippin közötti összecsapást megelőzően megjelent a frank táborban, s Szent Péter nevében békére intette őket, majd a herceg veresége után fogságba esett. Ezt követően Zakariás megújította Bonifác legátusi méltóságát mind Germánia, mind Gallia tekintetében, ám Bonifác tekintélye már meglehetősen megcsappant, olyanmire, hogy maga által ordinált bajor püspökök sem voltak hajlandók részt venni az általa rendezett zsinaton.³⁸ Bonifác pályafutásának vége felé bontakozott ki életének egyik legsúlyosabb konfliktusa: az összeütközés Virgillel.

³⁴ REINDEL, 1981. 230.

³⁵ SCHMIDINGER, 1985. 95.

³⁶ SCHIEFFER, 1980. 184.

³⁷ F. PRINZ: Frühes Mönchtum im Frankenreich. Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel der monastischen Entwicklung (4. bis 8. Jahrhundert). München–Wien 1965. 442.

³⁸ SCHMIDINGER, 1985. 95.

A 745 után a Bajorországban működő Virgilt és kísérijét, Sidoniust Bonifác azzal bízta meg, hogy kereszteljék újra azokat a bajorokat, akiknek egy helyi pap az „*in nomine patria et filia et spiritus sancti*” fordulat kíséretében szolgáltatta ki a keresztség szentségét.³⁹ Nem sokkal ezt megelőzően, 744. november 5-én Zakariás pápa Bonifácot egész Germánia és Gallia legátusává nevezte ki,⁴⁰ ezzel mintegy a pápaság és a frank egyház közötti közvetítővé téve.⁴¹ Virgil és Sidonius megtagadták az utasítás végrehajtását, Rómához fordultak, s a pápa az ő javukra döntötte el a vitát, 746. július 1-jén pedig tájékoztatta Bonifácot parancsa helytelen voltáról, és közölte vele, hogy a hibás formulával megkeresztelteket elegendő kézrátétellel megtisztítani, s hogy a Szentháromság nevében végrehajtott keresztség még abban az esetben is érvényes, ha eretnek szolgáltatta ki.⁴² Zakariás pápa okfejtése plauzibilisnek tűnik, hiszen a felmerülő nyelvi problémákra már III. Gergely pápa is hasonló megoldást javasolt,⁴³ ha azonban figyelembe vesszük a többi, Bonifácához intézett, többek között II. Gergelytől, III. Gergelytől és Zakariástól származó pápai utasítást, úgy Bonifác bizonytalansága és szigora is érthetővé válik.⁴⁴ Bonifác kétségkívül ismerte az eretnekek által kiszolgáltatott keresztségre vonatkozó egyházi álláspontot, ám jelen esetben abból indult ki – amit ebben a korábbi pápai állásfoglalások is megerősítették –, hogy a Szentháromság megnevezése nélkül végrehajtott keresztelés érvénytelen. A Bonifác által joggal kifogásolt formában keresztelő bajor pap valóban „*a haza, a leány és a szentlélek*” nevében szolgáltatta ki e szentséget.⁴⁵ Virgil és Sidonius ellenszegülése annál is inkább felháboríthatta Bonifácot, hiszen a 742-ben megtartott, *Concilium Germanicum* néven ismert zsinat expressis verbis püspöki fennhatóság alá rendelte a papok által végrehajtott keresztelések ellenőrzését.⁴⁶ Saját szemszögéből nézve Virgil eljárása sem volt kifogásolható, hiszen az ír szokások szerint a keresztség kiszolgáltatása minden pap szuverén

³⁹ BE 68.

⁴⁰ BE 58.

⁴¹ LÖWE, 1965. 279.

⁴² BE 68.; SCHMIDINGER, 1985. 96.

⁴³ BE 45.

⁴⁴ BE 12.

⁴⁵ WOLFRAM, 1995. 256.

⁴⁶ *Concilium Germanicum*. Ed. Rau, R.: Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4b. Darmstadt 1968. 2.; BE 56.

joga, s abba a püspöknek sincsen joga beavatkozni, valamint átlátta, hogy e különös keresztelési formulát használó pap esetében nem valamiféle eretnekséget, új tant hirdetni vágyó szellemiséggel, hanem egyszerű tudatlansággal lehet dolga.⁴⁷

Bonifác folytatván a vitát, újabb levelet írt a pápának, amelyben Virgilt eretnekséggel vádolta, ami az antipodoiról szóló tanra vonatkozott, nevezetesen hogy a földgolyó túlsó felén szintén élnek emberek, akiket egy másik Nap és egy másik Hold világít meg.⁴⁸ A Föld gömbalakjáról szóló tan nem állott ellentétben az egyházi auktoritások, így például Augustinus, Isidorus Hispalensis és Beda Venerabilis véleményével, az antipodoi kérdésről azonban mind Augustinus, mind Beda Venerabilis óvakodott véleményt nyilvánítani, Isidorus pedig egyértelműen fantáziaszüleménynek minősítette.⁴⁹ Ugyanakkor az antipodoi tana magában hordozta az emberi nem egységének és ezáltal a megváltás egyetemességének megkérdőjelezését.⁵⁰ Bonifác – pragmatikus és szervezői elme lévén⁵¹ – igen csekély érdeklődést mutatott a természettudományos vizsgálódások és spekulációk iránt, és Virgil bevádolásában nem csekély szerepet játszhatott az ír apáttal szembeni, nem új keletű ellenszenv is.⁵² E vádak ismeretében Zakariás pápa 748. május 1-jén kelt levelében már korántsem mutatkozott oly feltétel nélkül támogatónak Virgil és Sidonius iránt, mint korábban; s hogy Sidoniuştól is némiképp elhatárolta magát, egyértelműen jelzi, hogy nézetét nem csupán a Bonifác által Virgil ellen felhozott, annak kozmológiai tévtanaira vonatkozó vádjai változtatták meg. Zakariás mind Virgilt, mind pedig Sidoniußt Rómába hívatta, s levelet küldött az időközben elhunyt Odilo hercegnek is, hogy maga gondoskodjék arról, hogy Virgil valóban útra keljen, valamint elhatárolta magát attól, hogy valaha is Virgilnek ígérte volna Salzburg püspöki székét, ehelyett megkérdőjelezte Virgil papi jogosultságait, Bonifácot – akit egyúttal békülékenységre

⁴⁷ WOLFRAM, 1995. 256.

⁴⁸ BE 80.

⁴⁹ Vö. LÖWE, H.: Ein literarischer Widersacher des Bonifatius, Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister. Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 11. 1951. 939. Virgil szerzőségét illetően teljességgel eltérő álláspontot képvisel PRINZ, O.: Die Kosmographie des Aethicus. MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters 14. München 1993. 1–84.

⁵⁰ WOLFRAM, 1981. 143.

⁵¹ LÖWE, 1951. 963.; NÉILL, 1985. 77.

⁵² SCHMIDINGER 1985. 97.

és szelídségre buzdított – pedig megbízta, hogy Virgilt és az érintett ír papokat zsinati fórum elé állítsa, s ha az eretniségben bűnösnek találtatnának, az egyházból kizárja.⁵³ Az ügy esetleges további következményeiről nem tudunk semmit, Virgil nem indult útnak Rómába, illetve szakadásra sem került sor, s nagy valószínűséggel a pápa beleegyezésével kapta meg Salzburg betöltetlen püspöki székét – ennek során vélelmезhetően megkerülték a pápai legátust, Bonifácot. A salzburgi egyházmegye megszerzéséhez rendelkezésre állott III. Pippin engedélye, amire a 743-ban bekövetkezett bajor vereség folytán⁵⁴ mind de facto, mind pedig de iure szükség volt,⁵⁵ a pápai *licentiát* feltehetően Odilo szerezte meg,⁵⁶ amiből az is világosan kitűnik, hogy a bajor herceg és Virgil jól együtt tudtak működni – akár Bonifác ellenében is.⁵⁷ (Heinz Löwe az antipodoi tanáról szóló váddal hozza – nagy valószínűséggel helyesen – kapcsolatba az Aethicus Ister nevéhez kötődő művet, a *Cosmographiát* azon érveléssel, hogy Virgil ezen, 768 után e fiktív szerző álneve alatt írott opusszal kívánt utólag szarkasztikus elégtételt venni 754-ben mártíromságot szenvedett hajdani riválisán, Bonifácon.⁵⁸)

II. A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* második fejezete először a Rupert halálát, illetve Salzburgból történt távozását követő időszak egyházi előjáróit (püspökeit, illetve apátjait) sorolja fel,⁵⁹ majd Virgil származásáról

⁵³ BE 60.; WOLFRAM, 1995. 256.

⁵⁴ JAHN, J.: *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzortum der Agilolfinger. Monographien zur Geschichte des Mittelalters* 35. Stuttgart 1991. 186.

⁵⁵ *Lex Baiuvariorum*. Ed. K. Beyerle. München 1926. 1., 10.

⁵⁶ BE 80.; „*Postea vero, cum Virgilius peregrinus donante Otilone duce suscepit regimen ipsius Iuvavensis sedis et episcopatum ...*” (*Breves Notitiae*. Ed. Lošek, F. *Notitia Arnonis und Breves Notitiae. Die Salzburger Güterverzeichnisse um 800. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 130. 1990. 8., 5. a továbbiakban: BN)

⁵⁷ WOLFRAM, 1995. 257.

⁵⁸ LÖWE, 1951. 901.

⁵⁹ „*[Sequitur dehinc catalogus episcoporum sive abbatum eiusdem Iuvavensis sedis, quam evangelicus doctor Roudbertus ab anno adventus eius de Wormatia in Bawariam usque in die vocationis suae rexit. Anno nativitatis Domini DCXCIII.] Igitur post excessum beatissimi Roudberti pontificis vir carus omni populo egregiusque doctor et seminator verbi Dei Vitalis episcopus sedem Iuvavensem regendam suscepit. Post cuius transitum Anzogolus extitit abbas. Post cuius depositionem predictae sedi adhesit Savolus abbas. Cuius vite finito cursu Ezius abbas successit. Quo migrante de saeculo iterato illa sedes honorata refulsit episcopo Flobargiso. Post quem Iohannes pastorem gessit in sede praefata curam.*” (*Conversio* 2.)

és bajorországi működésének kezdeteiről fog hosszabb elbeszélésbe.⁶⁰ A *Conversio* által e fejezetben említett püspökök és apátok sorrendje a következő: Rupert püspök, Vitalis püspök, Anzogolus apát, Savolus apát, Flobargisus püspök, János püspök, Virgil püspök. Ettől eltérő sorrendet és besorolásokat mutat mind a *Liber confraternitatum* által adott felsorolás,⁶¹ mind pedig egy, a *De ordine conprovincialium pontificum* gyűjteményében található versezet.⁶² Míg a *Liber confraternitatum*-ban Vitalis püspök és apát Anzogolus apát után a második helyet foglalja el, addig a *Conversio* szerint Rupert maga nevezi ki Vitalist utódjául. Anzogolus és Vitalis sorrendjének felcseréléséért feltehetően a már említett gyűjtemény versezete a felelős, hiszen e forrás értelemszerűen csak Rupert püspöki méltóságot is viselő utódait sorolja fel; tény azonban, hogy a Rupert után és Virgil előtt említett férfiakról igen keveset, illetve olykor nevükön kívül semmit sem tudunk.⁶³ Közülük az első, már ténylegesen a 739-ben püspökséggé emelt Salzburg számára ordinált püspök (és apát) János volt, akit Bonifác helyezett e székbe, s akit nemesi adományok megszerzőjeként ismerünk – számos forrás még jóval halála után is János szerzeteseiről beszél.⁶⁴ János püspök 746. június 10-én vagy – s ez tűnik valószínűbbnek – 474-ben, az említett napon távozott az élők sorából.⁶⁵

⁶⁰ „Isdem igitur temporibus, scilicet Otilonis ducis Bawariorum, qui tunc subiectus fuit regi Pipino Francorum, venit vir quidam sapiens et bene doctus de Hibernia insula nomine Virgilius ad praedictum regem in Francia loco vocato Karisiaco. Qui propter Dei amorem retinuit eum secum fere duobus annis et comperto eo bene docto misit eum praefato duci Otiloni ac concessit ei episcopatum Salzbургensem. Qui dissimulata ordinatione ferme duorum annorum spatiis habuit secum proprium episcopum comitantem de patria nomine Dobdagrecum ad persolvendum episcopale officium. Postea vero populis petentibus et episcopis regionis illius consensit Virgilius consecrationem accipere ordinatusque est a conprovincialibus praesulibus ad episcopum, anno scilicet nativitatis Domini DCCLXVII sub die XVII Kalendas Iulii.” (*Conversio* 2.)

⁶¹ „Hrodperthus episcopus et abbas, Anzogolus abbas, Vitalis episcopus et abbas, Savolus abbas, Izio abbas, Flobrigis episcopus et abbas, Iohannis episcopus et abbas, Virgilius episcopus et abbas.” (*Liber confraternitatum* 14 Aa 1.)

⁶² *De ordine conprovincialium pontificum*. Ed. Dümmler, E. MGH Poetae Latini 2. Berlin 1884. 1., 1a–b. „Hrodbertus episcopus, Vitalis episcopus, Flobargisus episcopus, Iohannes episcopus, Virgilius episcopus.”

⁶³ HERMANN, K. F.: Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg I. Salzburg 1996. 58.; WOLFRAM, 1995. 252.

⁶⁴ BN 8., 13. monachi sancti Rudberti atque Iohannis; Willibaldus, Vita Bonifatii 7.

⁶⁵ BE 68., 80., 212.

Virgil a salzburgi megérkezését követő néhány évben Virgil csak az apáti tisztséget töltötte be, hiszen – a *Conversio* elbeszélése szerint – hozzávetőleg két esztendőn át halogatta püspökké szentelését, s helyette a püspöki feladatokat az őt hazájából Bajorországba elkísérő Dobdagrecus látta el.⁶⁶ Virgil püspökké szentelésére nagy valószínűséggel 749. június 15-én került sor,⁶⁷ a *Conversio* szerint azonban csak a nép és az ország püspökei hosszas unszolására volt hajlandó magát 767. június 15-én püspökké szenteltetni. Míg a püspökké szentelés napja nem tűnt kérdésesnek, a szentelés éve jó ideig vitatott volt, mivel a *Conversio* által hagyományozott két dátumot, Virgil 745/46-os Bajorországba érkezése utáni bő kétéves várakozás és állítólagos 767-es püspökké szentelése nem lehetett összehangolni. E kérdés megválaszolása során négy momentumot kell tekintetbe venni: Virgil helyét a bajor püspökök rangsorában, Otting megalapítását, amire Virgil püspökké szentelésének évében került sor, s amit Pippin és Odilo – évszám megnevezése nélkül ugyan – közösen datáltak,⁶⁸ a *Conversio* második fejezetének azon közlését, amely szerint miután 746/47-ben Virgil átvette a salzburgi egyház irányítását, két évvel később volt hajlandó magát püspökké szenteltetni, s végül Virgil *abba(s)*kénti megnevezésének előfordulását az okleveles anyagban.⁶⁹

A 776/77-es Dingolfingi Zsinat jegyzőkönyvét, amely a bajorországi püspökök és apátok között létrehozott imaközösségről szóló megállapodást tartalmazta, a következők írták alá: Manno neuburgi, Alim säbeni, Virgil salzburgi, Wisurich passauai, Sindbert regensburgi és Arbeo freisingi püspök.⁷⁰ Az aláírás sorrendjét a rangidő, vagyis felszentelés anciennitása határozta meg, amint ezt a nyugati-gót *Ordo de celebrando concilio* alapján a pseudoisidorusi gyűjtemény meghatározta.⁷¹ Ha tehát a Dingolfingi Zsinat jegyzőkönyvének aláírói e sorrendet követték, úgy kizártnak tűnik, hogy Virgilt csak 767-ben szentelték volna püspökké, hiszen Arbeót vélelmezhetően 764-ben már püspökké szentelték, a *Traditio Frisingensis* egy, 765. május 17-én kelt darabja

⁶⁶ *Conversio* 2.

⁶⁷ WOLFRAM, 1995. 258.

⁶⁸ BN 13., 1.

⁶⁹ WOLFRAM, 1995. 258.

⁷⁰ *Notitia de pacto fraternitatis episcoporum et abbatum Bawaricorum*. Ed. Werminghoff, A. MGH Conc. 2, 1/1. Hannover–Leipzig 1906. Vö. Jahn, 1991. 512.

⁷¹ FICHTEAU, H.: Die Reihung von Zeugen und Konsentienten. In: Beiträge zur Mediävistik 3. Stuttgart 1986. 176.

azonban már egyértelműen püspökként említi⁷² – többek között ez alapján érvelt már 1971-ben Herwig Wolfram a 755-ös felszentelési dátum mellett,⁷³ ami azonban a szakirodalomban nem vált általánosan elfogadottá.⁷⁴ (Az aláírások sorrendje bizonyos esetekben természetesen hibás következtetésekre vezethet, kiváltképp akkor, ha a távollevők aláírásai csak utólag kerültek a jegyzőkönyvre,⁷⁵ ám ebben az esetben az aláírók nagy valószínűséggel mindannyian jelen voltak az okmány elkészítésekor.⁷⁶ Azon tény, hogy a dingolfingi *Notitia de pacto fraternitatis* valóban megbízható a felszentelés időrendjében tartalmazza az aláíró püspökök neveit, támasztja alá néhány további forrás is. Egy 770-ből származó adománylevél a tanúk két listáját is tartalmazza, az első lista élén III. Tasziló áll, akit Alim és Arbeo püspök követ, a második listát Virgil nyitja, s őt Wisurich püspök követi.⁷⁷ Egy másik, 777. november 16-án kelt, szintén Freisingből származó oklevél egy, a herceg és a nemesek hozzájárulásával és Virgil püspök jelenlétében végrehajtott adományról szól, s tanúként Freising püspökét, Arbeót és Neuburg püspökét, a két hónappal korábban Manno örökébe lépett Odalhartot említi.⁷⁸ Kremsmünster alapítólevele három jelenlévő püspökről tesz említést: Virgilről, Sindbert regensburgi és Waltrich passauai püspökről.⁷⁹ Míg a *Notitia de pacto fraternitatis* Sindbert előtt említette Wisurichot, addig a kremsmünsteri oklevél Sindbert mögé helyezte Wisurich utódját, Waltrichot; mivel azonban 777 első feléből rendelkezünk olyan forrással, amely szerint Wisurich még életben volt, megállapíthatjuk, hogy Kremsmünster alapítása idején Waltrich még nem régóta lehetett hivatalában.⁸⁰ Mindezek alapján – Herwig Wolframot követve – megállapítható, hogy a csupán 770 és 777 között említett Wisurich passauai püspöknek már Arbeo előtt püspökké kellett lennie, s ugyanez áll Sindbertre, Regensburg püspökére is, vagyis Virgil püspökké szentelé-

⁷² *Traditio Frisingensis*. Ed. Th. Bitterauf: Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte. Neue Folge 4–5. München 1905–1909. Nr. 23. Vö. Jahn, 1991. 376.

⁷³ WOLFRAM, H.: Der Zeitpunkt der Bischofweihe Virgils von Salzburg. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 79. 1971. 297.

⁷⁴ LÖWE, 1975. 111.

⁷⁵ FICHTEAU, 1986. 176.

⁷⁶ WOLFRAM, 1995. 259.

⁷⁷ *Traditio Frisingensis* Nr. 39.

⁷⁸ *Traditio Frisingensis* Nr. 86.

⁷⁹ WOLFRAM, 1995. 377.

⁸⁰ WOLFRAM, 1995. 259.

sére mindenképpen 764/65 előtt került sor, tehát a *Conversio* említette 767-es évszám nem állja meg a helyét.⁸¹

A *Breves Notitiae*⁸² Otting alapítását expressis verbis Virgil püspökké szentelésének esztendejére datálja, valamint hangsúlyozza, hogy ezen eseményre Pippin király és unokaöccse, Tasziló herceg idején került sor.⁸³ A kettős (királyi és hercegi) datálást 754/55-ből és 760/62-ből származó freisingi oklevelekben megtalálhatjuk.⁸⁴ Miután a hatalmat ideiglenesen magához ragadó Grifót (Hiltrud féltestvérét) Pippin segítségével kiűzték Bajorországból, Pippin az akkor nyolcesztendőös Taszilót Bajorország hercegévé tette.⁸⁵ Tasziló 754-ben bekövetkezett haláláig anyja, Hiltrud – s rajta keresztül közvetetten nagybátyja, Pippin – 754 és 757 kötött Pippin gyakorolt gyámságot.⁸⁶ 757-ben, a Compiègne-ben tartott birodalmi gyűlésen bocsátotta el Pippin Taszilót gyámsága alól, amiről azonban a hivatalos frank történetírás forrásai nem tesznek említést.⁸⁷ Herwig Wolfram a Theodor Bitterauf-féle editióra hivatkozva említést tesz a *Traditio Frisingensis* egy darabjáról,⁸⁸ s a szöveghagyományt megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a kettős datálás használatára még 757 után is lehetőség nyílt, ám 763 után erre már nem találkozhatni erre vonatkozó precedenssel; mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Breves Notitiae* vizsgált, Virgil püspökké szentelésének évéről hírt adó pasz-

⁸¹ WOLFRAM, 1995. 260.

⁸² A BN fordítását lásd Nótári, 2005. 153–176

⁸³ „De cella apud Ottingen. Cellam, que dicitur Ottinga, temporibus domni Pippini regis et Thasilonis ducis nepotis Guntherius quidam comes in pago Chiemingen in propria hereditate sua construxit et ecclesiam pro amore dei et anime sue salute ad sevicium dei et sanctorum eius. Convocavitque illuc Virgilium episcopum eodem anno, quo ad episcopum ordinabatur ...” (BN 13., 1–2.)

⁸⁴ *Traditio Frisingensis* Nr. 7–9b

⁸⁵ *Annales regni Francorum* (Ed. F. Kurze, MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 6. Hannover 1895.) a. 748; *Annales qui dicuntur Einhardi* (Ed. F. Kurze, MGH SS rer. Germ. in usum scholarum, Hannover 1895.) a. 748; *Annales Mettenses priores* a. 749.

⁸⁶ WOLFRAM, H.: Das Fürstentum Tassilos III., Herzogs der Bayern. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 108. 1968. 160.

⁸⁷ Ehhez lásd Nótári, 2005. 43.; KLEBEL, E.: Bayern und der fränkische Adel im 8. und 9. Jahrhundert. In: Grundfragen der alemannischen Geschichte. Mainvorträge 1952. Vorträge und Forschungen 1. 1955. 193.; KIENAST, W.: Die fränkische Vasallität. Von den Hausmeiern bis zu Ludwig dem Kinde und Karl dem Einfältigen. Frankfurt a. M. 1990. 80.

⁸⁸ *Traditio Frisingensis* Nr. 22.

szusa semmiképpen sem vonatkozhat 767-ben történt eseményekre.⁸⁹ Ezen interpretációt erősíti egyfelől az is, hogy a *Breves Notitiae* Pippin *neposaként*, vagyis függő helyzetét hangsúlyozva említi Taszilót, másfelől pedig, hogy az elbeszélés szerint Gunther gróf Tasziló tanácsára és egyetértésével kéri Pippin király engedélyét az általa végrehajtandó adománytételhez.⁹⁰ E momentumokból világossá válik, hogy Otting alapítására – s Virgil azzal azonos esztendőben történt püspökké szentelésére – azon időszakban kerülhetett sor, amikor Tasziló közvetett vagy közvetlen ellenőrzést, gyámságot gyakorolt Tasziló felett, vagyis 748/49 és 757 között.⁹¹

Jó okkal feltételezhetjük, hogy azon, a *Conversio* elbeszélése szerint két esztendeig tartó időszak, ami Virgil (745/46-os) Bajorországba érkezése és püspökké szentelése között eltelhetett, valamivel – talán csak egy évvel – hosszabb lehetett, mivel 749. júniusának 15. napja vasárnapra esett, ami a püspökszenteléshez ideális napként szolgálhatott. Azon tény, miszerint Virgilt azon időszakban szentelték püspökké, amikor a frank uralkodó igen jelentős befolyást gyakorolt a Bajor Hercegségre, egyértelműen egybecseng a Pippin és Virgil közötti személyes jó viszonytal.⁹²

Két, 747-ben, illetve 748-ban történt eseményekről hírt adó forrás említi Virgilt *abba(s)ként*: a Maximilianszelle körül támadt, a *Notitia Arnonis*-ban⁹³ olvasható vita leírása – a vita egyik résztvevő, Odilo herceg 748. január 18-án meghalt, vagyis a vizsálya még 747-ben kerülhetett sor⁹⁴ –, valamint a *Traditio Frisingensis* egy, Odilo által megkezdett, majd Tasziló által röviddel apja halála után, azaz még 748-ban befejezett adományról szóló darabja.⁹⁵ Ezen ér-

⁸⁹ WOLFRAM, 1995. 261.

⁹⁰ „Postea vero una cum consilio et consensu Thassilonis ducis peciit domnum Pippinum regem ...” (BN 13., 10.)

⁹¹ WOLFRAM, 1995. 262.

⁹² WOLFRAM, 1995. 262. A *Conversio*-ban olvasható 767-es esztendő nagy valószínűséggel a salzburgi Rupert-dóm építésének megkezdését jelzi, amint ezt mind a *Conversio* egy, XIII. századi kézirata, mind pedig az *Annales s. Rudberti* 767-hez tett bejegyzése alátámasztja. Ehhez lásd HAIDER, S.: Zur Baugeschichte des Salzburger Virgil-Domes. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte 80. 1972. 35.

⁹³ A *Notitia Arnonis* fordítását lásd NÓTÁRI, 2005. 141–152.

⁹⁴ „Cepit autem Virgilius abba hanc ipsam causam querere ad Otilonem ducem ...” (*Notitia Arnonis*. Ed. Lošek, F. *Notitia Arnonis und Breves Notitiae*. Die Salzburger... 8., 7.) (a továbbiakban: NA)

⁹⁵ *Traditio Frisingensis* Nr. 3.

vek alapján teljes joggal feltételezhetjük, hogy a *Conversio* említette, két esztendeig tartó várakozási-halogatási időt 747-től számíthatjuk, s hogy az addig apátként tevékenykedő – s ezzel mind az ír, mind pedig a kolostori életnek nagy jelentőséget tulajdonító ruperti hagyományt folytató – Virgilt 749. június 15-én szentelték Salzburg püspökévé, s ezt követően vette át a nagy valószínűséggel csak általános püspöki ranggal bíró, ám a Salzburgi Püspökség irányításával de iure meg nem bízott Dobdagrecustól a püspöki teendők el látását.⁹⁶

III. Virgil már apátként is több esetben erélyesen fellépett a salzburgi Szent Péter-kolostor jogainak védelmében – ezt a kolostor javáért felelős apáttól az ír regula is megkövetelte, ám Virgil számos ponton épp az ír szokásjoggal ellentétes kontinentális (frank) rendszer követelményeit igyekezett érvényre juttatni.⁹⁷ Noha közvetlen jó viszonyt ápolt Odilo herceggel, miután átvette Salzburg vezetését, vitát kezdeményezett a bischofshofeni *cella sancti Maximiliani*, vagyis a Szent Miksa szerzetesi lak vagyona felett. A pongau *cella sancti Maximilianit* még Szent Rupert alapította Theodo herceg hozzájárulásával és a fivérek, Tonazanus és Urso közreműködésével,⁹⁸ ám ezt a betörő szlávok hamarosan lerombolták.⁹⁹ A *Breves Notitiae* részét képező *Libellus Virgilii* első részének¹⁰⁰ elbeszélése szerint a helyre, ahol utóbb a szerzetesi lakot emelték, Rupert szolgálja, Tonazan és a herceg szolgálja, Ledi találtak rá.¹⁰¹ Miután 741-ben Odilo hazatért száműzetéséből a frankoktól, a számkivetésbe őt elkísérő, hűséges káplánjának, Ursus/Ursónak adományozta Szent Miksa vagyonát¹⁰² és a hosszabb ideje elhagyott szerzetesi lakot, hogy azt építse újjá. (Nagy valószínűséggel nem csupán Ursus töltött be bizalmi pozíciót a herceg mellett, hanem már elődei, a *gens Albina* tagjai is közelebbi viszonyban álltak Theodo és Theodbert herceggel.¹⁰³) A *Notitia Arnonis* be-

⁹⁶ WOLFRAM, 1995. 262.

⁹⁷ WOLFRAM, 1995. 263.

⁹⁸ NA 8., 1–4.

⁹⁹ BN 3., 15.; 8., 2.

¹⁰⁰ BN 3., 1–16.

¹⁰¹ BN 3., 1.

¹⁰² A kolostoroknak, szerzetesi lakoknak tett adományok, illetve az általuk birtokolt vagyon de iure a védőszent tulajdonát képezte.

¹⁰³ JAHN, 1991. 204.

számolója ezen eseményről kevésbé áttekinthető és logikus. A kolostor megalapítását követően Tonazanus és Urso utódaikat, Vurmharit és Cissimót (a *Libellus Virgilii* Tonazan és Ledi utódairól, Wernhariusról és Dulcissimus-ról tesz említést¹⁰⁴) a salzburgi Szent Péter-kolostorba küldték tanulni, majd ezek felnövekedvén azt kérték Ruperttől, hogy az elődeik által a kolostornak adományozott vagyon felét halálukig haszonélvezőként birtokolhassák és használhassák, amire Rupert engedélyt is adott, ám kikötötte, hogy a vagyon másik fele a továbbiakban is a Szent Péter-kolostort illeti; a későbbiekben Vurmhari és Cissimo kieszközölték a már általuk is birtokolt vagyon haszonélvezetét utódaik számára, ám Odilo herceg koráig fennmaradt a függelmi viszony Salzburggal.¹⁰⁵ Odilo káplánja, Urso az egész vagyont *beneficium*ként kérte a maga számára, s Odilo eleget is tett e kérésnek, erőszakkal elvéve azt a salzburgi kolostortól – Virgil apát megkísérelte ezt a hercegtől visszakövetelni, aki laufeni birtokát kívánta Virgilnek cserébe felajánlani, ám az apát ehhez nem járult hozzá, s Odilo jogtalanul megtartotta a kolostortól elragadott vagyont.¹⁰⁶

A *Breves Notitiae* magját képező *Libellus Virgilii* második, Pongauról és Szent Miksa lakáról szóló részben¹⁰⁷ Virgil nem tér ki a *cella* újbóli megalapítására, elbeszélésében arra szorítkozik, hogy Odilo átadta a *cella Maximilianit* és annak ingatlanait átadta *beneficium*ként káplánjának, Ursusnak.¹⁰⁸ Erre Virgil Bajorországba érkezése előtt, püspöki közreműködés nélkül került sor – a püspöki részvétel hiánya vélelmezhetően annak a jele, hogy Odilo ezzel is igyekezett a püspöki befolyást az adományok feletti hercegi rendelkezési joggal szemben háttérbe szorítani, és birtokok kolostori és templomi célra történő adományozása révén saját hatalmi szféráját kiterjesz-

¹⁰⁴ BN 3., 1.

¹⁰⁵ NA 8., 5–6.

¹⁰⁶ „Tunc quoque Urso cappellanus Otilonis petiit, ut ei ipsas res ex integro daret in beneficium, et ita Otilo fecit et tulit per vim de monasterio Salzpurch. Cepit autem Virgilius abba hanc ipsam causam querere ad Otilonem ducem, et Otilo voluit illud comparare cum eo, quod habuit ad Laufom, et hoc Virgilius nullatenus consensit, et ita Otilo permansit retinendo iniuste, quod de Salzburch monasterio subtraxit.” (NA 8., 6–7.)

¹⁰⁷ BN 8., 1–15.

¹⁰⁸ BN 8., 4. Deditque Otilo dux, ut hic predictum est, Urso presbitero suo hoc ipsum ad Albinam et ipsam cellam in beneficium.

teni.¹⁰⁹ Virgil – az Odilóval ápolt jó kapcsolat és együttműködésük ellenére – határozott lépéseket tett, hogy az egyházi/püspöki és a világi/hercegi javadalmakat s az ezek feletti rendelkezési jogot elkülönítse. Virgil meglehetősen egyoldalú s nem is teljességgel ellentmondásmentes képet ad az Ursusszal történt összeütközésről.¹¹⁰ A hercegi káplán, Ursus azon *genealogia Albi*ába tartozott, amelynek tagjait Theodbert herceg Istennek és Szent Miskának ajánlott fel, amikor Rupert ugyanott, Pongauban templomot is szentelt,¹¹¹ illetve Ursus fellépése kapcsán *expressis verbis* hangsúlyozza, hogy Theodbert herceg a *cella Maximilianit* Rupertnek és püspöki székhelyének adományozta¹¹² – természetesen nem állapítható meg, hogy Rupert kapcsán, aki Salzburgban nem talált és nem is alapított püspökséget, a püspöki székhely említése magára Virgilre vezethető-e vissza, vagy pedig csak a *Breves Notitiae* összeállítása során végzett szerkesztői tevékenység eredménye, interpolációja-e.¹¹³ A továbbiakban Virgil – mintegy Odilo herceg számára mentséget keresve – megemlíti: a herceg nem tudta, hogy a pongaui templomot Theodo és Theodbert hozzájárulásával Rupert építtette és szentelte fel, s hogy Theodbert herceg mind a szerzetesi lakot, mind pedig az ott lakó embereket a Salzburgi Püspökségnek adományozta.¹¹⁴ Odilo természetesen hamarosan tudomást szerezhetett a jogi helyzetről, mégis megtagadta Virgil követelését, hogy visszaadja neki az Ursusnak ajándékozott *cella Maximilianit* – a *Breves Notitiae* indokolása szerint azért, mert nem akarta megszomorítani káplán-

¹⁰⁹ JAHN, 1991. 205; JAHN, J.: Tradere ad Sanctum. Politische und gesellschaftliche Aspekte der Traditionspraxis im agilolfingischen Bayern. In: Gesellschaftsgeschichte 1. 1988. 400.

¹¹⁰ Vö. WANDERWITZ, H.: Der Libellus Virgilii und das Verhältnis von Herzog und Bischöfen in Bayern. In: Virgil von Salzburg... 358.

¹¹¹ „In peregrinatione Otilonis fuit cum eo quidam presbiter capellanus eius Ursus nomine, qui de illa genealogia erat supradictorum hominum de Albina, quos Theodbertus dux tradidit deo et sancto Maximiliano ad Pongo, quondam domnus Rudbertus episcopus illam ibi ecclesiam dedicavit.” (BN 8., 1.)

¹¹² „...quod Theodbertus dux, ut predictum est, dedit sancto Maximiliano et domno Rudberto episcopo ad sedem suam.” (BN 8., 2.)

¹¹³ JAHN, 1991. 207³⁵⁴.

¹¹⁴ „Et Otilo dux nescius erat, qualiter domnus Rudbertus eundem locum ad Pongo primo cepit construere et ecclesiam ibi edificavit et consecravit concedentibus ducibus Theodone et Theoderto filio eius. Sed et hoc nesciuit, quod Theodbertus dux ipsos homines ibidem tradidit et ipsam cellam cum omni traditione suo confirmavit sancto Rudberto episcopo ad sedem Iuvavensem episcopatus sui.” (BN 8., 3.)

ját.¹¹⁵ Erre Virgil azzal próbálkozott, hogy a Rupert és a herceg szolgálai, Tonazan és Ledi (a *Notitia Arnonis* elbeszélésében a másik szolga neve, akárcsak a kápláné, Urso/Ursus) által talált hely felét megszerezze az egyház számára.¹¹⁶

Virgil küzdelme nem Odilo herceg ellen irányult, hanem azon bajor gyakorlattal próbált meg szembehelyezkedni, amely alapján a hercegi és nemesi alapítású egyházi javadalmakat az alapító – vagy miként Pongau esetében, a „felfedező” – nemzetség utódai hűbérként visszakapták.¹¹⁷ Virgil közvetetten nagy ellenfele, Bonifác egyházi reformjainak köszönhető, hogy a *cella Maximiliani* esetében ilyen határozottan léphetett fel a püspökség, illetve a Szent Péter-kolostor jogainak védelmében, hiszen csak a bonifáci reform után vált lehetővé, hogy Bajorországban szigorúan elkülönüljenek a hercegi és püspöki kolostorok, illetve templomok.¹¹⁸ A pongau szerzetesi lak és templom esetében természetesen nem beszélhetünk ab ovo hercegi vagy püspöki alapításról, hiszen a *cella Maximiliani* megalapítása idején még nem jött létre a Salzburgi Püspökség, illetve Bajorország nem rendelkezett a kánoni feltételeknek megfelelően felszentelt (megyés)püspökökkel. Odilo saját jogait védendő hercegi joghatóság alá tartozó kolostorok alapítását szorgalmazta, amelyek felszentelésével – épp a püspök részéről a joghatóságra esetlegesen felmerülő igényt kizárandó – nem bajor püspököket bízott meg.¹¹⁹ Miután Virgil nem volt hajlandó elfogadni a herceg által csereként Pongau helyett a Laufenben felajánlott javadalmat, Odilo kénytelen volt a Virgil követelte fele birtokot átadni neki, ahol – mintegy a Salzburgi jogigényt reprezentálendő – a püspök templomot is szentelt.¹²⁰ Ursus ugyanakkor a herceg segítségével Oberalmban templomot emelt, és azt egy Liuti nevű, illetékességi terület nélküli püspökkel, vagyis vándorpüspökkel fel is szenteltette, Virgil azonban

¹¹⁵ „Postea vero, cum Virgilius peregrinus donante Otilone duce suscepit regimen ipsius Iuvavensis sedis et episcopatum, cognita ista supradicta causa venit ad Otilonem ducem et dixit ei omnem hanc causam ab initio per ordinem rogavitque eum secundum iustum iudicium hoc reddere sancto Petro ad ipsam sedem. Sed Otilo noluit eundem Ursum presbiterum suum contristare neque tollere ei illud beneficium ...” (BN 8., 5–6.)

¹¹⁶ „...tunc cepit Virgilius episcopus medietatem inde querere propter illum servum sancti Rudberti Tonazanum nomine, qui hoc ipsum primo cum Latino vicino suo invenit.” (BN 8., 6.)

¹¹⁷ JAHN, 1991. 208.

¹¹⁸ JAHN, 1991. 209.

¹¹⁹ JAHN, 1991. 210.

¹²⁰ BN 8., 7–9.

excommunicatio alá vonta az általa „Viszálynak” (*Discordia*) elnevezett templomot, papjainak pedig megtiltotta, hogy ott istentiszteletet tartsanak.¹²¹ A pongauai szerzetesi lak és birtok további sorsáról a *Libellus Virgilii* – s ezzel a *Breves Notitiae* is – csak annyit jegyez meg, hogy e helyzet változatlan maradt mindaddig, amíg Virgil püspök élt,¹²² vagyis 784-ig. Érdeemes megjegyezni, hogy Virgil eljárása és álláspontja a *cella Maximiliani* feletti joghatóságról kibontakozott vitában sokkal közelebb állott a kontinentális nézeteket képviselő Bonifác eszmeiségéhez, mint a Virgil hazájában elterjedt, a kolostorok feletti rendelkezési jogot az alapító nemzetségek kezében meghagyó ír szokásokhoz.¹²³

A *Libellus Virgilii* harmadik részében¹²⁴ elbeszélte, Gunther gróf által Ottingban alapított szerzetesi lak kapcsán tematizált konfliktus során Virgil hasonló elszántsággal szállt síkra a püspökség jogainak védelméért. Virgil püspökké szentelésének esztendejében, 749-ben Chiemgau körzetben fekvő birtokán egy Otting nevű *cellát*, szerzetesi lakot és ehhez tartozó templomot emelt, s magához hívatta a püspököt, hogy feltárja neki abbéli szándékát, hogy szerzeteseket gyűjtsön ott egybe, élükre apátot rendeljen, s vagyonának egy részét átadván maga gondoskodjék ezek ellátásáról.¹²⁵ Virgil az iránt érdeklődött, hogy kinek a *dominiuma*, joghatósága alá tartoznának az apát és szerzetesei, ám Gunther gróf erre nem volt hajlandó választ adni, mire Virgil megtagadta a templom, a kolostor és az apát felszentelését addig, amíg a kolostor kánonjogi sorsáról nem kap felvilágosítást.¹²⁶ Erre a gróf jobb belátásra tért, s ígéretet tett, hogy a kolostor a kánoni előírásoknak megfelelően kerül megalapításra, s hogy mind a kolostor, mind pedig a templomot s annak minden vagyonát a salzburgi püspök fennhatósága alá fogja adni, amennyiben Virgil hajlandó felszentelni a templomot, amibe Virgil beleegyezván az egész helyet s a *basilicát* Szent István tiszteletére felszentelte.¹²⁷ Ezt követően a gróf az oltárterítő átadásával (*per pallium altaris*) a templomot és annak minden birtokát átadta a püspöknek, hogy azt a kánoni előírásoknak meg-

¹²¹ BN 8., 10–11.

¹²² „*Et ita excommunicata permansit, quo usque Virgilius episcopus vixit.*” (BN 8., 11.)

¹²³ WOLFRAM, 1985. 334; NÉILL, 1985. 78.

¹²⁴ BN 13., 1–7.

¹²⁵ BN 13., 1–2.

¹²⁶ BN 13., 3.

¹²⁷ BN 13., 4–5.

felelően kormányozza (*ad regendum secundum canones*), miként az egyházmegye többi templomát.¹²⁸ A *Libellus Virgilii* elbeszélése szerint tehát a püspök megszerezte Otting kolostorának és templomának joghatóságát, vagyis a vita jóval sikeresebben zárult, mint a néhány évvel korábbi konfrontáció Odilo káplánjával, Ursusszal; kérdésként merül fel azonban, hogy ezen ábrázolás, illetőleg ennek végkifejlete megfelel-e a valóságnak.¹²⁹ Több évtizeddel később, a *Breves Notitiae* megírása–megszerkesztése idején a mű szerzője által a fejezet végére beiktatott utolsó mondatból arról értesülünk, hogy e templom felől utóbb ismét tárgyalásra, eljárásra került sor Arn és Wenilo között Károly király követei, Richolf és Gerold jelenlétében.¹³⁰ Ezek szerint a templom feletti rendelkezési jog vitatott maradt, s a végleges döntés csak 788, Tassiló trónfosztása után született meg¹³¹ – a (peres) felekben felismerhetjük a korábbiak jogutódait, Arnt, Salzburg püspökét, és Wenilót, Gunther nemzetségének tagját.¹³² Az Otting körüli vitákra a *Notitia Arnonis* is utal, s e híradás alapján jó eséllyel feltételezhetjük, hogy e javadalmat még az Agilolfing-uralom idején jogtalanul kiragadták az egyházi joghatóság, s azt csak a Nagy Károly küldötteiből (*missi*) álló bíróság adta vissza a Salzburgi Püspökségnek.¹³³ A Gunther általi alapítás kapcsán a *Notitia Arnonis* csak a herceg engedélyéről ejt szót, amelynél fogva a gróf Ottingot a Szent Péter-kolostornak átadhatta, a püspök szerepéről és a kánoni előírások jelentőségéről hallgat – e gyakorlat, nevezetesen a hercegi *licentia/missio* elégséges volta teljességgel megfelel a korabeli bajor *Eigenkirche/kloster* alapítási szokásainak.¹³⁴ Virgil mind Pongau és a *cella Maximiliani*, mind pedig Otting esetében megkísérelte saját álláspontjának igazát jegyzőkönyvszerűen dokumentálni a *Libellus*

¹²⁸ BN 13., 6–7.

¹²⁹ JAHN, 1991. 289.

¹³⁰ „Rursus placitum est habitum de ipsa ecclesia Arnonis et Wenilonis coram Richolfo et Geroldo legatis domni Karoli regis.” (BN 13., 13.)

¹³¹ WANDERWITZ, 1985. 359.

¹³² JAHN, J.: Virgil, Argeo und Cozroh. Verfassungsgeschichtliche Beobachtungen an bairischen Quellen des 8. und 9. Jahrhunderts. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 130. 1990. 201.; JAHN, 1991. 290.

¹³³ „Cella, que vocatur z’Ottinga, quam construxit Guntharius comis in iure hereditario in pago Chimingaoe in honore sancti Stephani protimartiris, et quod ei Tassilo dux concessit in beneficio ... Ipsam vero cellam iniuste abstractam dominus rex pro mercedis sue augmentum (sic!) iterum revocandam absque ulla contradictione concessit.” (NA 6., 24–25.)

¹³⁴ JAHN, 1991. 290.

Virgiliiben, ám az egyházi/püspöki jogigény érvényesítésére vonatkozó törekvéseit – amint ez az egyéb forrásokkal történő összevetésből kiderül – nem koronázta siker.

Virgil a pongauai templom és szerzetesi lak esetében a Szent Péter-kolostor jogait pusztán a Rupert általi felszentelésre alapította anélkül, hogy kánonjogi előírásokra hivatkozott volna, Otting esetében viszont – még a felszentelés előtt – a kánonokra alapozva érvelését követelte, hogy Gunther gróf mondjon le a templommal és a kolostorral kapcsolatos jogairól, s még a felszentelés feltételeként adja át azokat a püspöknek; tehát mindkét esetben teljességgel eltérő módon indokolta meg az egyházi fennhatóság jogszerűségét.¹³⁵ Már I. Gelasius pápa (492–496) is számos ponton erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a világi templomalapítók jogait visszaszorítsa: rendelkezése értelmében a püspökök csak akkor szentelhetnek templomokat, ha erre előbb Rómától engedélyt kaptak, az alapítóknak pedig a felszentelés előtt le kellett mondani jogaikról, a megalapított templomok ellátásának anyagi fedezetét letétbe kellett helyezniük, s már a IV. és V. században el kellett ismerniük a püspök joghatóságát a magánalapítású templomok, felszerelésük és az ott szolgálatot teljesítő papok felett¹³⁶ – ezen irányelvek természetesen nem érvényesülhettek teljes mértékben, kiváltképp azon területeken nem, ahol az uralkodói (királyi, hercegi) hatalom az egyházi javadalmakra támaszkodott. Bajorországban Bonifác működését megelőzően a kánoni rendelkezések meglehetősen hézagosan juthattak érvényre, a herceg önhatalmúan rendelkezett az általa alapított egyházi intézmények felett, s az egyház feletti joghatóság éppenséggel az uralkodói hatalom lényegi elemét jelentette.¹³⁷ A bajor gyakorlathoz erősen hasonlított a langobard szokásjog, amelynek keretében a templom- és kolostoralapítók megtartották az általuk létrehozott intézmények feletti rendelkezési jogot, s ezúton gondoskodtak egyházi pályára szánt utódaik anyagi biztonságáról, amit még azon aktus is megerősített, hogy a rendelkezési jog „visszaadásáról” okiratot állítottak ki; ezzel nyílt meg az út az ún. papi nemzetségek kialakulására. Véglegesen Nagy Károly számolta fel mind a langobard, mind a bajor területen ezen, a kánoni joggal ellentétes állapotot, ám Bajorországban már a Bonifác létre-

¹³⁵ JAHN, 1991. 291.

¹³⁶ EWIG, E.: Die Merowinger und das Frankenreich. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1988. 111.

¹³⁷ JAHN, 1991. 292.

hozta püspökségek és az általa végrehajtott egyházi reform lehetőséget adott Virgilnek a kánoni rendelkezések szerint őt megillető joghatóság érvényesítésére; bár igyekezetét nem koronázta minden ponton, így például – amint láthattuk – Pongau és Otting esetében siker. Ugyanakkor Bonifác nem alakította ki az egyházmegyéek határait, s az egyes püspökök maguk voltak kénytelenek a világi alapítók rendelkezése alatt álló *Eigenkirche*- és *Eigenkloster*-rendszerrel felszámolni, illetve e javadalmakat saját püspökségükbe integrálni.¹³⁸

A bajorországihoz némiképp hasonló folyamat játszódott le évszázadokkal korábban frank területen is, miután a Khalkedóni, majd az 511-es Orléans-i és Arles-i Zsinat igen széles körű joghatóságot biztosított a püspököknek,¹³⁹ s ennek keretében a püspökök maguknak tartották fenn a jogot az egyházmegyéikben fekvő kolostorok apátjainak kinevezésére és leváltására, templomok, oltárok és papok szentelésére, valamint a kolostori élet szabályainak meghatározására és felülvizsgálatára, ami magával hozta a kolostori vagyon feletti ellenőrzés és diszponálás lehetőségét is. Az alapító és családja nem tarthatta, illetve nem kapta meg a rendelkezési jogot az általa megalapított templom vagy kolostor felett – ez alól csak a királyi alapítású intézmények számítottak bizonyos fokig kivételnek, amelyek saját gazdálkodást és adminisztrációt folytathattak.¹⁴⁰ A VII. század első felében a Frank Birodalomban létrejöttek ugyan kolostorok – így például a luxeuil-i, a rebais-i és a soissons-i Notre-Dame-kolostor –, amelyek felett az alapítók megtarthatták rendelkezési jogukat, a kolostorok pedig szabadon rendelkezhettek a nekik tett adományok felett, ám e privilégiumok alapja nem volt más, mint a megyéspüspök lemondó nyilatkozata az őt de iure canonico megillető jogokról. A Karolingok hatékony erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy mennél több kolostort vonjanak ily módon saját rendelkezési joguk alá, hiszen ezekben is hatalmuk szilárd támaszát tudhatták – a bajor hercegek lényegében csak a frank, uralkodói szintű jogokkal felruházott maior domusok gyakorlatát követték. E tendenciát erősítette az ír kolostorok jogi helyzete is, hiszen az ír szellemben megszervezett kolostorok maguk választhaták meg azon püspököt, akit a szentelési feladatok ellátására felkértek, bizo-

¹³⁸ JAHN, 1991. 293.

¹³⁹ EWIG, 1988. 110.; 134.

¹⁴⁰ JAHN, 1991. 294.

nyos esetekben pedig maga az apáti tisztséget is betöltő püspök kísérelte meg a kolostor számára önálló egyházmegye megszervezését.¹⁴¹ A bajor szokásjog szerint a kolostoralapításhoz uralkodói engedélyre volt szükség, ami egyúttal a hercegi védelmet is magában foglalta, s a hercegek szabadon rendelkeztek mind az általuk alapított, mind pedig a közreműködéssel létrejött kolostorok felett, vagyis a kolostorok teljességgel beépültek a bajor hűbéri rendszerbe. Éppen e gyakorlatot kívánta a bonifáci reform a kolostorok feletti püspöki joghatóság helyreállításával, illetve megteremtésével felszámolni, s e törekvés kikerülhetetlen konfliktust szült a bajor herceg, illetve a nemesség és a bajor megyéspüspökök között, ám ezen összeütközések mögött nem feltétlenül kell komolyabb, a herceg és a püspök között feszülő politikai ellentétet feltételeznünk, miként Odilo és Virgil esetében sem.¹⁴² A Bonifác-féle reform ugyanakkor nem számolta fel Bajorországban a nemesi *Eigenkirche*-rendszert, hiszen a püspökségnek tett *traditio* által kizárták az öröklésből és rendelkezésből a nemzetség szélesebb körét, a püspökség pedig hűbérként, *beneficium*ként visszajuttatta az adományt tevő család meghatározott tagjának a templomot, amiről bíróság előtt is érvényes és bizonyító erővel bíró okiratot állítottak ki – nem tettek tehát egyebet, mint püspöki fennhatóság alá helyezték az *Eigenkirche*-rendszert, s az öröklés rendjét a kánonjog szabályainak segítségével befolyásolták. Az egyes adománytevők, illetve alapítók hatalmától függött, hogy ezen állapot meddig maradhatott fenn, az esetek többségében utóbb – a *traditio* lényegének eleget teendő – természetesen a püspökség szerezte meg a kérdéses templomot és annak javait.¹⁴³

A *Libellus Virgili*ben elbeszélt esetek és az ezekből levont következtetések több, az Agilolfing-dinasztia utolsó két tagjának uralkodása idején megmutatkozó tendenciát tesznek világossá. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a bajor püspökségeket csak Nagy Károly hatalomátvétele után, 798-ban fogták össze az érsekséggé emelt Salzburg irányítása alatt, hiszen az érsekség létrehozása a hercegek jogkörét, s püspökök és az apátok döntéseibe történő beavatkozás lehetőségét nagyban csorbította volna, megfosztotta volna a hercegeket azon joguktól, hogy a zsinatokon maguk elnököljenek.¹⁴⁴

¹⁴¹ JAHN, 1991. 295.

¹⁴² JAHN, 1991. 298.

¹⁴³ JAHN, 1991. 299.

¹⁴⁴ WANDERWITZ, 1985. 360.

Virgil bajorországi működése, Bonifáccal folytatott vitája és a Szent Péter-kolostor, illetve a Salzburgi Püspökség érdekeinek és javainak védelmében vívott küzdelme igen sajátos, bizonyos pontokon az ellentmondást sem nélkülöző, ám végeredményben a szintézis felé mutató viszonyban áll egymással. Virgil csak a nagy ellenfél, Bonifác által lerakott alapokra építve szállhatott síkra – szellemiségében sokkal inkább a frank, mint az ír szokást követve – a kánoni jog érvényesítéséért, s teremthette meg Salzburg első szellemi virágkorát.

Morbus Gallicus

AZ EREDET ÉS TERJEDÉS PROBLEMATIKÁJA

A FERTŐZŐ BETEGSÉGEK illetve azok tömeges előfordulásával időszakként fellángoló járványok mindig igen komoly megpróbáltatást jelentettek az azokat elszenvedő emberek számára. Óriási hatással voltak az élet különböző területein, és itt nem csak a halálozási mutatók lehetnek említésre érdemesek.¹ A középkor minden évszázadának megvolt a maga jellemző járványa, így általában a 16. század mint a vérbaj százada híresült el.

A címben szereplő terminológia használata tudatos, nem célszerű behelyettesíteni a napjainkban használt szifilisz kifejezéssel. A betegség nevének használatában tükröződő kettősség nem arra utal, hogy ezek a terminológiák egymástól merőben különböző, két egyértelműen elhatárolható betegséget határoznak meg, sokkal inkább a kórokozó virulenciájának alakulására és ezzel párhuzamosan az emberi ellenállóképesség megváltozására utal. Számolnunk kell azzal, hogy a betegség változásokon ment keresztül az évszázadok során, lefolyása, tünetei, időtartama változott. Ez többek között azzal járt, hogy a tünetek súlypontja a bőrre a szervekbe, az ér- és idegrendszerre helyeződött át.² A nemzetközi orvostörténeti szakirodalomban is egyre inkább teret kap a *Morbus Gallicus* technikus terminusként való hasz-

---

¹ Szemléltetésként csak egyetlen pozitívnak tekinthető és talán a legismertebb irodalmi példa Boccaccio Dekameron-ja, amelynek alaphelyzete a pestis pusztítása Itáliában.

² Ehhez persze hozzájárult az is, hogy a fertőző betegség kezdeti szakaszait túlélve a kórokozó megtámadhatta az említett részeket. Kraepelin és Kanner a szifilisz patológiai történetét három korszakra tagolta, melyek során a betegség fokozatosan enyhült és átalakult. NÉKÁM LAJOS: A syphilisnek kihatása a világtörténelemre. Orvosi Hetilap 74. (1930) 973–978. Egy másik nézet szerint a kórokozók evolúciója nem feltétlenül a legveszélyesebb variánsok kisselektálódása felé tart. EWALD, PAUL W.: Járványok kora. Vince Kiadó é. n. (a továbbiakban: EWALD) 33–37.

nálata a 15–16. század fordulójától a forrásokból egyértelműen azonosítható „új” betegség megnevezésére.³

Amit a szifiliszről jelenleg tud az orvostudomány, az több-kevesebb változtatással igaz lehet a kérdéses időszakban feltűnő *Morbus Gallicus*-ra is. Eszerint a szerzett szifilisz olyan nemi úton terjedő, krónikus, fertőző betegség, amelyet a *Spirochaetales* rendbe tartozó *Treponema pallidum* okoz. Jelenlegi ismereteink szerint eredendően és alapvetően emberpatogén, vagyis természetes körülmények között csak emberben okoz megbetegedést.⁴ A baktérium a fertőzés helyén – a nyálkahártyán keresztül vagy a bőr apróbb sérülésein át – jut be a szervezetbe, ahol egy hozzávetőleg három hetes *incubatio*-s, azaz lappangási időszak elteltével a fertőzés első, azaz *primer* szakaszára jellemző fekély fejlődik ki azon a helyen, ahol a kórokozó bejutott a szervezetbe, vagyis általában a nemi szerveken. A fertőzöttek 50%-ánál ezt a szakaszt egy bizonyos tünetmentes időszak után a betegség második, *secunder* szakasza követi, amire a bőrön és nyálkahártyán jelentkező kiütések megjelenése jellemző. Az előző szakaszhoz hasonlóan ezek a tünetek is spontán gyógyulnak. Ezt követően a betegek 30%-a meggyógyul, a többiek szervezetében a kórokozó továbbra is jelen van latens módon. Majd egy – vagy többévnnyi lappangás után az esetek 40–50%-ában egy pusztító kései – *tercier* szakasz fejlődik ki, amely elváltozásokat okoz a szövetekben, a csontvázon, a központi idegrendszerben és az érrendszerben. Bármelyik szakasz hiányozhat vagy lehet tünetmentes. A fertőzött anya átörökítheti a magzatra a betegséget, ezt nevezik veleszületett vagy *connatalis* szifilisznek.⁵

³ VASOLD, MANFRED: Pest, Not und Schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute. München. G. H. Beck 1991.; ARRIZABALAGA, JON-HENDERSON, JOHN-FRENCH, ROGER: The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe. Yale University Press. New Haven and London 1997. (a továbbiakban: ARRIZABALAGA, 1997.); Medicine from the Black Death to the French disease. Ed.: FRENCH, ROGER-ARRIZABALAGA, JON-CUNNINGHAM, ANDREW-GARCIA-BALLESTER, LUIS. Ashgate 1998. (a továbbiakban: ARRIZABALAGA, 1998.)

⁴ Kísérleti céllal nyulakat szoktak felhasználni a baktérium tenyésztésére. Orvosi mikrobiológia. Szerk.: GERGELY LAJOS. Semmelweis Kiadó. Budapest 1999. (a továbbiakban: GERGELY) 219. Más fertőző betegségekkel ellentétben nincs szükség közvetítő állatra – vektorra – a kórokozó terjedéséhez. (EWALD 21.)

⁵ GERGELY, 217–223. o.; Oxford Textbook of Medicine (Fourth edition). Ed.: WARRELL, DAVID A. – VOX, TIMOTHY M. – FIRTH, JOHN D. Oxford University Press 2003. 607–617.; Bőr- és nemi betegségek. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Medicina. Budapest 1982. (a továbbiakban: RÁCZ, 1982.) 165–178.; ROBERTS, CHARLOTTE-MANCHESTER, KEITH: The Archaeology

Az előadás során alapvetően két forráscsoport felhasználásával teszek kísérletet az alcímben megjelölt téma nagy vonalakban való áttekintésére. Az egyik az írott források csoportja, a másik a régészeti ásatások során előkerült csontanyag.

Pontosan nem tudjuk sem azt, hogy a kérdéses baktérium mennyit változott az évszázadok során, sem azt, hogy az emberi immunrendszer és így a betegség tünetei mennyiben változtak. További nehézséget jelent, hogy a fertőzés egyénenként eltérő tüneteket produkálhat, sőt több betegségnek is lehet hasonló tünetegyüttese. Vannak, akik csak hordozói a baktériumnak, de az tüneteket nem okoz. Az is hátráltatja a vénuszi kór azonosítását ebben a korai időszakban, hogy egy adott személy – akiről leírás vagy képi ábrázolás készült – több betegségben is szenvedhetett párhuzamosan.⁶ Ezen kívül a fennmaradt leírások – származzanak akár laikustól, akár képzett szakembertől – sajátos és korántsem egységes szempontrendszer alapján vizsgálták, tárgyalták a betegséget.

A betegség másik sajátossága – ami ugyancsak hátráltatja a kutatást – terjedésével függ össze. A Morbus Gallicus a nemi úton terjedő fertőző betegségek csoportjába tartozik, amiket hosszú lappangási időszak jellemez. A klinikailag manifeszt szakaszokat hosszas, tünetmentes periódusok szakítják meg. A kórokozó szempontjából az a cél, hogy a hordozó egyén sokáig életben maradjon, s minél több partnerrel minél több szexuális kapcsolatot létesítve optimális lehetőséget biztosítson a kórokozó túlélésére és szaporodására.⁷ Így megnő az esélye, hogy a hordozó bármi más ok következtében életét veszítve elterelje a figyelmet az eredendő fertőzésről, amely ilyen módon – akár évtizedekig lappangva – a csontvázon sem hagy nyomokat.

Hasonlóképpen nehezíti a bujakór azonosítását a korabeli forrásokban használt számos megnevezés. Több elnevezése volt ismert, így például *fran-*

---

of Disease (Second Edition). Cornell University Press Ithaca. New York 1995. (a továbbiakban: ROBERTS, 1995.) 151.; Gyermekgyógyászat. Egyetemi tankönyv. Szerk.: MARÓDI LÁSZLÓ. Medicina, Budapest 2002. 219.

⁶ Jó példa erre a szifilisz és kankó (*gonorrhoea*) elkülönítésére tett orvosi erőfeszítés, melyben a magán kísérletező angol orvos, Hunter, egy olyan páciens váladékát fecskendezte saját húgycsővébe, aki mindkét betegségben szenvedett, de tüneteket csak az egyik okozott nála. Ez a szerencsétlen eset több évvel visszavetette a kutatást. RÁCZ, 1982. 165–166.; KOVÁCS LÁSZLÓ: A nemi úton terjedő betegségek. Medicina, Budapest 1982. (a továbbiakban: KOVÁCS, 1982.) 14.

⁷ EWALD, 38–44.

cia vagy nápolyi betegség, vénuszi nyavalya, rossz seb, small pox, variola grossa, pustula mala, böse blattern, morbus pannonicus, lues stb.⁸ Ezeknek egy része – ide tartoznak a valamely néphez vagy országhoz kapcsoló nevek – elsősorban arra utal, hogy mely területen honnan eredeztették a fertőzést, illetve hogy kiket tartottak felelősnek a terjedéséért, nem hagyva figyelmen kívül politikai szempontokat sem. Így például az itáliaiak francia, a franciák nápolyi nyavalyának nevezték. Az elnevezések egy másik része a betegséget annak szemmel látható tünetei alapján különíti el, elsősorban a himlővel és leprával hozva kapcsolatba a fertőzést.

Az, hogy a laikusok többféle elnevezést használtak, természetesnek tekinthető, azonban a korabeli orvosok számára nélkülözhetetlen volt egy egységes elnevezés bevezetése, illetve a betegség definiálása ahhoz, hogy érdemben hozzá tudjanak szólni, el tudják különíteni más betegségektől és – ami a páciens szempontjából a legfőbb –, hogy gyógykezeltetni tudják.⁹ Johannes Manardus (1462–1536) munkásságának¹⁰ éppen ez adja a fontosságát, hiszen az első között tett kísérletet az egységes elnevezés elterjesztésére, leírta a tüneteket és a terjedés módját, valamint elkülönítette más betegségektől. Ő már egyértelműen a *Morbus Gallicus* terminust alkalmazta, ami az orvosi szakirodalomban még huzamosabb ideig használt megnevezése volt a betegségnek. A ma alkalmazott szifilisz szó először Girolamo Fracastoro (1478–1553) – humanista néven Fracastorius – tankölteményében bukkant fel 1530-ban.¹¹

Az eredet kérdése

A lehető legegyszerűbben, csak a lényegét megragadva: a vita azon folyt és folyik, hogy vajon létezett-e Európában a betegség Columbus újvilági útjáról való hazatérése előtt vagy sem. Ehhez a történeti aspektusból közelítők első sorban az írott forrásokat vették alapul. A forrásokban mint „egyértelműen”

⁸ Sudhoff – a téma kutatója – mintegy 80 elnevezést gyűjtött össze. MAGYARY-KOSSA GYULA: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelemből III. Budapest 1994–1996. Reprint. 540.; NÉKÁM LAJOS: A Budapesti Kir. M. Tud. Egyetem Újklínikája Bőr- és Nemi Betegek számára. Budapest 1915. 10.

⁹ ARRIZABALAGA, 1998. 251–279.; ARRIZABALAGA, 1997. 56–87.

¹⁰ HERCZEG ÁRPÁD: Manardus János Magyar udvari főorvos élete és művei. Budapest 1929.

¹¹ SZATMÁRI IMRE: Fracastoro Jeromos tankölteménye a francia kórságról. Budapest 1918. (a továbbiakban: *Fracastoro*.); NICHOLS, FRED I.: An Anthology of Neolatin Poetry. Yale University Press, New Haven–London 1979. 342–367.; 684–686.

elkülöníthető és „újonnan” feltűnő betegség VIII. Károly nápolyi hadjárata idején jelent meg.¹² Egészen pontosan 1495. július 5-én, a forново-i csata kapcsán jegyezte le először Cumano tábori orvos a betegség tüneteit:

„számos felfegyverzett katonának vagy gyalogos katonának – a testnedvek erjedésének következtében – *pustulá*-k borították el az arcát és a testét. Ezek inkább úgy néztek ki, mint a köles szemek, és általában a fityma külső felszínén tűntek fel vagy a makkon, enyhe viszketéssel kísérve. Néha az első jel egyetlen *pustula* volt, ami úgy nézett ki, mint egy fájdalommentes hólyag, azonban a viszketéstől ingerelt vakarás később gyötrő gennyesedést okozott. Néhány nappal később a fájdalom – amelyet a karjaikban, lábaikban és lábfejükben éreztek – megőriztette a szenvedőket és hatalmas *pustulá*-k jelentek meg, amelyeket ha nem gyógyítottak, megmaradtak egy évig vagy tovább.”¹³

Egy másik velencei orvos, Benedetto, aki ugyancsak ott volt az említett ütközetben, ezt írja a betegségről:

„A *Francia betegség* – egy új vagy legalábbis az előző orvosok számára ismeretlen betegség – szexuális érintkezés útján jutott el hozzánk Nyugatról, amint írom. Az egész test olyan visszataszító látványt nyújt és a szenvedés olyan hatalmas – különösen éjjel –, hogy ez a betegség még a gyógyíthatatlan lepránál vagy *elephantiasis*-nál is rettentesebb és halálos lehet.”¹⁴

Egy 1539-ben publikált forrás írója, Diaz de Isla – aki a kérdéses időben Barcelónában volt orvos – többek szerint az első, aki látta és feljegyezte a betegség európai felbukkanását, így ír:

„Az isteni igazságosságot kérték, hogy küldjön nekünk nyavalyákat, mint ez a *serpentine* betegség, amit soha ezelőtt nem láttak, tapasztaltak vagy írtak le orvosi szövegekben. Spanyolországban tűnt fel és veték észre, a mi urunk 1493. évében, Barcelona városában; ez a város

¹² 1493–1495 között a Nápolyi Királyságért folyó háborúban, amely Ferranta – Aragóniai Beatrix apja – halála után robbant ki és ideiglenesen az Anjou-ház trónigényét vitte sikerre VIII. Károly győzelmével. KATUS LÁSZLÓ: A középkor története. Budapest 2001. 373.

¹³ QUÉTEL, CLAUDE: History of Syphilis. Polity Press 1998. (a továbbiakban: QUÉTEL, 1998.) 10.

¹⁴ QUÉTEL, 1998. 10.

vált először fertőzőtté és követte minden ismert és hozzáférhető országot. A betegség időtlen időkkel ezelőtt azon a szigeten vette eredetét és onnan származik, amit ma Hispaniolá-nak hívnak, ahogy ez köz tudott... ezt a szigetet Don Christopher Columbus – aki kapcsolatban volt és érintkezett a sziget lakosaival ott tartózkodása alatt – felfedezte... Ez egy súlyos betegség, amely elfekélyesíti és megrontja a húst, tönkreteszi és pusztítja a csontokat.”¹⁵

A teljesség igénye nélkül csak néhány munkából idéznék még, így a már említett Fracastoro tankölteményéből¹⁶ és Manardus levelezéséből,¹⁷ melyekben ugyancsak megjelenik a betegség újjvilági eredetének gondolata:

„Kétféle választ adhatunk ennek [a betegségnek] az eredetéről. Vannak ugyanis, akik azt mondják, hogy nem egyszerűen új, hanem egy bizonyos ismeretlen szigetről hozták a spanyolok – a lakott földnek erre a részére, amit mi lakunk – akik odahajóztak... Vannak mások, akik azt mondják, hogy ez a betegség abban az időben kezdődött, amikor a franciák királya, Károly, hadjáratra készült Itália ellen. Mégpedig a Hispaniai Valentiában..., egy bizonyos nemes Scorto [nevű] lovas katonától, aki elephantiasisban [szenvedve] vett egy éjszakát 50 aranyért és mivel az ifjú [ti. Scorto] gyakran sietett oda az asszonyokhoz, hogy közösjön velük, napokon belül 400-nál többen fertőződtek meg, ezek közül néhány Károlyt kívánta követni Itáliába.”¹⁸

Fracastoro a következőket írja:

„Egy nyomorult nép él, spanyolok nem rég fedezték fel,
E közt most is ered és mindenfele ismerik a bajt.”¹⁹

¹⁵ QUÉTEL, 1998. 36.

¹⁶ *Girolamo Fracastoro: Syphilis, sive de Morbo Gallico*. Id: 11 lábjegyzet.

¹⁷ Johannes Manardus: *Epistolae Medicinales*. Magyarországon az Országos Széchenyi Könyvtár Apponyi gyűjteményében található az az 1521-ben Ferrarában, Bernardino de Odonino nyomdájában, készült példány, amely a fordítás alapjául szolgált. (a továbbiakban: *Epistolae med.*)

¹⁸ *Epistolae med. Lib. VII. 26.*

¹⁹ „*Qua misera inventum nuper gens incolit orbem, Passim oritur nullisque locis non cognita vulgo est. Usque adeo rerum causae atque exordia prima.*” Fracastoro. 22. A költeményt Szatmári Imre fordította magyarra, ez a fordítás szerepel a főszövegben.

Ugyanakkor néhány sorral feljebb megjegyzi:

„Nem kétlem, nem most jelenik meg először e kórság.
Gyakran dúlt itt már, noha hírmondója se volt még.”²⁰

Ebből a néhány kiragadott, ám reprezentatív sorból is kiderül, hogy már a 15. században is léteztek a többség által elfogadott és hangoztatott újvilági eredet mellett más elképzelések. Ezzel szoros összefüggésben adódott a kérdés, hogy újonnan megjelenő vagy már korábban is meglévő betegség-e a bujakór.

Jól védhető álláspont azon kutatók elképzelése, akik a bujakór óvilági jelenlétét képi ábrázolásokhoz,²¹ bizonyos gyógymódok használatához²² és – a másik tábor támpontjául szolgáló írott forrásokhoz képest jóval kevesebb – feljegyzéshez²³ kötik. Ide tartozik Mayer Ferenc Kolos érvelése, aki szerint a leprás megbetegedések jóindulatúnak titulált formája valójában szifilisz volt. Ezzel magyarázható lenne az is, hogy a francia kór megjelenésével párhuzamosan miért csökkent drasztikusan a leprás megbetegedések száma. Mayer értelmezése szerint az orvostudomány csak a 15. század végén jutott el a fejlődés olyan fokára, amelyen már meg tudta különböztetni a két betegség tüneteit.²⁴

Térjünk át a másik forráscsoport, a csontanyag vizsgálatára. A *Treponema* baktérium okozta fertőzés a fertőzések azon csoportjához tartozik, amely maradandó csontelváltozást okoz a kórokozó hordozójának szervezetében.

²⁰ „*Quam tamen, aeternum quoniam dilabitur aevum, Non semel in terris visam sed saepe fuisse Ducendum est, quanquam nobis nec nomine nota.*” Fracastoro. 22.

²¹ VIDA MÁRIA: Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. *Medicina in artibus in Hungaria*. Budapest 1994. 50–53.

²² MAYER FERENC KOLOS: Orvostörténelmi jegyzetek 10. Antiluetikus gyógyeljárások a syphilis felismerésének korából. *Orvosi Hetilap* 70. (1926.) (a továbbiakban: MAYER, 1926.) 42–47.; ARRIZABALAGA, 1997. 28–32.; QUÉTEL, 1998. 53–63.

²³ Többek között Jób – a Bibliában leírt – történetét is a szifilisz korai megnyilvánulásaként értékelik. „Az éjszaka meglyuggatja csontjaimat bennem, és nem nyugosznak az én inaim... Bőröm feketülten hámlik le rólam, és csontom elég a hőség miatt” *Jób könyve* 30; 17, 30.; ARRIZABALAGA, 1998. 250.; QUÉTEL, 1998. 38.

²⁴ Mayer az egri Lyceum könyvtárában talált egy, a 15. század elején készült kódexet, amely gyógyászati recepteket tartalmaz. Az egyik recept „a hím vessző fekélyeire, pustuláira és gyulladásaira ajánl orvosságot, a margóra fűgét mutató kéz van rajzolva a penisnek ősi symboluma”. Egy másik helyen a pénisz elkeményedő fekélyeinek orvoslására készült recept található. MAYER, 1926. 42–47.

Ez az elváltozás azonban csak akkor alakul ki, ha az egyén eljut a betegség harmadik szakaszába, továbbá – egyedül a *Treponema* okozta fertőzések közül – a nemi úton szerzett szifilisznél a veleszületett kórforma hagy nyomot.

Elméletileg az ilyen specifikus, csak a *Treponema* genus által okozott csontelváltozás egyértelműen eldönthetné az eredet kérdését. Ehhez csak az előkerült leletek korát és származási helyét kellene meghatározni. Azonban a mikrobiológia tudománya jelenleg még nem képes egymástól egyértelműen elkülöníteni az ehhez a baktériumhoz köthető megbetegedéseket. Ugyanis még három olyan fertőzés ismert, aminek a kórokozója ugyanebbe a genusba tartozik, ezek közül kettő a szifiliszéhez megtevesztésig hasonló csontelváltozásokat produkál, viszont földrajzilag eltér elterjedési területük, és a szerzett szifilisszel ellentétben ezek nem nemi úton terjednek.²⁵

A vita lényege, hogy vajon ezek különféle betegségek, amelyeket a genuson belüli alfajok okoznak, vagy ugyanazon kórokozó okozta fertőzés eltérő klinikai manifesztációi, amelyekért a *Treponema pallidum* felelős.²⁶ Elváltozások elsősorban a koponyán és a sípcsonton jelentkeznek, ezek a gummák.²⁷

A leletek túlnyomó többsége, valamint a korabeli írott források szinte egyértelműen arra mutatnak, hogy Európában ismeretlen volt ez a kórforma Columbus újvilági felfedezéséig.²⁸ Azonban van néhány lelet a szóban forgó évet megelőzően, amely alapján megdőlni látszik a teória. Több lelet került elő Európa szerte a 20. század második felében végzett ásatások eredményeként, melyek azt látszanak igazolni, hogy jóval 1492 előtt létezett a kérdéses kórforma kontinensünkön. Ezek közül talán az egyik legérdekesebb – a dolgozat szempontjából mindenképp legfontosabb – feltárás során veleszületett szifilitikus elváltozást mutató magzati maradványokra bukkantak a franciaországi Hyères-ben.²⁹

Érvek és alátámasztásokra bizonyítékok nagy számban vannak mindkét oldalon, azonban az eredet kérdése jelenlegi tudásunk birtokában pusztán szim-

²⁵ ROBERTS, 1995. 156–159.

²⁶ A dolog érdekessége, hogy bármely – ehhez a baktériumhoz köthető – három betegségben szenved valaki, immunissá válik a többi ugyanehhez a genushoz tartozó betegségekkel szemben. ROBERTS, 1995. 152.

²⁷ ROBERTS, 1995. 153–155.; FARKAS L. GYULA: Fejezetek a biológiai antropológiából I. JATEPress, Szeged 2000. 240–241.

²⁸ ROBERTS, 1995. 155–159.; QUÉTEL, 1998. 40–42.

²⁹ ROBERTS, 1995. 158.

pátia alapján dönthető el. A főbb álláspontok között számtalan variáció, elképzelés létezik, melyek ismertetése érdekes, de roppant hosszasan feladat lenne.³⁰

Ami talán megfoghatóbb a paleopatológia számára és talán az írott forrásokban is nyilvánvalóbb, az a fertőzés egy már említett, speciális fajtája, amikor a magzat az anya révén válik fertőzötté.

Veleszületett szifilisz

Már igen korán, a 15–16. század fordulóján voltak, akik felfedezték az összefüggést az anya és a magzat fertőzöttsége között. Ilyen volt VI. Sándor pápa orvosa, Gaspar Torella, aki szerint a magzat nem az apja, hanem az anyja révén válik fertőzötté.³¹ Ezt nevezi a mai orvosi szaknyelv *syphilis connatalis-nak*. Két formája ismert, a korai és a késői *connatalis syphilis*, ami abban tér el, hogy a szifilisz tünetei megjelennek-e az újszülöttnél az első két évben vagy csak később. A *foetus* a *placentán* keresztül fertőződik meg a lepényi keringés kialakulásakor (a terhesség 4. hónapja). Túlélési esélyeit az határozza meg, hogy az anya a betegség melyik szakaszában van. Eszerint ha frissen fertőzött az anya, akkor a terhesség megszakad, mivel a vérben ekkor a legnagyobb a baktériumok száma. Amennyiben ennél előrehaladottabb az anya betegsége, a magzat esélyei is nőnek az életben maradásra. A gyermek megszületik, de szifilitikus tünetekkel. Testén szifilitikus kiütések láthatók, tenyerein, talpain hólyagok, szája körül duzzadt a bőr, ami berepedve heggel gyógyul. Az újszülött orrából véres, nyákos folyadék távozik, csontosodási zavarok figyelhetők meg elsősorban a koponyán és a sípcsonton. Ezek közül a leglátványosabb az ún. nyeregorr. Később jellegzetes hordó alakú fogak nőnek ki, évekkel később hallás- és látászavar léphet fel. Ha az anya már régóta szenved szifiliszben, akkor látszólag egészséges gyermeke születik, s a másodlagos (veleszületett) szifilisz jelei csak később mutatkoznak.³²

³⁰ Támpontul néhány szakirodalom az érdeklődőknek: ROBERTS, 1995. 155–156.; KOVÁCS, 1982. 15–16.; RÁCZ, 1982. 165–166.; QUÉTEL, 1998. 33–49.; ARRIZABALAGA, 1997. 16.

³¹ ARRIZABALAGA, 1998. 270.

³² RÁCZ, 1982. 172–173.; KERPEL-FRONIUS ÖDÖN: Gyermekegyógyászat. Medicina, Budapest 1977. 537–539.; CZEI ZEL ENDRE–DÉNES JÁNOS–SZABÓ LAJOS: Veleszületett rendellenességek. Medicina, Budapest 1973. 86.; Mivel a szifilisz testnedvekkel, így tejjél is fertőz, a gyermek a fertőzött anyatejtől is megkaphatja a betegséget, amelynek tünetei eltérnek a veleszületett kórforma tünetegyüttesétől. A középkorban igen elterjedt volt a szoptatós dajkák alkalmazása, tehát számolni kell ezzel a fertőzési forrással is.

Mindezek az ismeretek témánk szempontjából akkor válnak hasznossá, ha egy konkrét család életében próbáljuk felderíteni a kórforma jelenlétét. Ehhez ígéretes példának látszik a 15–16. század fordulóján a ferrarai fejedelmi család, az Esték familiája. A család több férfitagjával kapcsolatban jegyezték fel a kérdéses megbetegedést. Alfonso d'Esté-ről (1476–1534), aki 1505-től Ferrara fejedelme volt, nagy valószínűséggel elmondható ez a tény.³³ Első felesége egészségi állapotáról, pontosabban haláláról annyi ismert, hogy gyermekszülés közben vagy pontosabban koraszülés közben halt meg. Második házasságát VI. Sándor pápa lányával, Lucrezia Borgiá-val (1480–1519) kötötte 1502 februárjában.³⁴

Részletes ismertetésre itt nincs lehetőség, csak a lényegre szorítkozva a következő mondható el: Lucrezia Borgia 1502. szeptember 5-én, terhessége 7. hónapjában halott lánygyermeket szült.³⁵ A következő gyermek 1505. szeptember 19-én jött a világra, mindössze 25 napot élt. Lucrezia 1507-ben ismét várandós lett, de ezúttal elvetélt egy táncmulatság alkalmával. 1507 végén ismét áldott állapotba került, 1508 áprilisában megszületett első – állítólag Alfonsoval közös³⁶ – élő gyermekük, Ercole, a későbbi ferrarai fejedelem (1534–59). Következő fiuk, Ippolito 1509-ben született és fivérével együtt megérte a felnőtt kort. Ezt követi néhány háborús év a ferrarai Este család életében, amikor is Alfonso távol volt feleségétől. A következő gyermek

³³ ARRIZABALAGA, 1997. 47–48.; ARRIZABALAGA, 1998. 250.;

³⁴ Alfonso első felesége Anna Sforza (1473–1497) volt, akinek temetésén Alfonso nem tudott megjelenni, mivel annyira legyengítette a francia kór. ARRIZABALAGA, 1997. 44.; Ugyancsak érdekes lenne Lucrezia Borgia fivérének, – a források egybehangzó tanúsága szerint – a francia kórban szenvedő Cesare Borgiá-nak ill. családjának ilyen szempontú vizsgálata. Cesare 1489-ben lépett frigyre Charlotte D'Albert-rel, akitől egy lánygyermek született, Luisa. Bellonci könyvében ez olvasható Luisáról: „Arról is beszéltek, mily csúnya a kis Borgia lány, mily »szerencsétlen« az orra, és az arca csak értelmet fejez ki...” BELLONCI, MARIA: Lucrezia Borgia élete és kora. Budapest 1998. (a továbbiakban: BELLONCI, 1998.) 435.; An annotated Index of Medieval Women. Berg Publishers Oxford, England 1990.

³⁵ 1502. júliusában Lucrezia megbetegedett, attól tartottak meghal. Nem határozták meg pontosan a betegségét, ragályról, lázról számolnak be az orvosok, akik gyógykezelték. Közöttük volt a pápa orvosa, Gaspar Torella is. BELLONCI, 1998. 436–441.

³⁶ A középkorban is igaz a mondás: *Mater semper certa, pater incertus est*. Lucreziának feltehetőleg a szeretője volt Francesco Gonzaga, akit a források tanúsága szerint ugyancsak megfertőzött a vénuszi kór. Ennek a dolgotat szempontjából csak annyi a jelentősége, hogy növeli feltételezésünk valószínűségét, mely szerint Lucrezia fertőzött volt. Az utódok szempontjából azonban csak az anya fertőzöttsége lényeges.

1514-ben született „nagy kölyöknek, nagy fejfel”.³⁷ Lassan fejlődött, testét sebek borították, végül 1516-ban meghalt. Lucrezia első életben maradt lánygyermeké az 1515-ben született Eleonora volt, őt követte 1516-ban Lucrezia utolsó életben maradt gyermeke, Francesco. Utoljára 1519 elején esett terhebe Ferrara hercegasszonya, aki ekkor már igen gyenge fizikai állapotban volt. Hét hónap terhesség után június 17-én szülte meg utolsó, életképtelen magzatát. A szülést követően már soha többé nem épült fel, még ennek a hónapnak a végén meghalt.³⁸

A fent felsorolt tények alapján azt hiszem, nem tűnik alaptalannak levonni azt a következtetést, hogy Lucrezia Borgia megkapta a vénuszi kórt és továbbörökítette azt gyermekeire. Feltételezésem szerint Lucrezia házassága legelején megfertőződött, ennek tudható be első három terhességének végkimenetele. Tehát az 1502–1507 közötti időszak kórtörténetileg az a periódus volt a fejedelemasszony életében, amikor a vérében a *Treponema pallidum* baktériumok még nagy számban voltak megtalálhatók, így a terhességek vetéléssel, koraszüléssel, illetve életképtelen magzat világra jövetelével végződtek.

A következő – kórtörténetileg elkülöníthető – időszak Lucrezia életében 1507 és 1514 közé esik, amikor két életképes utódnak adott életet. Feltehetőleg ez az a periódus, amikor a vérében annyira lecsökkent a kórokozók száma, hogy születésükkor tünetmentes utódok jöhettek a világra. Évekkel később, 1518-ban Ercole és Ippolito testén kiütések jelentek meg, ami – ha a feltételezésem igaz – a velük született kór megnyilvánulása lehetett. Ezt látszik igazolni a következő gyermek tünetegyüttese, ami egyértelműen a ma ismert *syphilis connatalis* tüneteire hasonlít, annak is korai szakaszára, amikor a gyermek 2 éves kora előtt jelentkeznek a tünetek.³⁹

Összefoglalva: mivel a *Morbus Gallicus* eredetével kapcsolatban igen sok a tisztázatlan kérdés és a vizsgált források alapján nem különíthető el egyértelműen más – akár nemi úton terjedő – kórformáktól, a veleszületett szifilisz tüneteinek „egyedisége” miatt mindkét vizsgált forráscsoport esetén támpontul szolgálhat a fertőzöttség megállapításához.

³⁷ BELLONCI, 1998. 719.

³⁸ BELLONCI, 1998. 537–739.

³⁹ További szüléseiről olyan kevés adat található Bellonci idézett könyvében, hogy azok alapján nagy merészség lenne bármiféle következtetést levonni. A források alapos áttanulmányozásával sokkal több lenne mondható az eset kapcsán.

AZ 1315–17. ÉVI EURÓPAI ÉHÍNSÉG

AZ 1315–17. ÉVEK ALATT rettenetes éhínség gyötörte Európa jelentős területeinek lakóit, különösen súlyos volt a helyzet az Atlanti-óceán vidékén.¹ A német, lengyel és balti területek népei is sokat szenvedtek. Az Alpoktól és a Pireneusoktól délre is kimutatható élelmiszerhiány, de az éhínség nem volt olyan súlyos, mint az északi és nyugati területeken. Az élelmiszerhiány és éhínség oka a hideg és rendkívül csapadékos időjárás, amely 1315–1317 között sújtotta Európát.² Ezekről az eseményekről számos forrás beszámolt, amelyekre a történeti kutatás is jelentős figyelmét fordított.

Az európai országok kutatói, saját országaik történelmét vizsgálva, alig vették figyelembe a magyarországi forrásokat. Ennek következtében az 1315–17 közötti évek eseményeinek kapcsán Magyarország és a Kárpát-medence csak érintőlegesen jelent meg a nemzetközi szakirodalomban.

Az 1315–17 közötti éhínség problematikáját magyar történeti szempontból az teszi érdekessé, hogy Magyarországon mind a mai napig nem sikerült kimutatni általános éhínséget és tömeges elhalálozást ezekben az években. Éppen ellenkezőleg, mintha Magyarország megmenekült volna az éhínség okozta csapásoktól. Erre Fügedi Erik is felfigyelt, amikor megállapította, hogy Magyarországon nem előzte meg katasztrófális terméshiány és éhínség a nagy pestisjárványt.³ Szabó István, aki a középkori magyar parasztság történetét, a falvak kialakulását és a mezőgazdaság történetét évtizedeken keresztül kutatta, sem tett említést 1315–17 között olyan jellegű időjárási és demográfiai katasztrófáról, mint amilyenről más országok forrásai és kutatói

---

¹ MONTANARI, MASSIMO: Éhség és bőség. Budapest 1996. 85.

² FREEDMAN, PAUL: Rural society. In: The Cambridge Medieval History. Vol. VI. c 1300–c. 1415. Ed. Michaels Jones. Cambridge 2000. (82–101) 88–89.

³ FÜGEDI ERIK: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest 1981. 394.

beszámoltak.⁴ A hazai történeti demográfia sem tartja demográfiai törésvonalnak az 1315–17 közötti éveket.⁵ Fügedi Erik szerint a pestist nem előzte meg éhínség Magyarországon.⁶

Az európai események ismeretében felmerül a kérdés, hogy Magyarország valóban megmenekült-e az említett katasztrófáktól, vagy csak a magyar források hallgatnak ebben a tekintetben.

Henry S. Lucas számos nyugat-európai és néhány közép-európai forrás adatait gyűjtötte össze, amelyek egybehangzóan állították, hogy Írországtól a Baltikumig, a Pireneusoktól Lengyelországig esős hideg és rossz termésű évek voltak 1315–1317 között.⁷ Ám Lucas tanulmányából teljességgel hiányoznak a magyarországi források, csak a környező régiókban keletkezett forrásokat használta fel, amelyek tartalmaztak bizonyos utalásokat a magyarországi állapotokra vonatkozóan. Lucas a zelli évkönyvekre alapozva megállapította, hogy a Duna mentén sok eső esett, és a folyó kiáradt, emiatt sokkal kevesebb gabona és bor termett, mint amennyi az átlagos időjárású években.⁸ A melki évkönyvek szerint ugyancsak hasonló helyzet alakult ki Csehországban és a környező szláv területeken.⁹ Lucas alig említette meg tanulmányában Magyarországot, és akkor is csak a Kárpát-medencén kívül keletkezett források adataiból merített, majd pedig ezekből vont le következtetéseket a magyarországi viszonyokra vonatkozóan. Lucas – Winterthur krónikája alapján – úgy vélte, hogy Magyarországon is jelentős gondok voltak.

Lucas másik forrása, amelyből a magyarországi eseményekre következtetett, ugyancsak a Kárpát-medencén kívül keletkezett, tehát a krónika írója nem a közvetlen helyi tapasztalatokra támaszkodott. Ez a mű az *Annales*

⁴ Vö.: SZABÓ ISTVÁN: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest 1975. Agrártörténeti tanulmányok.; SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest 1971.

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József. Budapest 1963. 45–62.; KRISTÓ GYULA: Honfoglalás és társadalom. Budapest 1996. 148–154.

⁶ FÜGEDI ERIK: A középkori Magyarország történeti demográfiája. KSH Történeti Demográfia Füzetek 10. Budapest 1992/1. (7–60) 30.

⁷ LUCAS, HENRY S.: The Great European Famine 1315, 1316 and 1317. Speculum 5 (1930) 343–364. (a továbbiakban: Lucas, 1930.)

⁸ LUCAS, 1930. 374. 6. jz.

⁹ LUCAS, 1930. 374. 7. jz.

Winderghenses, amely a német, szláv és magyar földeket sújtó éhínségről számolt be.¹⁰

Lucas harmadik forrása, amelyet nem nevezett meg pontosan, arról tudósított, hogy Ausztria, Lengyelország, Magyarország és Meissen területén heves esőzések voltak, amelyek tönkretették a termést 1316-ban.¹¹ Pierre Alexander kutatásai is megerősítették, hogy Európa nyugati területein hideg és esős időjárás uralkodott az 1310-es évek közepén és második felében.¹² A gazdaságtörténeti kutatások is jelentős visszaesést mutattak ki a gabona- és bormelésben, ami az árak növekedését vonta maga után. Jelentősen visszaesett a Bordeaux kikötőjéből Észak-Európába irányuló borkivitel,¹³ a gabona és a só ára pedig jelentősen növekedett Angliában. A gazdasági visszaesést elmélyítette, a bekövetkező állatjárvány, amely megtizedelte Nyugat-Európa állatállományát¹⁴ A gazdasági visszaesést demográfiai katasztrófa követte, egyes városokban, például Yperben és Boroszlóban a népesség tömegesen halt meg éhínség miatt.¹⁵

A magyarországi időjárási események forrásait Réthly Antal gyűjtötte össze és adta ki. Réthly 1315-re vonatkozóan egyetlen magyarországi adatot említett, amely szerint a székesfehérvári templom „a sok égháborúságtól de legfőképpen a sok égéstől romlani kezdett vala.”¹⁶ A következő évben (1316) Ausztria és Magyarország területén a Duna mellékfolyói árvizeket okoztak, hidakat romboltak le és községeket pusztítottak el lakóikkal együtt, az év nyarán tartós esőzések voltak, minden víz alatt állt, a termés tönkrement.¹⁷

¹⁰ Lucas, 1930. 361. 1. jz.

¹¹ Lucas 361. 2. jz.

¹² ALEXANDRE, PIERRE: Les Variations Climatiques au Moyen Age. (Belgique, Rhénanie, Nord de la France) *Annales* 32 (1977/2) 192–193. A középkori európai éghajlat változásaira vonatkozóan ld: RÁCZ LAJOS: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged 2001. 56–60.

¹³ POSTAN, M. M.: *Medieval Trade and Finance*. Cambridge 1973. 168.

¹⁴ KERSHAW, IAN: The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322. 59. *Past & Present* 1973/May 3–50.

¹⁵ LUCAS, 1930. 367–369., 375.

¹⁶ RÉTHLY ANTAL: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest 1962. (a továbbiakban: RÉTHLY, 1962). 41.

¹⁷ RÉTHLY, 1962. 41.

Az 1316. év tele hideg volt és sok hó esett, a tél 1317. márciusig tartott, vagy talán húsvétig. A gabona tönkrement a hó alatt, magas volt a talajvíz, emiatt rossz lett a bortermés, és drágaság alakult ki. Ebben az évben rendkívüli áradások és havazások miatt egész vidékeket lepett el a víz Magyarországon, majd erre pestis következett, amely egész Európára kiterjedt.¹⁸

Legutóbb Kiss Andrea gyűjtötte össze a 14. századi Magyarországra vonatkozó időjárási adatokat. Az 1316. évről három forrás tudósít folyamatos esőzéseket, áradásokat és drágaságot említve.¹⁹ Ezek közül két forrás, a *Chronicon Leobiensis* és a *Chronicon Aulae Regiae* a Kárpát-medencén kívüli forrás, csak a harmadikról mondható el, hogy Magyarország területén keletkezett. Hain Gáspár Szepességi krónikája tartalmaz az 1312. évi bejegyzésnél egy bizonytalan utalást, amely szerint abban az időben három évig tartó éhínség volt.²⁰

Az említett források kevés kivételtől eltekintve nem magyarországi belső keletkezésű források, hanem külföldiek. Ennek azért van jelentősége, mert a Magyarországon kívül keletkezett források nem a közvetlen helyi tapasztalatokat rögzítették, hanem a hozzájuk távolról érkező, és esetleg módosult információkat. Emellett az is említést érdemel, hogy egyik forrás sem számol be Magyarországgal kapcsolatban súlyos éhínségről, bár más országok esetében a források szinte kivétel nélkül megemlítik a rossz időjárás következményeként kialakuló éhínséget. Ezekben az években, amikor Európában tömegek haltak éhen, a források Magyarország esetében legfeljebb rossz termésről és drágaságról tettek említést, de tömegek éhezéséről csak az északi ország-rész történéseit tartalmazó Szepességi krónika számolt be.

Kérdéses, hogy a fentebb összegzett – döntő részben külföldi – források adatait igazolják-e a magyarországi keletkezésű források, vagyis Magyarországon is katasztrofális volt-e a helyzet, mint más országokban. Az Anjou-kori oklevéltár IV. kötete tartalmazza az 1315–17 közötti évek okleveleinek 697 regesztáját. Ez a forrásbázis nagyságrendekkel haladja meg a fentebb említett források számát. Forráskritikai szempontból fontos, hogy az oklevelek

¹⁸ RÉTHLY, 1962. 41.

¹⁹ KISS ANDREA: Some Weather Events in the Fourteenth Century II. (Angevin Period: 1301–87) *Acta Climatologica, Acta Universitatis Szegediensis*. Tom. XXXII–XXXIII. Szeged 1999. 51–64. (a továbbiakban: KISS, 1999.)

²⁰ KISS, 1999. 60–63. Idézi: Hain Gáspár, Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összeállította Hain Gáspár. Szerk.: Véber Károly. Budapest 1988. 17.

döntő többsége Magyarország területén keletkezett, vagyis az ország területét járó személyek vettek részt az adatok rögzítésében. Ezek a források tehát első kézből nyert információkat tartalmaznak, ennek köszönhetően a jelen vizsgálat szempontjából megbízhatók, forrásértékük jelentős. A hazai oklevelek keletkezési területe, illetve azok a helyek, amelyekről információkat tartalmaznak, egyenetlenül szóródnak az ország területén. Az oklevelek időbeli szóródása is egyenetlen, az 1315–17 közötti időszak egyes szakaszaiban több, másokban kevesebb forrás keletkezett, de azért nincsenek hosszabb időszakok, amikor egyetlen oklevelet sem állítottak ki.

A hazai oklevelek adatai meglepő módon eltérnek a korabeli európai források adataitól. A külföldi források súlyos éhínségről tudósítanak, de a hazaiak még csak éhezést sem említene. A külföldi források időjárási és környezeti katasztrófáról beszélnek, ezzel szemben a hazai forrásokban még csak utalás sincs ilyen eseményekre. A korabeli magyar oklevelek nem említene katasztrófális árvizet, hideg kemény telet vagy elpusztult termést. A hallgatás természetesen nem bizonyít semmit, pusztán ennek alapján nem lehet kijelenteni, hogy Magyarországot elkerülték azok a csapások, amelyek a szomszédos és távolabbi országokat sújtották. A hazai oklevelek nem egy elgyötört, éhező és katasztrófák miatt tönkrement ország hétköznapijait tükrözik. Éppen ellenkezőleg, úgy látszik, hogy az élet rendes menetét nem zavarta meg a szomszédos országokban tapasztalható válság.

Az oklevelek számos esetben informálnak birtokadományokról, földek felosztásáról, telepítésről, ami nem a válságos időszak jele, hanem éppen ellenkezőleg, a jól működő és életerős társadalom megnyilvánulása. A Szepesség betelepítése ekkor zajlott, Lubló ebben az időben vált lakott településsé.²¹ Több esetben telepítési kedvezményekről lehet olvasni, például a Szepesség kapcsán. Egy további forrás szintén a telepítést segítő járadékfizetési kedvezményről tudósít az ország délnyugati részén fekvő Kapronca vidékén.²² Számos más oklevél is említhető, amely telepítésről, lakatlan földek benépesítéséről, üres föld adományozásáról szól.²³ Az eredményes gazdálkodás is megjelenik az oklevelekben. A Szatmár megyei reszegei nemesek bir-

²¹ Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. IV. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged 1996. (a továbbiakban: AO. IV.) 219.

²² AO. IV. 44.; 168.

²³ AO. IV. 17., 240., 413., 429., 434., 435., 465., 457.

tokfelosztása kapcsán termő gyümölcsfákat említ az oklevél, amelynek keltezése 1316. június 1.²⁴ Az ország nyugati felén Veszprém megyében Apácatorna kapcsán említ egy 1316. június 26-án keltezett oklevél „két jól járó malmot”.²⁵

Az élelmiszerhiány, esetleg az éhínség nyomainak megtalálásához alkalmazható módszer az élelmiszerekkel, a megélhetéssel illetve a szükség gondjával foglalkozó források vizsgálata. Nélkülözés miatt eladott birtokot és balatoni halászhelyet említ egy ajkai földbirtokos család oklevele.²⁶ További tíz forrás értesít szegénység miatt eladott vagy elzálogosított birtokról, ami meglehetősen kevés három év (1315–1317) vonatkozásában, és nem azt bizonyítja, hogy az országban tömegek nélkülöztek volna.²⁷ Élelmiszerhiányra alig van adat. Tamás, esztergomi érsek oklevelében (1315. május 14.) bűnbocsánatot engedélyezett azoknak, akik adományokkal segítették „az élelemben szűkölködő és fennmaradási gondokkal küzdő” nagyszombati apácákat.²⁸ Az élelmiszerhiány problémája egy másik forrásban is megjelenik. Károly király 1315. május 14-én kelt oklevelében arról rendelkezett, hogy „az Óbuda területén levő szőlők után a király által szükség miatt szedni szokott csöbröket”, amelyek beszédését korábban ő és elődei elengedték, az 1315. évet kivéve elengedi, és megtiltja, hogy bárki más beszédje az adót. Az említett évben azért nem engedte el a csöbrök beszédését, „nehogy az óbudai királyi ház élelmiszerekben hiányt szenvedjen.”²⁹ Az említett forrásokon kívül mások nem is tartalmaztak utalást élelmiszerhiányra, tehát a források alapján úgy látszik, hogy az élelmezés nem okozott égető gondokat.

A magyarországi társadalmat a források szerint nem az éhínség vagy az éghajlati okokra visszavezethető csapások gyötörték, hanem az ország belső politikai megosztottsága, és a hatalmaskodó nagybirtokosok által elkövetett törvénysértések. Az oklevelek számos bajról és az emberek szenvedéséről adnak hírt, de ezek kivétel nélkül társadalmi és politikai eredetűek. A „békétlen idők és az utakon leselkedő veszélyek”, a különböző hatalmaskodások sok oklevélben megjelennek az ország szinte mindegyik pontján 1315–1317

²⁴ AO. IV. 290.

²⁵ AO. IV. 298.

²⁶ AO. IV. 132.

²⁷ AO. IV. 73., 87., 93., 132., 293., 339., 420., 445., 570., 572.

²⁸ AO. IV. 82.

²⁹ AO. IV. 80.

között.³⁰ A veszprémvölgyi kolostor apái oklevelük (1317. május 29.) tanúsága szerint „(...) a békétlen idő, valamint a nemesek és hatalmasok zsarnoksága következtében egyházuk jobbágysai fölött fennhatóságot nem gyakorolhattak, a mindennapos költségek miatt elszegényedtek.”³¹ A győri káptalan egyik kanonokja a káptalan előtt panaszt tett arról (1317. augusztus), hogy Tamás mester a káptalan Hegyesmagas nevű faluját hatalmaskodva felégette.³² Egy másik 1317-ben keletkezett forrás szerint Heydrechi Dénes fia Dezső mester összes birtokát a hűtlenek lerombolták.³³ Más birtokok pusztulásáról és betelepítéséről ad számot Theophilus prépost és az esztergomi káptalan oklevele, amelyből megtudható, hogy a káptalan bizonyos szabadságokat adott embereinek vagy jobbágysáinak, akik újra megtelepedtek az Ermen nevű földön vagy faluban, amely „(...) a világi hatalom visszaélése következtében teljesen elnéptelenedett (...)”.³⁴

A számos oklevél részletesen beszámol bizonyos emberek szenvedéséről. János Nyitra püspöke (1317. szeptember 4-én kelt oklevele szerint) kiközösítette Mihály fia Simon mestert Nyitra városának felégetése, elfoglalása és egyéb károk okozása miatt.³⁵ Egy másik, 1317. november 26-án kelt oklevélben Potendorfi Rudolf soproni ispán közölte barátjával Hainricus fia Jánossal, hogy András mester kirabolta Károly király faluját, és a király vámjánál szolgálatot teljesítő ember lábát levágta. Rudolf ugyancsak ebben az oklevélben kérte az említett Jánost, hogy szerezze meg a király hozzájárulását a harsendorfi Wulfingus elleni fellépéshez, aki a király pardani embereit és őreit annyira sanyargatta, hogy ők falujukat és birtokaikat el akarták hagyni.³⁶ Az említett példák arról tanúskodtak, hogy a források írói részletesen beszámoltak a korabeli emberek szenvedéseiről, és az okokat sem hallgatták el, tehát a mai kutató bepillantást nyerhet az 1315–17 közötti Magyarország lakónak gondjaiba. Ám ezek között nem szerepelt sem élelmiszerhiány, sem éhínség vagy ennek következtében tömeges elhalálozás. A források részletes és figyelmes beszámolókat adnak, ezért nem lehet arra gondolni, hogy az okleve-

³⁰ AO. IV. 13., 15., 17., 29., 71., 100., 248., 313.

³¹ AO. IV. 478.

³² AO. IV. 551.

³³ AO. IV. 569.

³⁴ AO. IV. 105.

³⁵ AO. IV. 560.

³⁶ AO. IV. 645.

lek írói figyelmen kívül hagytak volna más súlyos csapásokat, éhínséget, természeti katasztrófát, ha ezek ténylegesen bekövetkeztek volna.

Következtetések

A külföldi források egybehangzóan állítják, hogy Európában 1315–17 között súlyos természeti csapások, hideg időjárás, esőzések, és nyomában éhínség volt. Néhány külhoni forrás Magyarországra vonatkozó utalásaiból arra a következtetésre lehet jutni, hogy Magyarországot sem kerülték el ezek a csapások. Ezzel szemben a hazai források nem igazolják azt, hogy Magyarországot természeti katasztrófa és nyomában éhínség sújtotta volna. Az oklevelek adatai szerint, az ország elsősorban a belső politikai megosztottságtól és az önkényeskedéstől szenvedett. Ennek ellenére az ország több pontján intenzív telepítés zajlott, új földeket osztottak fel, illetve népesítettek be, ami merőben eltér a nyugati országok, tartományok belső viszonyaitól. További kutatást igényel annak megválaszolása, hogy milyen okokkal magyarázható Magyarországnak ez a kivételes, a nyugat- és közép-európai országoktól merőben eltérő helyzete, amelynek köszönhetően megmenekült az 1315–17 közötti évek természeti csapásaitól és a nyomukban bekövetkező éhínségtől.

A 13. századi horvát társadalom szerkezetének néhány aspektusa a Vinodolski zakon tükrében

GRADOKMETEK ÉS VÁRJOBBÁGYOK A DRÁVÁNTÚLON*

A KVARNER-ÖBÖL Krk szigetével szemközt elterülő partvidékén fekvő Novi Grad-ban 1288 januárjában gyűlést ([s]kup) tartottak Vinodol županija kilenc településének (grad) választott képviselői. A mintegy háromtucatnyi delegátus azért gyűlt össze, hogy uraik – az utóbb Frangepán néven elhíresült, ám a 13. századi forrásokban még „Krk, Vinodol és Modruš urai”-nak aposztrofált família tagjai – jelenlétében foglalják írásba „régí és ki-próbált törvényeiket”, hogy így vegyék elejét a jogi kérdésekkel kapcsolatos jövőbeni kétségeknek. A helyi szokásjog e kodifikációjának eredményeként született meg a középkori Horvátországra vonatkozó forrásaink egyik legbecsesebbike, az ún. *Vinodolski zakon* („Vinodoli törvény”, a továbbiakban: VZ). A 16. századi kéziratban ránk maradt, tizennégy fólió 28 oldalán olvasható, jelen formájában kurzív glagoljicával, ún. čakavština nyelvjárásban írt horvát nyelvű (ám óegyháziszláv és olasz kifejezéseket is tartalmazó) textus – mely legelfogadottabb (utólagos) számozása szerint összesen 75 artikulust foglal magába – a középkori horvát társadalom történetének talán legfontosabb forrása,¹ aminek felismerése lényegében egyidős a professzionális horvát történetírás születésével.

---

* A tanulmány elkészítését az OTKA támogatja (TSZ 049775).

¹ *Vinodolski zakon* 1288. Faksimil/diplomatičko izdanje, kritički tekst/ tumačenje rječnik. Prired.: Josip Bratulić. Zagreb 1988. (A kézirati hagyomány és a szövegkiadások alapos elemzése: Uo. 5–17., a továbbiakban: Bratulić, 1988.); Margetić, Lujo: *Vinodolski zakon*. Rijeka – Novi Vinodolski, 1989. (a továbbiakban: VZ.) [A tanulmányban – a könnyebb szövegszerű ellenőrizhetőség végett – Margetić angol/német/francia fordításokat is tartalmazó kiadására hivatkozom, az itt újraközölt horvát kritikai szöveg oldalszámainak és sor-számainak megadásával. – Sz. G.]

A nyelvemléki jellegénél és tartalmánál fogva is egyedülálló szöveg elemzésére számos lehetőség kínálkozik,² ez idáig mégis alapvetően két irányban történtek vizsgálatok a horvát historiográfiában (a filológiai/szövegkritikai kutatásokon túl): részint a VZ szűken vett jogtörténeti/ büntetőjogi aspektusait vették górcső alá,³ részint pedig – az előbbitől nyilván sok tekintetben nem elválasztható módon – a vinodoli (ám gyakran kiterjesztett értelmezéssel: az egész középkori horvát) társadalom *struktúrájának* rekonstruálására törekedtek a törvényszöveg segítségével. Ez utóbbi, társadalomtörténeti vonatlatba tartozik *Maurizio Levak* pulai történész nemrégiben megjelent tanulmánya,⁴ mely a vinodoli társadalmi rekonstrukciót tágabb történeti kontextusba helyezve kísérli meg, mégpedig *komparatív* eljárást követve, aminek különös jelentőséget ad, hogy ebben az esetben ez – a horvát medievisztikában sajnos indokolatlanul ritka megközelítési módot alkalmazva – magyar (továbbá *szlavóniai*) analógiák felhasználásával történik. Jelen tanulmány Levak modelljének bizonyos elemeit veszi kritika alá, miközben a drávántúli területek 13. századi társadalomtörténete egyik inkriminált problémájának, nevezetesen a *szlavóniai várjobbágyság* sajátságos (a magyarországi fejlődéstől eltérő) helyzetének⁵ értelmezéséhez is hozzá kíván járulni.

A vinodoli társadalom szerkezete a VZ alapján

Mivel a magyar történetírás mindezidáig kevés figyelmet szentelt a VZ-nak, az alábbiakban feltétlenül vázolniunk kell néhány mondatban azokat a társadalomtörténeti modelleket, melyeket a horvát historiográfia dolgozott ki a *zakon* meglehetősen hosszú (jó másfélszáz éves) kutatástörténete során.⁶

² SZEBERÉNYI GÁBOR: A Vinodolski zakon társadalomtörténeti jelentősége. Történeti antropológiai vázlat a 13. századi horvát (vinodoli) társadalomról. In: Schuller Balázs (szerk.): Ablak a Balkánra II. (Konferencia-kötet) Pécs 2005. (megjelenés előtt)

³ Erre a közelmúltból ld. MILOVIĆ, ĐORĐE: Kazeno pravo vinodolskog zakona iz 1288. godine. Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci 41–42. (2000) 41–83., aki a korábbi jogtörténeti kutatásokra is kitér.

⁴ LEVAK, MAURIZIO: Podrijetlo i uloga kmetâ u Vinodolskom društvu XIII. stoljeća. In: Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti. Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 19. (2001) 35–81. (a továbbiakban: LEVAK, 2001.)

⁵ Ennek summája: BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Budapest 2003. 243–260.; ZSOLDOS ATTILA: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Budapest 1999. (a továbbiakban: ZSOLDOS, 1999.) 77. (179. jz.), 79. (185. jz.)

⁶ Ez azért is szükségesnek látszik, mivel a VZ-ről magyarul is olvasható rövid leírások – részben kényszerűen – csupán egy-egy szeletét ragadják ki e kiterjedt anyagnak: KRISTÓ

Annál is inkább, mert – mint látni fogjuk – a törvények szövegéből „kiolvasható” társadalom képét illetően alig-alig beszélhetünk történetírói konszenzusról, Levak érveit pedig kizárólag a horvát szakmai kontextus keretei közt elhelyezve értékelhetjük, úgyis, mint az ide vágó historiográfia pillanatnyi „zárákkordját”.

A VZ hetvenöt cikkelye között két olyan paragrafust is találunk, mely lényegében a vinodoli társadalom⁷ egészének általános, sommás leírását tartalmazza. Az 5. és 75. szakaszok – csekély sorrendi és fogalmazásbeli eltéréssel – a következő társadalmi kategóriákat különböztetik meg: *nemesek*, *papok* (egyházi emberek), *kmetek*, és „minden más ember”.⁸

Az már e rövid, összegző cikkelyekből is világosan kitűnik, hogy Vinodol – továbbá Krk-sziget és Modruš *županija* – urai (*knezovi*) messze az ún. „vinodoli társadalom” fölött helyezkedtek el, ami a „Frangepánok” 12. század-

GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. (a továbbiakban: KRISTÓ, 1979.) 182–183. SOKCSEVITS DÉNES–SZILÁGYI IMRE–SZILÁGYI KÁROLY: Déli szomszédaink története. H. n., é. n. 95.; HEKA LÁSZLÓ: Horvát alkotmány- és jogtörténet. I. rész (1848-ig). Szeged 2000. (a továbbiakban: HEKA, 2000.) 155–157. A magyar történetírásba elsősorban Marko Kostrenčić – mára már sok elemét tekintve revízióra szoruló – nézetei találtak utat. Vö. KOSTRENCIĆ, MARKO: Vinodolski zakon. In: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 227. (1923) 110–230. (a továbbiakban: KOSTRENCIĆ, 1923.); Uő.: Vinodolski zakon. Historijski zbornik 2. (1949) 131–152.

⁷ A „vinodoli társadalom” kifejezés már önmagában is némi kiterjesztett értelmezést hordoz, amennyiben a Novi-ban összegyűlt 39 választott képviselő mindegyike egy-egy *grad*-ból érkezett (Grobnik, Trsat, Bakar, Hreljin, Drvenik, Grižane, Bribir, Novi, Ledenice), melyek mind a Rijeka és Zengg között, a part közelében futó útvonal mentén sorjáznak, miközben a 13. századi Vinodol *županija* további jelentős területeket ölelt fel északi és keleti irányban is.

⁸ 5. §: „Ha Vinodol ura [g(ospo)din knez] vagy az említett püspök keresztül utazik a vinodoli tartományon (*po knežstvu po vinodolskom*), bármelyik vár(os)ba is érkezik, elrendelheti, hogy maga vagy családja számára annak a településnek (*grad*) a *satnik*-ja bárkinék a jószágából – a *kmetek*éből, a *nemesek*éből, a *papok*éből vagy más emberekéből [*od skota kmetščega tako od plemenitih ludi tako od popi i od inih vsakih ludi*] –, amelyik a legközelebb esik, elvegyen. (...)” VZ 14. [19–26.]

75. §: „Minden bírság, szerződésre vonatkozó büntetés (*zaveza*) és egyezség tekintetében a *knez* úr a jogok és a hatalom teljességével rendelkezik [g(ospo)d(i)n knez ima pravdu i punu oblast] úgy a *nemesek*, mint az egyházi emberek, úgy a *kmet*-ek, mint minden más ember felett, ahogy az fentebb fel lett sorolva (*tako zvrhu plemenitih tako zvrhu ludi crikvenih i zvrhu kmeti i zvrhu vsih inih ludi kako se zgora udrži*). (...)” VZ 40. [17–20.]

⁹ Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. A Frangepán család oklevéltára. Kiadják: Thallóczy Lajos, Barabás Samu. I. kötet: 1133–1453. Budapest 1910.

tól jól dokumentált⁹ történetét tekintve nem is meglepő. A „vegliai comes”-ek kiterjedt rokonsága¹⁰ a 13–14. század fordulója körüli évtizedekre az észak-horvát régió igen jelentős halommal bíró familiájává vált, ami már az 1280-as évek végén is a „tartományúri hatalom” kialakulásának irányába mutatott.¹¹ Érthető tehát, hogy a VZ-t elemző történészek zöme a vinodoli társadalom rekonstrukciója során kevés figyelmet szentel a *knezek*nek, őket lényegében a társadalmon „kívül” – pontosabban: a „fölött” – képzelel el, és elsősorban azokra a rétegekre fókuszál, akiket a novi grad-i gyűlésen (afféle *pars sanior* módjára¹²) a választott képviselők éppen velük, „természetes urakkal”¹³ szemben reprezentáltak.¹⁴

E rétegek elrendezése – a VZ-t a tudomány számára „felfedező” Antun Mažuranić-tól kezdve (1843),¹⁵ Marko Kostrenčić (1923, 1949),¹⁶ Miho Barada (1952)¹⁷ és Nada Klaić (1963, 1988)¹⁸ tanulmányain át Lujo Margetić

¹⁰ Kezddősoraiban maga a VZ is felsorolja a család 1288-ban élő férfi tagjait – „*Va vrime ubo velikih muže gospode Fedriga, Ivana, Leonarda, Duima, Bartola i Vida, krčkih, vinodolskih i modruških knezi*” – akik közül konkrétan Levnard volt jelen a novi grad-i gyűlésen. VZ 10. [5–7., 15–16.] Az itt szereplők leszármazási táblája (Vjekoslav Klaić rekonstrukciója nyomán): BARADA, MIHO: Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu. Zagreb 1952. (a továbbiakban: BARADA, 1952.) 96.

¹¹ KOŠČAK, VLADIMIR: Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi. Historijski zbornik 16 (1963) 131–146.; KLAJĆ, NADA: Vinodol od antičkih vremena do knezova Krčkih i Vinodoloskog zakona. Pazin-Rijeka 1988. 37–131. Kristó, 1979. passim.

¹² A VZ praeambulum hangsúlyozza, hogy a gyűlésre „nem mind az öregeket” küldték, hanem azokat választották [*sbraše se*], „akikről tudott, hogy atyáik törvényeire jobban emlékeznek”. VZ 10. [16–19.]

¹³ Vö. a 70. § „g(ospo)d(i)na kneza naturalskoga” megfogalmazással. VZ 38. [29.]

¹⁴ A név szerint elősorolt, választott képviselők településenként 3–5 főt tettek ki, egy részüket pedig betöltött funkciójuk alapján is ismerjük. Az összesen 39 főnyi delegátus között speciális helyet foglal el a küldöttek közt szereplő, ám nyilvánvalóan a *knez* képviselőiben (is?) eljáró novi grad-i *dvornik*, a választottak között pedig mind a 9 település esetében megtaláljuk a közösségek *satnik*-jét („száznagy”), egy vagy két egyházi embert (*arhiprovd, provd, pop, plován*), két ízben pedig a bírót (*sudac*) is. VZ 10. [26–29], 12. [1–18.] Vö. LEVAK, 2001. 40.

¹⁵ A 19. századi irodalomra összefoglalóan: BRATULIĆ, 1988. 7–13., ill. RAUKAR, TOMISLAV: Vinodolski zakon i hrvatsko srednjovjekovno društvo. Historijski zbornik 45. (1992) 155–168. (a továbbiakban: RAUKAR, 1992.) Különösen: 155–157.

¹⁶ KOSTRENCIĆ, 1923. ill. a 6. jz.-ben megadott irodalom.

¹⁷ BARADA, 1952.

írásaiig (1980-as évek)¹⁹ – kézenfekvőnek tűnő módon, főként az ún. „funkcionális rendek” jól ismert analógiája mentén történt, noha az egyes szerzők véleménye igencsak eltért e klasszikusnak tételezett társadalmi piramis belső szerkezeti „arányait” és az egyes társadalmi kategóriák konkrét tartalmát illetően.²⁰ Ennek okát mindenekelőtt abban kereshetjük, hogy a törvénytövege önmagában kevés biztos támpontot ad az egyes társadalmi rétegek értelmezéséhez, ráadásul a forrás népnyelvi jellegéből fakadóan bizonyos „önreferencialitással” is számot kell vetni, amennyiben a textus számos, nehezen meghatározható (ő)horvát terminusát vagy nem tudjuk más (lehetőleg egykorú²¹) forrás segítségével értelmezni, vagy ha igen, akkor e kútfők latin nyelven íródtak, ami olykor önmagában is interpretációs nehézségeket támaszt. E tekintetben a legkevesebb probléma a „nemesek”²² és az „egyházi emberek”²³ terén adódott, annak ellenére, hogy maga a VZ alig árul el róluk valamit (különösen az előbbiekről), ráadásul több ízben bukkannak fel olyan cikke-

¹⁸ KLAJČ, NADA: Što su kmetovi Vinodolskog zakona? Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Odsjek za povijest 4. (1962) 25–50. (a továbbiakban: KLAJČ, 1962.), ill. a 11. jz.-ben megadott irodalom.

¹⁹ MARGETIĆ, LUJO: Iz vinodolske prošlosti. Rijeka 1980. (a továbbiakban: MARGETIĆ, 1980.); Uő: U susret 700. obljetnici Vinodolskog zakona. Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 8. (1987) 1–20.; Uő: Noviji pogledi na stariju povijest Vinodola, Krka i Senja. Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 9. (1988) 1–19.

²⁰ RAUKAR, 1992. 155–159., LEVAK, 2001. 47–51.

²¹ A „Frangepánokra” és magára Vinodolra vonatkozó, 1288 előtti okleveles adataink viszonylagos számossága dacára a társadalom szerkezetéről lényegében alig tudunk valamit. (LEVAK, 2001. 65. továbbá a 11. jz.-ben megadott irodalom). A későbbi – különösen 15. századi források – retrospektív felhasználásának módszertani hátulütőire hívta fel a figyelmet Raukar, 1992. 158–159.

²² Az idézett 5. és 75. paragrafusba foglalt felsoroláson kívül nemesek (*plemeniti*) *kizárólag* az 54. cikkelyben bukkannak fel, mely – egyebek mellett – arról rendelkezik, hogy az udvar (*dvor*) engedélye nélkül *kmet* ne lehessen nemes „szószólója” (*odgovodnik*), és viszont, azaz a nemes se legyen *kmet* ügyének felelőse. (VZ 34. [1–3.]) Levak joggal mutat rá, hogy ennyi adatból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a vinodoli „nemesek” társadalmi helyzetével kapcsolatban. LEVAK, 2001. 74.) Analógiákon nyugvó további fejtegetéseit a későbbiekben tárgyalom.

²³ Az egyháziakra vonatkozó cikkelyek: 1–5. §: a püspök felé teljesítendő kötelezettségekről, VZ 12. [23–30], 14. [1–30.] (Vő. 8. jz.); 13. §: a vallási testvérvételek [*bratščina*] tized-fizetéséről, VZ 18. [6–8.]; 15. §: a papok „őrzéséről”, VZ 18.[12–13.]; 16. §: a szent rendek felvételéről, VZ 18. [14–15.]; 17. §: a *kmetek* egyházi szolgálatba állásának szabályozásáról, VZ 18. [15–19.]; 36. §: az egyházakból történő lopás büntetésének szabályozásáról, VZ 26. [1–4.]; 58. §: a parókusok kötelezettségeiről, VZ 34. [29.], 36. [1–5.]

lyekben, melyek a szintén nehezen definiálható *kmetovi* társadalmi csoportjával hozzák őket (az egyháziak esetében néhol kifejezetten szoros²⁴) összefüggésbe. A legnagyobb fejtörést épp ez utóbbi, tételesen mindössze 9 törvénycikkben szereplő²⁵ társadalmi csoport okozta: a *zakonnal* foglalkozó horvát historiográfia jó része a legnagyobb figyelmet a vinodoli *kmetek*nek szentelte,²⁶ ám – amint azt Levak tanulmánya is bizonyítja – a vita korántsem jutott nyugodpontra.²⁷

²⁴ Ebből a szempontból külön említést érdemel a 36. cikkely, mely kimondja, hogy a *kmetek*re és a papokra (*popi*) ugyanazon törvény (*zakon*) – ti. a 35. §-ban foglaltak szerinti büntetés – vonatkozzék, ha templomból vagy monostorból lopnának. VZ 26. [1–4.] Kostrenčić szerint ez a papok „népi eredetére” utal (KOSTRENCIĆ, 1923. 194.)

²⁵ A mai horvátban leginkább „jobbágy” értelemben használatos *kmet* kifejezéssel a már idézetteken (5., 36., 54. és 75. §) kívül a 17., 25., 31., 50. és 54. cikkelyekben találkozunk. VZ 18. [15–19.]; VZ 20. [16–22.]; VZ 22. [27–29.], 24. [1–7.], VZ 30. [13–20.], VZ 32. [28–29.], 34. [1–5.]

²⁶ Antun Mažuranić szerint a *kmetek* nyílán „egyszerű földművesek” voltak, míg Marko Kostrenčić óvatosan megkerülve a kérdést, arra hívta fel a figyelmet, hogy – lévén a *knez* felé való kötelezettségeikről nem esik szó a *zakonban* – a *kmetek* társadalmi státusa lényegében nem tisztázható. (KOSTRENCIĆ, 1923. 191–193.) Miho Barada – az '50-es évek ideológiai premisszáinak megfelelően – a számarányát tekintve legjelentősebb, társadalmi helyzetét tekintve pedig legelnyomottabb dolgozó osztály megfelelőjét látta a *kmetek*ben, akik „(rab)szolga-paraszti eredetük” révén a koraközépkori *servi* utódainak tekinthetők, rendkívüli mértékű feudális kizsákmányolásukra pedig a 14–15. századi zárai (!) források vetnek fényt (terményadó, pénzadó, robot az allódiumon, a szabad költözés hiánya). (BARADA, 1952. 46–52.) Nada Klaić szerint a „*kmet*” (*ibagio*) kifejezés kettős értelmű: széles értelemben „alattvalót” jelent, míg szűken véve „földművest”. Márpedig a *zakon* a vár(os)-lakó, *općinába* szerveződő „alattvalók” és a Frangepánok közti viszonyt szabályozza, így indokolatlan ezen alattvalókat agrárius értelemben vett *kmet*nek tekinteni. Ezért a 15. századi vinodoli forrásokban felbukkanó *pućanin* (magyarul kb. 'nemtelen', 'nem-nemes') kifejezés segédterminusként való bevezetését javasolja, ezzel különböztetve meg a vinodoli társadalom alaprétégét a VZ-ban szerinte (általánosan) *kmet* néven szereplő *općinai* tisztviselőktől. (KLAJĆ, 1962. 32–37.) Lujo Margetić a korábbi nézetek egyfajta szintéziseként egy hibrid, „*kmet-pućanin*” terminus és értelmezési keret bevezetését javasolta, azon az alapon, hogy a VZ *kmetje*inek társadalmi helyzete többé-kevésbé megfeleltethető a későközépkori *pućanin*-ok társadalmi pozíciójával. (MARGETIĆ, 1980. 163.) Összefoglalóan (különösen Klaić írásának módszertani kritikájával): RAUKAR, 1992. 156–159., továbbá LEVAK, 2001. 47–51.

²⁷ Ugyanakkor a már eleve obskúrus „*inih vsakih ludi*” kifejezés tartalma, különösképpen pedig a *kmetek*hez való viszonya sem tisztázott, mint ahogy az sem, hogy a VZ-ban alkalmanként „foglalkozásnévvel” illetet társadalmi csoportok – 23. §: *pudari* = csőszök, VZ 20. [6.]; 43. §: *tovernar* = kocsmáros, *podružnik* = „aki más borát árulja” (*to e ki tue vino*

Mielőtt azonban ennek taglalásába foglalkoznánk, röviden utalnunk kell egy másik rekonstrukciós modellre is, melyet a VZ kínál. A „funkcionális rendek” szerinti (hagyományos) társadalmi piramis felvázolásán túl ugyanis a szöveg egy másfajta megközelítésre is módot ad, ami a törvényekben szereplő tisztségviselők, és különösen a *knezzel* szemben a helyi „társadalmat” (szintű saját tisztségviselőin keresztül) reprezentáló *közösségek (općinák)* léteire fókuszál. Ennek az *općinának* a közvetlen definiálása ugyan szintén nem problémamentes,²⁸ a vinodoli társadalom életében betöltött, kiemelkedő szerepét azonban már a *zakon* azon cikkelyei is kétségtelenné teszik, melyek kifejezetten hivatkoznak a „közösség” jelenlétére és működésére.²⁹ A vinodoli *općina* mint a *grad*³⁰ – de az újabb historiográfia értelmezése szerint még in-

prodae), VZ 28 [1–4.]; 66. §: *pastiri i orači* = pásztorok és szántóvetők, VZ 38. [11–12.] – hová is sorolandók. (RAUKAR, 1992. 160–161.)

²⁸ Tomislav Raukar, noha nem vitatja, hogy a VZ-ban szereplő *općina* kifejezés tartalmilag több rétegű, úgy véli, alappal gondolhatunk arra, hogy az, lényegét tekintve a latin *communitas/ commune* kifejezéseknek felel meg. Szerinte a vinodoli *općinának* és a dalmáciai *communitasnak* két – egymást olykor szükségképpen átfedő – alapjelentése van: 1.) *emberek közössége*, és 2.) *e közösség territórium*a, melynek középpontjában Vinodolban *grad*, Dalmáciában *civitas* áll. (RAUKAR, 1992. 159. 20. jz.)

²⁹ Barada, 1952. 83–90.; A 2., 3., 4., 5., 14., 16., 17., 31., 37., 57. és 58. § utal kifejezetten *općinára*. A cikkelyek között külön csoportot alkotnak az egyházi ügyekre vonatkozó pontok (2–4. §, 16–17. §, 58. §), melyek az *općinát* a vallási élet társadalmi kereteként tüntetik fel, mikor az „közösség” papjairól, templomáról/monostoráról, az árutázó püspökök a „közösség költségén” történő ellátásáról, a *grad* templomában teljesítendő egyházi officiumok kötelezettségéről szólnak. VZ 14. [2–19.], 18. [14–19.], 34. [29.] és 36. [1–5.] A társadalmi mobilitás és az *općina* hangsúlyozott szerepe miatt is különös figyelmet érdemel a 17. §, mely szerint a *kmetek* vagy a közösség tagjai közül (*od kmet i od ludi općinskih*) senki sem mehet el, hogy a templomban vagy monostorban tartózkodjon és az egyház szolgálatba állva ott *obaritelnik* („egyházszolga”) legyen, a *knez* és az *općina* engedélye nélkül. VZ 18. [15–19.]

A passzusok egy másik csoportjában (14. §, 31. §, 37. § 48. §, 58. §) az *općina* egyfajta „vagyonszövetségként” jelenik meg, amire az őt részben megillető – többnyire a *knezzel* egyfajta „felezési szabály” szerint megosztott – különféle bírságokra vonatkozó kitételek utalnak. VZ 18. [8–12.], 22. [27–29.], ill. 24. [1–7.], 30. [1–7.], 26. [5–10.], 34. [29.] ill. 36. [1–5.]

³⁰ A ’vár/város’ jelentésű *grad* olykor az *općina*-val együtt jelenik meg a cikkelyekben mint a „vár(os) közössége” (16., 31., 37. §: *općina grada*), de önálló szereplésére is van példa (7. §: a vár(os) raktára, VZ 16. [2.]; 15. §: a vár(os)ban éjszaka minden papot – mint minden más embert – őrizni kell, VZ 18. [12–13.]) A 48. §-ban olyasféle, ez esetben a *grad* és Vinodol urai közötti bírságra vonatkozó „felezési szabályra” találunk példát, ami a más cikkelyekben foglalt *općina-knez* közti megosztáshoz hasonló. VZ 30. [1–7.] E tekintetben a papok

kább a *kmetek*³¹ – közösségének szervezete a törvénytöredékben a működését garantáló intézményeken, mégpedig a gyűléseken³² és az *općinai* tisztségviselőkön (*satnik*,³³ *graščik* és *busović*³⁴) keresztül artikulálódik. Utóbbiaknak a VZ-ből rekonstruálható szerepe – noha etimologikus értelmezésük kétségtelesen katonai funkciójukra is utalhat³⁵ – mindenekelőtt az lehetett, hogy a *knezzel* és hivatalnokaival (*oficiali*³⁶) szemben a *grad/općina* képviselőjét el-
lássák, illetve e közösségek előljáróiként lépjenek fel.

misézési és egyéb kötelezettségeinek elmulasztását szankcionáló 58. § a terminológia szintjén egyfajta „hibrid” megoldást ad, amennyiben itt a büntetésre vonatkozó „felezési szabály” tételesen az *općinára* és a *knezzre* vonatkozik, miközben a paragrafus kimondottan azokra a papokra utal, „akiknek temploma a *gradban* van”. VZ 34. [29.]

³¹ KLAJČ, 1962. 49.; RAUKAR, 1992. 159.; LEVAK, 2001. passim

³² Az 57. § arról rendelkezik, hogy közösségi vagy rendkívüli gyűlést [*više općinsko ili navelačno*] a vár(os)ban [*u gradu*] vagy másutt – az *općinára* tartozó bármilyen ügyben – kizárólag a *knez* emberének jelenlétében lehet tartani, ellenkező esetben a közösség minden tulajdonát veszítse el a *knez* javára. VZ 34. [24–29.]

³³ A *satnik*ok („századosok”) a novi grad-i gyűlésen minden *grad* képviselőjében megjelentek, szerepüket pedig a már idézett 5. §-on túl a 61. cikkely (VZ 36. [20–23.]) azon kitétele is aláhúzza, miszerint az a vád(emelés) tekinthető jogszerűnek, melyet a *knez*, hivatalnokai (*oficiali*) vagy a *satnik* (a *satnik* jelenlétének hiányában pedig annak *felesége*) előtt tesznek. A többi *općinai* tisztségviselővel együtt a *satnik* is (véltétőleg) választott előljáró volt, mindenesetre meghatározott hivatali idővel rendelkezett. Ld. 26. §, VZ 20. [23–26.]

³⁴ A *graščik* és a *busović* mindössze a 25–26. §-okban szerepel – mindkét esetben a *satnik* mellett – olyan összefüggésben, ami funkciójuk tartalmát nem világítja meg közelebbről. VZ 20. [16–26.]

³⁵ Maurizio Levak a *satnik*-ot (etimologikus alapon) egyértelműen a *centurio*-val analóg, eredendően katonai funkciónak tekinti. (LEVAK, 2001. 45–46.) Miho Barada szerint a *graščik* a *castellanus*-nak felel meg, aki a *grad* őrzésének szervezésében játszhatott szerepet, míg a *busović*-ot (feltételesen) a hírnökök előljárójával azonosította. (BARADA, 1952. 89–90.) Hasonló véleményen van LEVAK, 2001. 46. A *graščik*kal kapcsolatban megjegyzendő azonban, hogy a horvát szakirodalom a *graščan* kifejezést a magyar „várjobbágy” horvát megfelelőjeként is használja. Ld. KARBIĆ, MARIJA–KARBIĆ, DAMIR: Pregled literature o plemstvu području Slavonije, Srijema i Baranje tijekom srednjeg vijeka. Scrinia Slavonica 1. (2001) 377–387. (a továbbiakban: KARBIĆ–KARBIĆ, 2001.), itt: 379. (10. jz.)

³⁶ A *knez* „embereit” a VZ általános alakban *kneza človeka* (40. §: VZ 26. [18–19.], 57. §: VZ 34. [27.]), *oficiali* (33. és 61. §: Uo. 24. [16.], 36. [21.]) vagy *služabnici* (25. § és 50. §: Uo. 20. [21.], 30. [20.]) formában szerepelteti, akiket a másutt konkrétan említett tisztségviselőkkel (*dvornik*, *podknežin*, *perman*, *pristav*) azonosíthatunk. Jogi megkülönböztetésükre utal az 50. § azon kitétele, mely a *kmet*-től való lopás esetén 2 *soldin*, míg a *knez* udvarából vagy tisztségviselőjétől (*služabnici*) történő lopás esetén 7 *soldin* büntetést ró ki (VZ 30. [13–20.]), a 25. § pedig világosan elkülöníti egymástól a „*kmetek törvényét*” és a „hivatal-

Az előbbieken vázolt két társadalomszerkezeti modell „közös metszetében” a *kmetek* és az *općina* állnak, szerepük és egymáshoz való viszonyuk megítélése terén azonban számos értelmezési probléma maradt nyitott,³⁷ melyekre Maurizio Levak tanulmánya kínál egyfajta megoldást.

Gradokmetek és várjobbágyságok a magyar-horvát királyságban

Levak 2001-es tanulmányában a fenti társadalomtörténeti modellekre és a horvát historiográfia korábbi eredményeire – továbbá válogatott magyar szakirodalomra – támaszkodva kétségtelenül újszerű meghatározását adta a VZ-ban megjelenő *kmetek* társadalmi kategóriájának, amennyiben azokat lényegében a Magyar Királyságban másutt is meglévő *várjobbágysággal* analóg társadalmi rétegeként azonosította.³⁸ Nézetei a következőkben foglalhatók össze:

1.) *Magyarország* középkori védelmi rendszere a várakon nyugodott, melyek alapvetően a határok mentén sűrűsödtek, katonai szerepük és jelentőségük révén pedig a határmenti megyék [várispánságok? – Sz. G.] (*pogranična županija*) különleges státusszal bírtak. E várszervezet társadalmi vetületét jelenti a *iobagiones castri*, akik elsődleges katonai szolgálatuk révén – a *župan*-nak (*comes*) alárendelve – a várhoz kötődtek, tehát nem lévén teljesen szabad

nokokét”. E paragrafus egyébként az *općinát* és a *knezt* képviselő „tisztségviselők” jogi megkülönböztetése tekintetében is igen határozottan fogalmaz, amennyiben előbbieket a *kmetek* törvénye és bírósága, és nem a *knez* hivatalnokainak törvénye alá tartoznak (*pod zakon i pod pravdu kmetsku a ne ot s(lu)žbniki i po zakonu kmetćkomu sudet se...*) VZ 20. [20–21.]

³⁷ Megjegyzendő, hogy a fent vázolt strukturális képletekben kevésbé kapnak szerepet a vinodoli társadalmat átszövő *vérségi kötelékek*, amit egyébként indokol az a tény, hogy erre utaló nyomok alig lelhetők fel a VZ szövegében. ‘Nemzettség’ (*pleme*) pusztán egyetlen paragrafusban (29. §), ráadásul a *zakon* egész jogi rendszerét tekintve határozottan archaikus képletnek tűnő – és alig valamivel több helyen (29., 31. és 62. §) említett – vérdíj (*vražba*) kapcsán kerül elő, aminek felét a *knez* emberének megölése esetén a nemzetiségnek kell állnia, ha a tettest nem sikerül elfogni. VZ 22. [11–19.] A 31. § a *kmetek* vagy „a rokonságába tartozók” (*kmeta ili od roda kmet*) megölése esetén szól a *vražba* fizetésének kötelezettségéről, amit részben rokonai (*bližiki*), részben utódai kellet megfizessenek, ha a tettes megszökött. VZ 22. [27–29.], 24. [1–7.] A 62. § minden részlet mellőzésével szól gyűjtogatás kapcsán a *vražba*-fizetés kötelezettségéről. VZ 36. [23–29.] E paragrafusok értelmezését azonban jelentős mértékben megnehezíti, hogy a vérségi kötelékekre, rokonsági fokokra utal kifejezések tartalma (*pleme, rod, bližiki*) nem határozható meg egyértelműen.

³⁸ LEVAK, 2001. 65–76.

állapotúak, egyfajta „királyi emberek” (*kraljevi ljudi*) voltak. (Erre utal az általánosan „alattvaló” értelmű magyar *jobbágy* szó is fenti jelzős formájában, amennyiben a várjobbágyok speciális királyi „alattvalóknak” tekinthetők.) Ekként részesültek a várjobbágyok a királyi várak földjeiből, melyet a *castrenses*-nek (*kastrenza*) hívott társadalmi réteg művelt a várnak, és így a várjobbágyoknak alárendelve. (Igaz, utóbbiak rendelkezhetek saját birtokokkal is, ám földjeik zöme királyi tulajdon volt). A 13–14. századi királyi adománypolitika keretében a várak többsége kikerült az uralkodó joghatósága alól, ami fokozatosan a várjobbágyság megszűnéséhez vezetett: egy részük le-süllyedt, míg mások beolvadtak a nemesség alsó rétegébe.³⁹

2.) E Szent Istvánig visszavezethető magyarországi intézmény átültetése (dél)szláv, pontosabban *szlavón* területre vélhetőleg Szent László nevéhez köthető, aki a már létező magyar szisztémát egy, Szlavóniában a 11. század végén (szintén valószínűsíthető módon) már létező várstruktúrára alkalmazta, igaz, erre utaló adataink csak a 13. századból vannak.⁴⁰ Ekkortól viszont számos forrásunk szól szlavóniai várjobbágyokról, miközben annak is van nyoma, hogy az ún. „báni” (tengermelléki) Horvátország területén is felbukkant e sajátos társadalmi kategória.⁴¹ A drávántúli területeken a várjobbágyság története a magyarországihoz hasonló tendenciát követett, amennyiben egy részüknek sikerült betagozódni a nemesség alsóbb rétegébe, míg más részük „klasszikus középkori *kmetté*” vált.⁴² E folyamatban a várjobbágyságot fenyegető legnagyobb kihívás a *županok*/ nemesek felől érkezett,

³⁹ Uo. 65–67.

⁴⁰ Levak (részben Nada Klaić nyomán) a gorai és gorikai várispánság (*županija*) – vélt – katonai jelentőségére utal, illetve mindenekelőtt az 1224-ben szereplő „gorikai szent király jobbágyfiainak” szereplését értelmezi ebben az irányban (Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed.: T. Smičiklas, M. Kostrenčić, S. Gunjača, D. Rendić-Miočević. Vol. I–XVIII. Zagreb 1904–1990. (a továbbiakban: CD) III. 213. sz.), továbbá a zágrábi *hospesek* 1242-i kiváltságlevelében a határ védelmére (CD IV. 155. sz.: *ad securitatem confinii*) vonatkozó szakaszra hivatkozik. (LEVAK, 2001. 67–68.)

⁴¹ A szerző itt IV. Béla 1263. január 29-i oklevelére (CD V. 748. sz.) utal, mely a likai *županijában* fekvő várföldek kapcsán említ „*iobagionibus castri de Budem(er)ichigi*” alakban várjobbágyokat. (LEVAK, 2001. 68.)

⁴² Uo. 68. „A Drávától délre fekvő királyi várak várjobbágyait (*gradokmetove kraljevskih gradova*) a latin források *iobagiones castri*-nak nevezik, nem különböztetve meg őket a magyarországiaktól, ami arra utal, hogy társadalmi helyzetükben sem különböztette meg őket semmi a régi magyar megyék [várispánságok? ~ *županija* – Sz. G.] várjobbágyainak (*gradskih iobagiona*) helyzetétől.” (Uo. 69.)

akik a királyi várak megszerzésére törekedve veszélyeztették a latin oklevelekben *iobagiones castri*-nak hívott, de a drávántúli szláv közegben nyilván *gradokmet*nek nevezett társadalmi csoportot. Közülük pedig azok tudták magukat leginkább megvédeni, akik fellépésüket közösségként voltak képesek megszervezni (pl. a Turopoljében, vagy a kalnikai várispánság területén).⁴³

3.) Az előbbiek alapján a vinodoli *kmetek* eredetét a *gradokmet*ben kell keresnünk. Vinodolban ti. „minden előfeltétel adott volt” a fentihez hasonló társadalmi fejlődéshez: „évezredes határmentiség”, állandó katonai rendszer, fejlett várszerkezet, stabil feudális viszonyok. Az igazgatás itt (is) a „katonaparasztok közösségeire” (*na zajednici seljaka-vojnika*) épült,⁴⁴ melyre Krk *knezei* (a „Frangepánok”) a 12–13. század folyamán rátelepedtek, ami fokozatosan megszüntette a vinodoli *gardokmetek* közvetlen királyi alattvalói státusát. A VZ szövege egyszerre őrizte meg a korábbi *gradokmet*-szervezet („az egykori várjobbágyság közösségének”⁴⁵) lenyomatát – pontosabban a gyűlés részben épp ennek megerősítésére törekedett – és a vinodoli (*grado*)*kmetek*et lesüllyedéssel fenyegető folyamat 13. század végi állomásának képét, azaz a *zakon* egy átmeneti állapotot rögzített.⁴⁶ A VZ a *knez* és az *općina* közötti megállapodásként értéklehető, melyben az utóbbi, választott tisztségviselőin keresztül – akiknek megnevezése utal a szervezet egykori katonai gyökereire – testesítette meg *uraikkal szemben* a (az egymáshoz szoros vérségi kötelékekkel kapcsolódó⁴⁷) *kmetek* „közösségét”. A törvények egy jelentős részének célja épp az volt, hogy az *općinát* mint a (*grado*)*kmetek* társadalomszervezeti keretét és annak homogenitását „befelé” is megerősítse,⁴⁸ lévén ez volt

⁴³ LEVAK, 2001. 67–69.

⁴⁴ Uo. 69.

⁴⁵ Uo. 70.

⁴⁶ „A Vinodolski zakon *kmetjei* már nem voltak várjobbágyság (*gardokmetovi*), de még nem váltak klasszikus feudális jobbággyá (*kmetovi*) sem.” (Uo. 77.)

⁴⁷ Uo. 75.

⁴⁸ A VZ *općinája* Levak szerint a (*grado*)*kmetek* „közösségével” azonos: a *kmeteket* e néven említő kilenc cikkelyen túl, ti. a szöveg a 'ki' vonatkozó névmással szintén rájuk utal, tehát a VZ paragrafusainak jelentős hányada e társadalmi csoportra értendő. A szerző úgy véli, hogy a *kmet* kifejezés kizárólag olyan cikkelyekben szerepel, ahol valamely másik társadalmi kategóriával való szemben állását hangsúlyozza a szöveg (5., 25., 36., 50., 54., 75. §), illetve ott, ahol világosan akarta kifejezni a „törvényhozó”, hogy az adott előírások a *kmetekre* vonatkoznak (17., 25., 31., 73. §) LEVAK, 2001. 73. Nada Klaić a 'ki' névmást a *pućanin* („nemtelen”) alattvalókra értelmezte. KLAIĆ, 1962. 39. A kétféle megközelítés nem áll nagyon távol egymástól.

„természetes uraikkal” szemben társadalmi státusuk megőrzésének legfőbb garanciája.⁴⁹ A „nemesek” szerény jelenléte a VZ szövegében annak tudható be, hogy ők már a *knez* bírói joghatósága alá tartoztak, az *općinának* pedig nem voltak tagjai – vélhetőleg olyan egykori *gradokmetek* leszármazottai lehettek, akik adott pillanatban megszabadultak kötelezettségeiktől, mellyel a „közösség” felé tartoztak.⁵⁰ Levak szerint a *castrenses*-szel analóg társadalmi kategóriának is megtaláljuk a nyomát a VZ-ban. A 66. § *pastiri i orači* néven nevezett szolgálonépessége a „*kastrenza*” utódai, akik a várnak, pontosabban a *gradokmetek općinájának* voltak alávetve.⁵¹

Talán Maurizio Levak invenciózus tanulmányának e rövid áttekintéséből is kiviláglik, hogy az általa rekonstruált vinodoli társadalom képe – a magyar, de főként szlavóniai analógiák felhasználása révén – csakis egy tágabb, egyszerre regionális (Drávántúl) és országos (magyar–horvát államközösség) társadalmi kontextus figyelembe vételével érthető meg. Levak érvelése azonban mindkét tekintetben több sebből vérzik, mégpedig első sorban az analógia (a komparatív eljárás) alapjául felhasznált jelenségek megválasztását illetően. Mivel ezek tételes számbavételére és részletes elemzésére jelen tanulmány keretei közt nincs mód,⁵² így a továbbiakban a regionális kontextus

⁴⁹ Az *općinai* tisztségviselők választott volta Levak szerint arra utal, hogy azok nem voltak a „közösség” kiváltságos tagjai. (ld. a VZ 25. §-t a 36. jz.-ben) A VZ-ban ti. „nincs nyoma” annak a jelenségnek, szemben a 13. századi magyar–horvát állam más területeinek várjobbágy-közösségeivel, hogy valamely család sikerrel sajátította volna ki az *općinai* tisztségeket (különösen a *satnikét*), aminek az lehet az oka, hogy ez sem az *općinának*, sem a *knez*nek nem volt érdeke. (LEVAK, 2001. 71.)

⁵⁰ LEVAK, 2001. 74. A párhuzam ezúttal is Szlavóniából származik, ahol a „nemeseket és *gradokmeteket* egymás mellett találjuk”, elsősorban pedig az különbözteti meg őket egymástól, hogy előbbieket saját tulajdonú birtokkal rendelkeztek – ami vagy királyi adományból származott, vagy régi nemzetségi föld volt. A nemeseket pedig olykor úgy is nevezik, mint akiket megszabadítottak a „*kmetek* kötelezettségei” alól. (Levak itt – Klaić alapján – egy 1244-es podgoriai státuszperre hivatkozik, melyben a podgoriai ispán által a várjobbágyok közé sorolt nemeselek *nobilis* állapotát állítja helyre Dénes bán. CD IV. 221. sz.)

⁵¹ LEVAK, 2001. 74.

⁵² Itt csak felsorolásszerűen utalnék azokra az elemekre, mely Levak érveiben számomra a legproblematikusabbnak tűnnek: 1. A „határmentiségből” fakadó, egyfajta társadalomfejlődési determinizmus „átfogó törvényként” való felhasználása; 2. Az analógnak tekintett társadalmi struktúra belső szerkezeti sajátosságainak (a nemeselek, várjobbágyok, várnépbeliek közti jogi különbségeknek) a szinte teljes figyelmen kívül hagyása; 3. A „várjobbágyi *općina*” általános voltának – igaz, főleg a drávántúli szláv közegből vett példák alapján történő – tételezése.

– és egyben a fenti érvelés talán – legnagyobb súllyal latba eső elemét, a drávántúli (szlavóniai) „várjobbágyi *općina*” problémáját teszem vizsgálat tárgyává. Ez annál is indokoltabbnak tűnik, mivel – túl azon, hogy maga Levak is hivatkozik ezen „*općinák*nak” (Turopolje, Kalnik) a vinodolival analóg voltára⁵³ – e felvetés másutt is megjelent a legutóbbi időszak horvát historiográfiájában, szintén a VZ-ra hivatkozva.⁵⁴

Várjobbágyi „közösség” a Drávántúlon: Turopolje példája

Mielőtt a „legismertebbnek” tartott és a horvát szakirodalom által is eklatáns példának tekintett szlavóniai *općinára*, a „turopoljei nemesi közösségre” vonatkozó adatok közelebbi vizsgálatába fognák, érdemes röviden áttekintnünk a VZ – és Levak fejtegetései – alapján azokat a strukturális elemeket, melyek *megléte és egyenmű volta* (természetesen mutatis mutandis) feltétlenül szükséges ahhoz, hogy igazoltnak tekinthessük egy efféle, a vinodolival analóg társadalmi intézmény létét.

A VZ *općinára* vonatkozó adatait alapul véve megállapítható, hogy a vinodoli „közösség” egyszerre volt területi és társadalmi intézmény. Territoriális értelemben középpontjában *grad* (vár) állt, ami a felé tartozó – a VZ alapján egyébként *nem* rekonstruálható, azaz Vinodol esetében jórészt hipotetikus⁵⁵ – (katonai) kötelezettségeik révén egyben a (*grado*)*kmetek* szociális közegének fókuszpontja is volt. E körül intézményesült az *općina* mint társadalmi szervezet: tagjai saját, választott tisztségviselőiken (*satnik* stb.) keresztül, gyűlések keretében jelenítették meg „közösségi” létüket. Az *općina* tagjai – a *kmetek* – közt vélhetőleg szoros vérségi kötelékek feszültek (noha

⁵³ Uo. 68., 76.

⁵⁴ DOBRONIĆ, LELJA: Kalnički plemenitaši. Križevci 1998.; ANČIĆ, MLADEN: Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji. Povijesni prilozi 15 (1996) 201–240. A Marija és Damir Karbić historiográfiai áttekintésébe foglalt definitív „várjobbágy”-meghatározásban azt olvashatjuk, hogy e réteg az egész magyar–horvát királyság területén megtalálható volt, ám a horvátok lakta területen közülük „a turopoljei nemesi közösség” tagjai a legismertebbek, és az is igen valószínű, hogy a VZ *kmet* kifejezése is e társadalmi csoportra utal. KARBIĆ–KARBIĆ, 2001. 379. (10. jz.)

⁵⁵ A VZ 75 paragrafusa között egyetlen olyan cikkellyel sem találkozunk, ami a *kmetek* (vagy más, akár a *ki* névmással jelölt csoport) *katonai* kötelezettségeire utalna. Ez – mint fentebb utaltam rá – Levak és mások érvrendszerében is pusztán közvetett bizonyítékokon (a határmentiség állapota, az *općinai* tisztségviselők megnevezésének etimológiája) nyugszik.

ennek részletekbe menő kimunkálására a VZ megintcsak kevés muníciót biztosít), a 13. század végén pedig összetartozásuk jogi megerősítését társadalmi lesüllyedésük réme hívta életre.

Ha tekintetünket immár a középkori Szlavónia centrumában elhelyezkedő Turopoljéra⁵⁶ vetjük, azt tapasztaljuk, hogy a horvát történetírásban fogant kép szinte tökéletesen egybevág az előbbiekkal. A turopoljei nemesi közösség monográfiáját megalkotó, és a reá vonatkozó okleveles adatokat kiadó Emilij Laszowski óta,⁵⁷ a „Zágráb-mezei nemesek” kánonná merevedett története szerint e kisknemesi közösség a 13. században alakult ki. Első rá vonatkozó adatunk 1225-ből származik, mikor Béla herceg felmenti a zágrábi vár szolgálata alól Budune-t és rokonait és a királyi serviensek sorába emeli őket.⁵⁸ Az 1250-es években a zágrábi vár említett jobbágysai újabb kiváltságokban részesültek,⁵⁹ ezek írásba foglalására pedig az 1278-as „sabor”-on (*generalis congregatio*) került sor, mikor közösségük elismeréseként megtörtént *comes terrestris* választására és adómentességre vonatkozó ősi jogaik báni megerősítése.⁶⁰ E folyamat „végét” 1279-ben a turopoljei nemesség „szabadságait” megerősítő királyi oklevél jelentette.⁶¹ Ezzel lényegében megszületett az

⁵⁶ Turopolje (Turopolja, Turovo polje, magyarul: Túrmező vagy Zágráb-mező) mint földrajzi egység a Zágrábtól délre fekvő, a Száva jobb partja és a Vukomeričke gorice alkotta dombvidék által közrefogott sík vidéket jelenti az Odra völgyében. Vö. LASZOVSKI EMIL: Turmező (Turopolje). In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. XXI. kötet: Szent István koronája országainak VIII. kötete. Budapest 1901. (in: Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Budapest 2004.)

⁵⁷ Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje olim „campus Zagrabiensis” dictae. Collegit et sumptibus eiusdem communitatis edidit Emilius Laszowski I. 1225–1466. Zagreb 1904. [Az itt kiadott okleveleket a Smičiklas-féle szövegkiadásban (CD) használtam. – Sz. G.]; LASZOVSKI, EMILIJ: *Povijest Turopolja*. Zagreb 1910.; Uő.: *Plemenita općina Turopolje I–III*. Zagreb 1910–1924.

⁵⁸ CD III. 222. sz. (1225) Vjekoslav Klaić szerint ez a diploma „vetette meg a későbbi turopoljei nemesi közösség [općina]” alapjait. KLAJĆ, VJEKOSLAV: *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća I–V*. Zagreb 1982. (a továbbiakban: KLAJĆ, VJ., 1982.) I. 235.

⁵⁹ IV. Béla király 1255-ös – István szlavón bánnak a zágrábi várjobbágyságok erdejét helyreállító oklevelét (CD IV. 532. sz.) – megerősítő diplomája (CD IV. 533. sz.) e tekintetben különös jelentőséggel bír a historiográfia számára. Vö. PESTY FRIGYES: *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Budapest 1882. (a továbbiakban: PESTY, 1882.) 552.

⁶⁰ CD VI. 208. sz. (1278)

⁶¹ CD VI. 266. sz. (1279)

„*universitas nobilium campi Zagrabiensis*”, melynek története ettől kezdve nem más, mint a századok folyamán újabb és újabb uralkodói elismeréshez jutó, intakt „közösségi” lét históriája, egészen a 20. század elejéig.⁶²

Látszólag tehát minden olyan lényeges strukturális elem kimutatható a 13. századi Turopoljében, ami a vinodoli *općina* sajtája is: van „*grad*” (a zágrábi *castrum*) mint a „*gradokmetek*” (*iobagiones castri*) kötelezettségeinek fókuszpontja, választott tisztségviselő (*comes terrestris*), az ősi jogok védelmében történő közösségi fellépés (az 1278-as *sabor*) és a vérségi kötelékek kimutatása sem okoz gondot. A zágrábi várjobbágyokra utaló 13. századi adatok áttekintése után azonban komoly kételyeink támadhatnak ezen interpretációt illetően.

Első kifogásunk az lehet – amint arra már Pesty Frigyes is rámutatott⁶³ –, hogy 1279 előtt a „Zágráb-mezei” (pontosabban: *Túrmezőn birtokos*) várjobbágyokra vonatkozó minden oklevelünk, *kivétel nélkül* (beleértve tehát a fentebb utalásszerűen említett, inkriminált adatokat is) *iobagiones castri Zagrabiensis*-ről szól.⁶⁴ Ezen a ponton máris sérülni látszik az *općinával* kapcsolat-

⁶² E (főbb elemeit tekintve Laszowskira visszamenő) Turopolje-történet 13. századi részleteinek összegzése magyar nyelven: KATUS LÁSZLÓ: A délszláv–magyar kapcsolatok története I. A kezdetektől 1849-ig. Pécs 1998. 20–21.; Uő.: A túrmezei nemesi közösség. Rubicon 1994/ 4–5. 38–39. (itt a kisnemesi közösség újkori történetével együtt), ill. HEKA, 2000. 245. (300. jz.) Horvát nyelven (az 57. jz.-ben megadott irodalmon túl): Čuk, Juraj: Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća. Zagreb 1942. 139–153. BEUC, IVAN: Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije. Zagreb 1985. 124–125. A turopoljei jobbágyoknak a horvát „ősnemességével” (*praplemena*) azonos szabadságai elnyeréséről beszél Antun Dabinović is az 1278-as *sabor* kapcsán: DABINOVIĆ, ANTUN: Hrvatska država i pravna povijest. Zagreb 1940. 203. Nada Klaić is kontinuuusnak tekinti a 13. századi adatokban felbukkanó, nemességhez jutó turopoljei várjobbágyokat 17. századi utódaikkal, noha minden, „közösségükre” utaló megjelölést (*općina*, *zajednica*) gondosan kerül a korai időszakra nézve. KLAJČ, NADA: Povijest Zagreba I. Zagreb u srednjem vijeku. Zagreb 1982. (a továbbiakban: KLAJČ, 1982.) 35. Klaić-nak a túrmezei „nemesekkel” kapcsolatos finom fogalmi disztinkciói, már korai tanulmányában is tetten érhetők: KLAJČ, NADA: Doba i funkcioneri comitata u XII. i XIII. stoljeću. Zagreb 1946. (a továbbiakban: KLAJČ, 1946.) 11., 14–16. Marija és Damir Karbić említett tanulmányának „várjobbágy”-meghatározása viszont a turopoljeiekre vonatkozó, általánosnak mondható szakirodalmi konszenzust tükrözi a „*turopoljske plemićke općine*” kifejezés használatával. KARBIĆ–KARBIĆ, 2001. 379. (10. jz.), ill. LEVAK, 2001. 76.

⁶³ PESTY, 1882. 551–553.

⁶⁴ CD IV. 355. sz., 358. sz. (1249), 451. sz. (1252), 532. sz., 533. sz. (1255), CD V. 596. sz. (1257), 628. sz. (1258), 733. sz. (1262), 823. sz. (1265), 880. sz. (1266), 895. sz. (1267), 979.

ban említett „területi szempont”, amennyiben rendelkezünk olyan adatokkal, melyek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a zágrábi vár jobbágysai másutt – mégpedig a Szávától északra – is birtokoltak a 13. század folyamán, nem csak az Odra mentén.⁶⁵ Azaz metodikai szempontból két eset lehetséges: vagy eltekintünk attól, hogy a zágrábi várjobbágysokkal általában foglalkozó adatokat – köztük az 1278-as *generalis congregatio*-ról szóló báni oklevelet⁶⁶ –, legalábbis minden további megfontolás nélkül a „turopoljei közösségre” vonatkoztassuk, vagy csak azon forrásokat vesszük tekintetbe, melyek „Túrmezőt”, illetve az ott ténylegesen birtokló „zágrábi várjobbágysokat” említik (akár a zágrábi *castrum*ra való külön utalás nélkül is).⁶⁷ Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az 1270-es évek vége előtt minden „turopoljei (vár)jobbágys” a zágrábi vár jobbágysa volt, fordítva viszont ez nem igaz.

A „territoriális szempontot” illetően azonban az 1270-es évek vége kétségtelenül korszakhatár. 1279-ben bukkannak fel ugyanis először „Zágráb-mezői jobbágysok” (*iobagiones Campi Zagrabienensis*): Oporis fia Pál⁶⁸ és Vida fia Pál, akik a zágrábi káptalan előtt *Coztaneuch* birtok adásvételéről állítatnak ki oklevelet.⁶⁹ Az ügyben jelen lévő számos *vicinus* és *commetaneus* között pedig „*nobiles campi videlicet Zagrabienensis*” megnevezéssel illetettek is vannak, miközben a birtok egyik határa – melyet Vida fia Pál 35 zágrábi dénár lefizet-

sz. (1269), 52. sz. (1271), 73. sz. (1272), CD VI. 52. sz. (1273), 163. sz. (1276), 208. sz., 232. sz. (1278)

⁶⁵ A világosan Turopoljén kívülre lokalizálható *Blagusa* és *Scepnica* nevű birtokokra utaló adatok ezt vitathatatlaná teszik: CD V. 711. sz. (1261), 944. (1268), CD VI. 168. sz. (1277), 171. sz. (1277), ill. CD IV. 451. sz. (1252), CD V. 44. sz. (1271), CD VI. 488. sz. (1287), 584. sz. (1290) Különösen perdöntő a Tamás fia Domaldus („*consanguineo Laztech*”) *Scepniche*-i birtokának eladásáról szóló oklevél 1287-ből (CD VI. 488. sz.), melyben *commetaneus*ként számos zágrábi várjobbágys szerepel, illetve az az adat, miszerint Károly Róbert 1308-ban a *iobagiones castri Zagrabienensis de generatione Laztech* megnevezéssel illetett várjobbágysokat Ágoston zágrábi püspöknek adományoz, minden birtokaikkal egyetemben. (CD VIII. 297. sz.) *Blagusa* és *Scepnica* elhelyezkedésére: DOBRONIĆ, LELJA: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima 13. i 14. stoljeća. Rad Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 286. Zagreb 1952. 171–256., itt: 237., 240.

⁶⁶ CD VI. 208. sz.

⁶⁷ Nada Klaić kivételével, aki *kizárólag* a birtoklási szempontra tekintettel beszél „turopoljei várjobbágysokról”, a horvát történetírás zöme e két – mindenekelőtt *terminológiai* okokból – egymást kizáró megközelítés „vegyítésével” él. Vö. KLAJČ, 1946. 15.

⁶⁸ Pál apja, Oporis 1262-ben többekkel egyetemben kezesként (*fideiusor*) szerepel zágrábi várjobbágysok Fábián zágrábi ispán előtt folyó birtokvitájában. (CD V. 733. sz.)

⁶⁹ CD VI. 253. sz. (1279)

tése fejében tudhatott magáénak – „*iuxta terram nobilium campi de Lomnicha*” futott. E káptalani kiadvány tehát egyszerre szerepeltet „Zágráb-mezei jobbágyságokat”, illetve „Zágráb-mezei” és „Lomnica-mezei nemeseket”. Szerencsére a rendelkezésünkre álló oklevelek némi fényt visznek e terminológiai zűrzavarba. Vida fia Pál, „Zágráb-mezei jobbágyság” már önmagában is reprezentálja a konzekvensnek legkevésbé sem nevezhető fogalomhasználatot, amikor 1273-ban a *iobagiones castri Zagrebiensis* közt szerepel, csakúgy, mint fia, Georgius, aki 1299-ben mutatta be apja *Coztaneuch* birtokra vonatkozó fenti oklevelét, ugyancsak a zágrábi káptalan előtt.⁷⁰ Az 1279-es adásvétel kapcsán említett „határosok” között található Wlkona fia István pedig 1276-ban még „zágrábi várjobbágyság”, ám a zágrábi káptalan egy másik, szintúgy 1279-ben kelt oklevelében „Lomnicha-mezei jobbágyság”-ként szerepel, mikor *fratereivel Topolouech* birtokot megvásárolja a már említett Oporis fia Páltól.⁷¹

Úgy tűnik tehát, hogy a fenti fogalmi zavar, ha nem is könnyen, de rövidre zárható: az 1270-es évek végétől a korábban egyértelműen jelölt zágrábi várjobbágyságokra immár – ha egyelőre nem is következetesen – *birtokuk elhelyezkedése* alapján is utalnak az oklevelek, miközben alkalmanként „nemesekként” is szerepelnek.⁷² Vinodoli értelemben vett „közösségi” (*općina*) létüket illetően azonban ez újfent komoly terminológiai kételyeket kelt, amennyiben e fogalmak mind határozottabban nem a „grad”-ra (*castrum*), hanem kifejezetten a *campus*-ra utalnak – ráadásul „Zágráb-mező” és „Lomnica-mező” *ugyanarra*, a későbbi Turopolje területére vall,⁷³ noha kétségtelen,

⁷⁰ CD VI. 52. sz. (1273); CD VII. 292. sz. (1299)

⁷¹ CD VI. 163. sz. (1276); 270. sz. (1279): „*nominatis iobagionibus campi de Lomnicha*”

⁷² A dolog szépséghibája, hogy éppen az 1279-es adásvételi szerződés (CD VI. 253. sz.) határosai közt említett *nobiles campi videlicet Zagrebiensis*-ként szereplők, *Vrbanus* fiai: *Purous* és *Radus* nem követhetők nyomon sem a későbbi, sem a korábbi oklevelekben. Mindazonáltal megkockáztathatjuk, hogy a „Lomnica-mezei jobbágyságok/ nemesekkel” kapcsolatban tapasztalt fogalmi következetlenség ezen adatra is érvényes lehet: vagyis a Zágráb-mezei „nemesek” és „jobbágyságok” közt talán nem volt érdemi különbség – eredendően zágrábi várjobbágyságok voltak. Ez annál is inkább valószínűsíthető, mivel a „Zágráb-mezei nemes” kifejezés a 13. században többet nem bukkan fel, legközelebb csak 1326-ban találkozzunk vele. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XII., XIV., XVII. XXIII–XXIV. Szerk.: Almási Tibor et al. Budapest–Szeged, 1990–2004. (a továbbiakban: Anj. Okl.) X. 401. sz.

⁷³ *Lomnicha* – a mai Donja Lomnica – Velika Goricától nyugatra található, a későbbi (új-kori) turopoljei nemesi kerület nyugati peremén. (Az oklevélben szereplő megnevezés ugyanakkor a hasonló nevű patakra is utalhat.) A *Turovo polje* név először az 1334. évi

hogy a fogalomhasználat a 13. század folyamán végig divergál.⁷⁴ Mivel a későbbi századokban a „turopoljei közösség” világos területi kontúrokkal rendelkezett, így ennek territoriális értelemben vett rávetítése a 13. századi állapotokra, a fentiek alapján legalábbis megkérdőjelezhető. Annál is inkább, mivel olyan Túrmezőn birtokos zágrábi várjobbágyokra vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal, akik *másutt is* birtokoltak az – úgymond – „*općinai*” térreumon kívül. Az 1279-es adásvételi szerződésben említett *vicinusok* között szerepel („Pocakos” ~ *uentrosus*) *Martinus fia Vachchich*,⁷⁵ akinek ezek szerint az Odra mentén valahol birtokhatára húzódott. Ezzel szemben 1313-ban a Szávától északra fekvő *Blagusa*-i földjének eladásáról hallunk, melyre vonatkozóan apja összes hiteles oklevelét is átadta a zágrábi káptalannak és a területet megvásároló Ágoston zágrábi püspököknek.⁷⁶ Ezek között lehetett Roland bán 1261. évi, valamint Béla herceg 1268-i oklevele is, melyek *Blagusa*-t Martinus, zágrábi várjobbágy „*atyi örökségének*” ismerték el.⁷⁷ 1327-ben Rados fia Mátyás „Zágráb-mezei nemes” özvegye és fia, a Medvedgrad alatti *Petrouch* nevű örökbirtok-részüket cserélik el – a néhai Mátyás comes idején érvényes határok között – Dénes zágrábi klerikussal, utóbbi *Hraztha* nevű, „*de campo Zagrebiensi*” fekvő földjéért.⁷⁸ Míg előbbinél teljességgel nem zárhatjuk ki, hogy tulajdonosaik a Medvednica aljában fekvő birtok „megszerzése” idején – pontosabban: amikor a földdarab Mátyás comes birtokába

---

zágrábi káptalani statútumban szerepel: *Item ecclesia de campo Turouo et de Odra sancti Georgii*. A templomot Buturac Velika Goricára lokalizálja. BUTURAC, JOSIP: Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334. Zagreb 1944. 19.

⁷⁴ III. András 1291. évi oklevele *Cheby* nevű földet *in campis in comitatu Zagradiensi existentem* szerepelteti, melyen a (zágrábi) vár *hospesei* laktak (*super quo hospites eiusdem castris nostri residebant*). (CD VII. 55. sz.)

⁷⁵ CD VI. 253. sz. (1279) Atyja, a „pocakos” Martinus a Lomnica mentén fekvő földdarab hovatarozása ügyében mint kezes (*fideiussor*) bukkan fel más zágrábi várjobbágyokkal egyetemben Fábíán zágrábi ispán 1262. július 6-án kelt oklevelében. (CD V. 733. sz.)

⁷⁶ CD VIII. 281. sz. (1313)

⁷⁷ A földet 1261-ben Martinus, zágrábi várjobbágy „*atyi örökségének*” vallotta (CD V. 711. sz.: „*quod ipsa terra sua esset hereditaria et fuisset ab antiquo per patrem et predecessores suos pacifice possessa et sibi relicta*”) midőn zágrábi várnépek azzal vádolták, hogy a birtokot – amit maguk is *terra hereditaria ipsorum*-nak állítottak! – tőlük erőszakkal vette el. A *possessio*-t végül Roland bán Martinus-nak és örököseinek ítélte, csakúgy mint Béla, egész Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercege mikor az említett várnépek az ügyet 1268-ban újfent felmelegítették. (CD V. 944. sz.)

⁷⁸ Anj. Okl. XI. 141. sz. (1327)

került⁷⁹ – már „Zágráb-mezői nemesek” voltak, Dénes klerikusról azonban ezt aligha gondolhatjuk: az ő esetében a zágrábi *campus*-ra történő hivatkozás világosan a *possessio* földrajzi fekvésére utal.

Egészében tehát a „turopoljei (vár)jobbágysággal” kapcsolatban felvonultatott terminológiai és birtoklástörténeti megfigyelések arra vallanak, hogy a feltételezett „nemesi (pontosabban: várjobbági) közösség” mint *territoriális egység* a 13. században még nem létezett, és különösen nem a zágrábi *vár* jobbágyságának valamiféle közösségi terrénumaként.⁸⁰ A *iobagiones castri Zagrabienensis* tagjai éppúgy birtokoltak a Turopoljén kívül, mint ahogy a zágrábi *campus*-on birtoklóknak is voltak másutt fekvősegeik. A későbbi „túrmezei nemesi kerület” területi kontúrjai már kétségtelenül felsejlenek e korai adatokban is, ám ezek egyelőre nem mutatnak túl a zágrábi várjobbágyság egy részének – talán zömének – egy helyen (a Zágráb-mezőn), egymás szomszédságában való birtoklásának tényén. Arra azonban nem vall semmi, hogy e „közös” (egymás határában történő) birtoklás a *campus*-on már ekkor valamiféle *universitas*-ra utaló jogi relevanciára tett volna szert, amit a „turopoljeiek” zágrábi várjobbágysággal való későbbi szereplései is alátámasztanak.⁸¹ Mindazonáltal a hagyományos történeti nézőpont „védelmében” felhozható egy sajátos körülmény: a Túrmező területén regisztrált „nemesi” birtokokra vonatkozó adatok anakronisztikus interpretációja ugyanis *nem* a modern horvát történetírás „találmánya”. Ez az értelmezői folyamat ti. már a 15. században elkezdődött, ami azokban az esetekben érhető tetten, mikor Árpád-kori oklevelekben felbukkanó „turopoljei” földekre és szabadságokra vonatkozó okiratokat a késő középkorban már „valódi” *túrmezei nemesek* íratnak át az uralkodókkal, ezzel mintegy „ősi turopoljei jogokká” előléptetve a régi diplomákban foglaltakat.⁸²

⁷⁹ A várjobbági *terra hereditaria*-fogalom értelmezési nehézségeire: ZSOLDOS, 1999. 142–157.

⁸⁰ Amennyiben az 1279-es oklevél (CD VI. 253. sz.) „*nobiles campi (...) Zagrabienensis*” terminusa netán mégis létező társadalmi/ jogi különbségek jeleként különböztette meg *Vrbanus* fiait a zágrábi vár jobbágyságtól, akkor ez a 13. századi Túrmezőn *mixtim* birtokló nemesekre és várjobbágyságra utal, ami újfent negatívum a *túrmezei várjobbági „opcina”* *territoriális egység*et illetően. Turopoljét „vegyes”-birtoklású területnek tekintette Nada Klaić is. (KLAJČ, 1982. 42.)

⁸¹ CD VII. 292. sz. (1299), CD VIII. 281. sz. (1313)

⁸² Sajátos módon ide sorolható a „turopoljei nemesi közösséggel” kapcsolatba hozott legelső (hamis) oklevél 1225-ből (CD III. 222. sz.), mely szerint Béla herceg Budunet és testvéreit

Az előbbiek persze a szociális (jogi) szervezetként felfogott (vinodoli) *općina* megfelelőjének tételezett 13. századi zágrábi („turopoljei”) várjobbágyi „közösség” létét illetően is komoly kételyeket támasztanak. Ha az e tekintetben alapvető fontosságú, korábban említett három tényező – az *općina* tagjai közt feszülő vérségi kötelékek, és (nagyobb súllyal) a „közösség” régi jogait megerősítő együttes fellépés (gyűlés), ill. választott, az *općina* ügyeiben eljáró tisztségviselők – meglétének bizonyos nyomait regisztrálni is tudjuk, ezek csak a felszíni jelenségek terén tűnnek analógnak a vinodoli struktúra alkotóelemeivel.

Vérségi kötelékekről valló forrásaink jóval számosabbak a zágrábi várjobbágyokra vonatkozóan, mint a vinodoli „(grado)kmetek” esetében. A zágrábi *castrum* jobbágysai ugyanis egy-egy oklevélben igen nagy számban fordulnak elő, a név szerint említett jelenlévők pedig szinte mindig magukat és rokonságukat (*pro se et tota generatione ipsorum*) is képviselik.⁸³ A vinodoli

---

a zágrábi vár szolgálata alól (*ab obligatoria servitute castri Zagrabiensis*) felmentve a királyi serviensek közé emeli. Az oklevél hamis voltára már Šufflay Milán felhívta a figyelmet (Ld. Šufflay Milán recenzióját Laszowski forráskiadványáról. Turul 1905/2. 94–96.), míg Szentpétery Imre szerint a diploma „nagyon erős gyanút kelt”. (Vö. Szentpétery Imre–Borsa Iván (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke I–II/1–4. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 178.) Béla herceg oklevelét Nada Klaić előbb hamisítványnak vélte (KlAIĆ, 1946. 15.), míg utóbb hitelessége mellett érvelt. (KlAIĆ, 1982. 36.) IV. Béla oklevele 1466-os átiratában maradt ránk, mikor a Mátyás király előtt megjelent túrmezei nemesek – „*in ipsorum ac universorum nobilium Campi Zagrabiensis, fratrum videlicet suorum generacionalium*” – azt bemutatták, az uralkodó pedig átiratta és megerősítette: „*Bele regis (...) presentibus literis nostris privilegialibus de verbo ad verbum (...) confirmamus, presentis scripti nostri patrocinio mediante, sine tamen preiudicio castri nostri Zagrabiensis vocati.*” Idézi: KlAIĆ, 1982. 36. 18–19. jz. Mivel a 15. században már aligha volt értelmezhető a „királyi servienség” emelés eredeti jelentősége, így az 1466-os átiratás lényegét a kérelmezők társadalmi (nemesi) státusza régiségének hangoztatásában/ bizonyításában fedezhetjük fel. Hasonló jelenség figyelhető meg az 1255-ös, István bán zágrábi várjobbágyok érdejét helyreállító oklevelének (CD IV. 532. sz.) királyi megerősítése kapcsán is (CD IV. 533. sz.), amit 1436-ban a „Zágráb-mezeiek” kérésre Zsigmond király újfent megerősített. Az aktusnak azonban ez esetben kétségtelenül birtokjogi jelentősége (is) volt. Vö. PESTY, 1882. 552. Nada Klaić – az általa egyébként (az 1255-ös adat esetében joggal) hitelesnek tartott – Béla-féle oklevelek kapcsán, szintén 15. századi „visszaélésekről” beszél. (KlAIĆ, 1982. 36.)

⁸³ Ezt az idézett, 1279-es adásvételi szerződésben szereplő „határosok” felsorolása jól illusztrálja. CD VI. 253. sz.: „*Astiterunt eciam commetanei ez uicini terre prescripte videlicet Tortko filius Raduanti, Welissa filius Petri, Isac filius Dezen, Stephanus filius Wlkona, Tobias filius Raducha, Jako filius Wlcozlay, Chur filius Puruos, Obrad filius Nezde, Wlksa filius Su-*

kmetek közti vérségi kapcsolatok rekonstrukciója ezzel szemben jóval szerényebb alapokra kénytelen támaszkodni, amit alkalmasint az magyaráz, hogy a vinodoli *općina* – amennyire ez megállapítható – *nem* vérségi alapokon nyugvó szerveződés volt, ha a VZ 31. §-át⁸⁴ a többi „közösségre” vonatkozó, már idézett cikkellyel egybe vetve helyesen értelmezzük. A *vérdíj* mint a vérségi kötelékekre utaló archaikus intézmény⁸⁵ fizetésének szabályozásában mindenestre az *općina* alig kap szerepet, szemben a bírságokra vonatkozó passzusok döntő hányadával.⁸⁶ E jelenség magyarázata pedig vélhetőleg abban rejlik, hogy az *općina* inkább a *grad* társadalmi leképeződése lehetett, és nem valamely konkrét társadalmi csoporté.⁸⁷

A „közösségi fellépés” (gyűlés) és „képviselő” (választott tisztségviselő) kérdését – úgy is mint a (vinodoli) *općina* szervezeti létének meghatározó tényezőit – a zágrábi várjobbágyság esetében célszerű együtt tárgyalnunk, mi-

---

pizlay, Vachchich filius Martini uentrosi, pro se et tota generatione ipsorum; item Purouos et Radius filii Vrbani, pro se et generatione erorum, nobiles campi videlicet Zagrabienis...”, de hasonló „tömeget” alkottak a Béla, egész Szlavónia hercege előtt, 1269-ben megjelent várjobbágyság is, akiknek 3 falu tulajdonjoga körül támadt vitája a zágrábi káptalannal. (CD V. 979. sz.) Vjekoslav Klaić szerint a *generatio* kifejezés – ami „kizárólag a nemesek megjelölésére szolgált” – arra vall, hogy a türmezei *općina* tagjai, bár nem tartoztak a régi horvát nemességbe, de királyi kegy révén ugyanolyan jogokhoz jutottak. (KLAJĆ, VJ., 1882. I. 324.) A várjobbágyság-nemzetségek vonatkozásában ld. ZSOLDOS ATTILA: Nemzetség és várjobbágyság. Megjegyzések a várjobbágyság-nemzetségek számának kérdéséhez. Turul, 1993/4. 15–25. A szlavóniai várjobbágyság esetében mindazonáltal további kutatásoknak kell tisztázni, hogy e rokoni kötelékek a magyar értelemben vett 'nemzetségi', netán a szláv *zadruga*-nak megfelelő társadalmi intézményt takarnak-e.

⁸⁴ A 31. § a *kmetek* vagy „a *kmet* rokonságába tartozók” (*kmeta ili od roda kmet*) megölése esetére vonatkozóan a *vražba* (vérdíj) fizetésének kötelezettsége kapcsán említi, hogy a szökésben lévő tettes helyett fizetendő 100 *libra* fele részben a közelebbi rokonokat (*bližiki*), fele részben az utódokat terhelte, amin az áldozat rokonsága (*bližiki*) hasonlóképp fele-fele arányban osztozott a gyerekekkel. 2 *libra* azonban annak a „vár(os)i közösségnek” is járt, melynek az áldozat tagja volt (*onoga grada ki e ubien općini*). VZ 22. [27–29.], 24. [1–7.]

⁸⁵ A 29. § a *vražba* (vérdíj) mellett célszerűnek találta megjegyezni, hogy az „pénzbüntetés” (*vražbu to e zagovor vrnezi*) VZ. 22. [16.], ami talán arra vall, hogy a kifejezés az 1280-as évek végén már értelmezési bizonytalanságra adhatott okot.

⁸⁶ Vö. 29. jz. (VZ 14. §, 31. §, 37. §, 48. §, 58. §)

⁸⁷ Ld. a VZ 15., 16., 31., 37., 48. és 58. §, melyek a *grad* és az *općina* kifejezések erősen szinonim voltára utalnak. Vö. 30. jz.

vel az előbbi, az 1278-as „*sabor*” határozatainak egyike az utóbbiról, a *comes terrestris* választásának szabályozásáról is rendelkezik.⁸⁸

A *comes terrestris* tisztségnév zágrábi várjobbágysággal kapcsolatban az 1250-es évek végén bukkan fel először, a továbbiakban pedig több képviselőjét is név szerint ismerjük.⁸⁹ A tisztség – melynek megnevezése amúgy nem tartozik a magyarországi középkori latinság kifejezetten könnyen definiálható terminusai közé⁹⁰ – tartalmának finom részleteibe az okleveles adatok csak kevés betekintést engednek, az azonban megállapítható, hogy a Zágrábbal kapcsolatba hozott *comes terrestris*-ek⁹¹ szereplése a 13. század folyamán kizárólag zágrábi várjobbágyság birtokügyeiben – elsősorban határviták és adásvételek esetén – merült fel.⁹² Első okleveles említése ugyan halvány nyomokban utal(hat) arra, hogy a zágrábi vár ispánjának alárendeltjéről van szó,⁹³ de az 1278-as *generalis congregacio* ide vágó intézkedése – mely a tisztség „*de communi consensu*”, évente megújítható állításáról rendelkezik⁹⁴ –, továbbá a 1279-es királyi megerősítést kezdeményező fellépés a *comes terrestris*-t elég határozottan a várjobbágyság tisztségviselőjének tünteti fel.⁹⁵ Ugyanakkor a Levak-féle analógia terminológiai oldalát tekintve problémát jelent,

⁸⁸ CD VI. 208. sz. (1278)

⁸⁹ Wolizlaus: CD V. 596. sz. (1257); Bosnia: CD V. 628. sz. (1258); Endrich: CD V. 880. sz. (1266), 895. sz. (1267); Gymzina fia László: CD VI. 52. sz. (1273)

⁹⁰ *comes terrestris* v. *terrigena*: „meghatározott területen lakó nemesek választott bírója”. *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*. A magyarországi középkori latinság szótára. Vol. II. Fasc. 2. Budapest 1991. 191., 195.

⁹¹ A tisztség a 13. század második felében – a zágrábin kívül – a körösi, kalniki és rovišcei *comitatus*okban is felbukkan. (KlAIĆ, 1946. 14.)

⁹² CD V. 596. sz. (1257), 628. sz. (1258), 880. sz. (1266), 895. sz. (1267); CD VI. 52. sz. (1273)

⁹³ 1257-ben „*Wolizlay terrestris comitis nostri*” szerepel Tyburcius zágrábi ispán oklevelében. (CD V. 596. sz.) Nada Klaić szerint a *comes terrestris* az ispán (*comes castri*) képviselője volt a váron kívüli ügyekben, ahogy a *comes curialis* a váron belül volt segítségére. (KlAIĆ, 1946. 15.)

⁹⁴ CD VI. 208. sz.: „*nec aliquis inter ipsos* (sc. *iobagiones castri Zagrabiensis*) *terrestris comes esse possit, nisi de communi consensu eorundem et euoluto termino anni terrestrem comitatum renouandi haberent facultatem*”

⁹⁵ 1279-ben „*comes Ladizlaus filius Gumzyna iobagio castri nostri Zagrabiensis pro se et aliis sociis suis*” bemutatva IV. Lászlónak Miklós bán előző évi oklevelét, aki azt meg is erősítette. (CD VI. 266. sz.) Ugyan Gumzyna fia László ezen oklevelében „csak” comesként szerepel, 1273-ban azonban *comes terrestris* volt (CD VI. 52. sz.). Amennyiben már érvényesült az 1278-as szabályozás évenkénti újraválasztásról szóló bekezdése, akkor ez magyarázhatja László 1279-es „puszta” comes-i címét.

hogy az genetikusan határozottan különbözik a máshonnan egyébként jól ismert – bár a zágrábi várispánság esetében éppen kevésbé dokumentálható⁹⁶ – *centurio*-tól (ami etimológiai alapon is megfeleltethető volna a vinodoli *sat-nik*-nak). Mindenesetre a *comes terrestris* tisztség, mely a későbbi századokban kétségtelenül tovább élt (a középkori Szlavónia területén egyébként egyedül Turopoljében⁹⁷) a 13. században még egyértelműen a zágrábi vár jobbágysághoz kötődött, szerepe pedig mindenekelőtt a – fentebb előadottak által is illusztrált – kusza várjobbágyi birtoklás terén sűrűn felmerülő jogi ügyek intézésében lehetett. „Közös megegyezésből” történő választása is ezzel függhet össze: a bonyolult birtokjogi helyzet áttekintésének szüksége hívhatta életre a tisztség konszenzusos betöltésének gyakorlatát. Mindenesetre a *comes terrestris* „közösségi vezetői” funkciójára ekkor még semmi nem utal, annál is inkább, mivel maga a „turopoljei nemesi közösség” is csak a későbbi korok fejleménye.

A *comes terrestris*-re vonatkozó passzus egyike azon szabályozásoknak, melyhez az 1278-as báni gyűlésen az összes zágrábi várjobbágy (*universi iobagiones castri Zagradiensis*) együttes fellépése vezetett.⁹⁸ Nem ez azonban az első adatunk „közösségi” ténykedésük jogi megjelenítésére: az 1273-ban Máté bán előtt „*in congregacione regni tocius Sclauonie generali nobiles et iobagiones castrorum*” megjelentek között ti. a zágrábi várjobbágyok (képviselői) is jelen voltak.⁹⁹ Ezek a horvát történetírásban az első két szlavón *sabor*-nak tekintett báni gyűlések azoknak a 13. század második felében másutt is regisztrálható *generalis congregatio*-knak a sorába illeszkednek,¹⁰⁰ melyek valamiféle vinodoli értelemben vett „*općinális*” tevékenység lenyomatának aligha te-

⁹⁶ Pesty Frigyes 1217-ben Péter nevű zágrábi *centurio* említésével számol (PESTY, 1882. 550.), ám a II. András oklevelében (CD III. 131. sz.) *Gremla* föld, zágrábi káptalani birtok határleírásában szereplő „*meta... que diuidit terram cum centurione Petro*” megfogalmazás nem értelmezhető egyértelműen, másutt pedig zágrábi *centurio*val nem találkozunk.

⁹⁷ A 17. század elején is *comes terrestris* volt a túrmezei nemesek ispánjának neve, a terminus „magyarítása” pedig csak a 19. században történt meg, mikor az 1832–36-os országgyűlés a „turopoljai gróf” elnevezés használata mellett döntött. (KLAÍČ, 1946. 15.; KLAÍČ, 1982. 36.; PESTY, 1882. 554.)

⁹⁸ CD VI. 208. sz. (1278)

⁹⁹ CD VI. 26. sz. (1273)

¹⁰⁰ ISTVÁNYI GÉZA: A *generalis congregatio*. Levéltári Közlemények (1939) 50–83., (1940–1941) 179–207. ZSOLDOS ATTILA: 'congregatio generalis' In: Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 141.

kinthetők, noha minden kétséget kizáróan „közösségi aktivitást” (is) tükröznek. Az 1278-as rendelkezések mindazonáltal sokkal inkább tekinthetők a korábbi, 1273-as, szélesebb körre kiterjedő „gyűlés” intézkedései pontosításának és kiegészítéseinek – ami elsősorban a várjobbágyokat terhelő báni *descensus* szabályozásában érhető tetten, melyre nézve általánosabb és csak a bánra vonatkozó formában már az 1273-as *generalis congregatio* is rendelkezett¹⁰¹ –, mintsem a „turopoljei nemesi közösség” kiváltságlevelének.¹⁰² A zágrábi várjobbágyok 1278-as közös fellépésének mintája alkalmasint épp az 1273-as, nagyobb társadalmi kört átfogó, és már önmagában is „közösségi” természetű báni *congregatio* lehetett,¹⁰³ ami azonban aligha tekinthető valamiféle – vinodoli értelemben vett – „općinális” gyakorlat újabb megnyilvánulásnak, annál is inkább, mivel valószínűsíthető, hogy 1278-ban *nem kifejezetten* a zágrábi várjobbágyok kérésére gyűlt össze Miklós bán az „ország neme-

¹⁰¹ Az 1273-as szabályozás szerint, amennyiben a „szállásadásra” kötelezettek annak megfelelő adójukat lerótták, mentesültek a báni *descensus* alól: „*Item super debitores zulusinarum uel procuracionum aut descensuum exhibita satisfaccione banus descensum facere non debet nec iusta causa regni et legitima imminente et nobiles ac iobagiones castrorum de descensibus bani debent usque octauas sancti Martini modis omnibus expediri.*” (CD VI. 26. sz.) 1278-ban ezt azzal pontosították – a várjobbágyok, úgymond, régtől fogva bírt szabadságaként előadva –, hogy ez pontosan milyen körülmények (fizetési kötelezettségek) mellett terjed ki a báni (vice)iudex-re és curialis comes-ére is: „*quod persolutis commutationibus descensuum ex parte ipsorum prouenientibus, nec viceiudex noster aut curialis comes eiusdem descensum facere possent inter ipsos, si vero descensum facerent, eo facto a debito commutationis descensus iidem iobagiones castri essent expediti, si vero descensum non facerent, extunc semel in anno saltem circa festum sancti Martini ratione eiusdem descensus comiti nostro decem et octo pensas iidem iobagiones castri dare tenerentur. Et sub eadem forma ratione descensus nostri in festo predicto nobis octo marcas soluere teneantur et quidem nec iudex noster nec curialis comes ipsius in eundo versus Gwozd vel redeundo descensum facere possent inter ipsos vel familia eorundem aut nostra.*” (CD VI. 208. sz.)

¹⁰² A báni oklevélnek „turopoljei kiváltságlevéllé” válási folyamatában nyilván szerepet játszott, hogy azt előbb IV. László király 1279-ben (CD VI. 266. sz.), majd (már a királyi oklevelet) 1324-ben Miklós (Anj. Okl. VIII. 40. sz.) és 1326-ban Mikcs (Anj. Okl. X. 274. sz.) szlavón bánok is átirták a zágrábi várjobbágyok Wlkuta fia Jakab comes *terrestris* vezette küldöttségének kérésére. A 15. századból visszatekintve már a „régmúltban” is turopoljei nemeseknek tűnő zágrábi várjobbágyok oklevele – különös tekintettel a benne szereplő comes *terrestris*-re – végül Zsigmond 1436-os, majd II. Ulászló 1516. évi megerősítései nyomán (Vö. RA 2966. sz.) nyerhette el „valódi” jelentőségét.

¹⁰³ A két báni gyűlésről szóló oklevelek részletes elemzése: KLAÍĆ, 1982. 38–42.

seivel”.¹⁰⁴ Az 1288-as vinodoli és a tíz évvel korábbi zágrábi gyűlés között az egyetlen, alapvetően hasonló vonás a „régteől fogva bírt” jogok megerősítésének szándékában fedezhető fel.¹⁰⁵ Ezt mindkét esetben a 13. század utolsó évtizedeinek instabil, hatalmaskodásokkal terhes belpolitikai szituációja indukálhatta, ami azonban a vinodoli és szlavóniai „közösségi” lét társadalmi/jogi értelemben vett analóg voltának bizonyítása szempontjából kevésbé releváns tényező.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a zágrábi vár jobbágynak egy jelentős része (de nem összességel) a 13. században „Turopoljében” birtokolt, nagy méretű, vérségi kötelékeiket számon tartó rokonságokként (*zadruga?*). Számos adásvételre és örökbirtokra vonatkozó (peres) ügyben kaphatott szerepet a máshonnan is ismert *comes terrestris*, aki *később* a túrmezei nemesség vezető tisztségviselője lett. A „közösségi” fellépés első nyoma csak az 1270-es évek végén mutatható ki, ám ez valószínűleg a *generalis congregatio*-k hatása, nem tekinthető az *općinai* szerveződés lenyomatának. A *későbbi* „túrmezei nemesi közösség” territoriális kontúrjait pedig végső soron az egy helyen (Zágráb-mezőn) való birtoklás, és nem az eredeti egy várhoz tartozás jogi állapota jelölte ki, noha ezek a korai időszakban természetesen szoros összefüggésben álltak egymással. Erre utalhat a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben tapasztalható terminológiai bizonytalanság: a zágrábi várra való utalás nem tűnik el azonnal, csak az 1320-as évek közepétől sűrűsödnek meg a Zágráb-mezőre történő hivatkozások, a „campus Turovo” felbukkanásával párhuzamosan. Összességében tehát itt nem a „gradokmetek *općinájáról*” van szó, hanem az egy helyen birtokló „egykori” várjobbágyságok – a vinodolitól alapvető jegyekben különböző – „közösségről”, tagjainak partikuláris nemesi állapota pedig csak a 15. századtól kap hangsúlyt, ami egyben a „rájuk vonatkozó” régi, Árpád-kori okleveleket is felértékelte.

¹⁰⁴ Miklós bán oklevelének kezdősorai – valamint az „ország összes nemesét” (*uniuersos nobiles regni*) említő kitétel a záró szakaszban – kevés kétséget hagynak ez iránt: „*cum (...) congregacionem regni Sclauonie Zagrabie haberemus generalem, uniuersi iobagiones castri Zagrabienis ad nostram accedentes presenciam in communi concilio predicto...*” (CD VI. 208. sz.)

¹⁰⁵ A két okiratban írásba foglalt jogok „régiséget” mindkét gyűlés résztvevői felhasználták a maguk retorikai érvrendszerében. A VZ-ban a jelenlévők „*atyáik ... régi, jó és kipróbált törvényei*”-ről beszélnek (VZ 10.), míg a zágrábi várjobbágyságok „*condiciones libertatum ipsorum antiquas*”-ként adták elő báni megerősítést váró mondandójukat. A bán megkérdezte az „ország nemeseit”, „*qui vnanimiter retulerunt, quod iidem iobagiones castri a tempore cuius memoria non extat, in libertatibus predictis permansissent.*” (CD VI. 208. sz.)

A Felső Részek főkapitányságáról

A MÁTYÁS-KORRAL FOGLALKOZÓ TÖRTÉNETÍRÁS egyik központi kérdése Hunyadi Mátyás hadügyi politikája. A korszakot kutató történészek ezen a témakörön belül elsősorban a török-kérdést, Mátyás nyugati, cseh és lengyel hadjáratait, valamint a román fejedelemségekkel fenntartott kapcsolatát vizsgálták. Ezen kívül – még mindig a hadpolitikánál maradva – leginkább a seregszervezési és -ellátási problémák érdekelték a kutatókat. A középkor végének különösen kiemelt témájává vált az a török ellen létrehozott védelmi vonal, amelynek alapjait még Zsigmond király fektette le, s amely végső formáját Mátyás 1479-es reformja során kapta, amikor létrehozta az Alsó Részek főkapitányának tisztségét.¹

A korszak okleveleiben rendszeresen előfordul egy másik, nevében az Alsó Részek főkapitányáéhoz (*supremus capitaneus partium regni Hungarie inferiorum*) rendkívül hasonlatos katonai cím, a Felső Részek főkapitányáé (*supremus/summus capitaneus partium regni Hungarie superiorum* vagy *supremus/summus capitaneus partes superiorum*).² A szakirodalomban és az oklevélgyűjteményekben ugyancsak találkozhatunk ezzel a tisztséggel Felső-magyarországi főkapitány vagy a Felső Részek/Felvidék/Felföld főkapitánya elnevezés alatt.³

¹ PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század végéig. Történelmi Szemle, 1996/2–3. 166–171.; KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király. Budapest 2001. (a továbbiakban: Kubinyi, 2001.) 89–92.

² Ezek mellett megtalálható a *capitaneus generalis partium superiorum regni Hungarie* titulus is. Pl. 1462. május 6-án Szapolyai Imre esetében (DL 15719).

³ Az oklevélgyűjtemények közül kiemelném a MOL által többször kiadott A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisát, ahol szinte mindegyik elnevezés előfordul. Ezek közül a „Felső-magyarországi/Felvidék/Felföld főkapitánya” kifejezések használatát nem tartom helyesnek, mivel az oklevelekben található latin formula ezekkel nem egyezik, s nem utalhat a mai értelemben vett földrajzi fogalmainkra sem, hiszen ezzel a terminussal az adott korban csupán meghatározott megyék együttesét jelölték. Véleményem szerint itt érdemesebb a szó szerinti fordítást alkalmazni (egységesen), ahogyan az az Alsó

Annak ellenére, hogy a szakirodalomban a két fogalmat (Alsó és Felső Részek főkapitánya) egyaránt használjuk, a két tisztséggel kapcsolatos ismereteink eltérő mélységűek. A kutatók érdeklődését – nyilván a török elleni védelem elemzése kapcsán – inkább felkeltette az előbbi cím lényege, az utóbbi elnevezés mibenlétének felvázolására azonban tudomásom szerint eddig csak egyetlen szerző tett kísérletet.⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy a két területi alapon szerveződött védelmi körzet egyformán nagy jelentőséggel bír a 15. században és később is, hiszen a 16. században újra- illetve átszerveződnének a törökkel szembeni hatékony védekezés érdekében.⁵

A Felső Részek főkapitányságával kapcsolatban alapvető kérdések várnak még tisztázásra. A legfontosabbak közé tartozik, hogy mikor és hogyan jött létre ez a tisztség, mekkora területre terjedt ki a főkapitány hatásköre, mi volt a feladata, s milyen jogokkal rendelkezett.

A korábbi irodalom 1453-ra tette a Felső Részek főkapitányságának létrejöttét, az eseményt Újlaki Miklós főkapitánnyá történő kinevezéséhez kötve.⁶ Az 1453-as kiindulópont meghatározásában nyilvánvalóan szerepe volt annak, hogy a Felső Részek főkapitányságát egy a cseh zsoldos csapatok visszaszorítására létrehozott ideiglenes képződménynek tekintették, melynek funkciója nem terjedt tovább a Magyarország északi megyéit hatalmuk alatt tartó rabló csapatok megfékezésénél és az országból történő kiűzésénél. Amennyiben azonban a tisztség létrejöttét szeretnénk vizsgálni, korábbi időszakra kell visszanyúlnunk, pontosan 1440-re. Ebben az évben halt meg Habsburg Albert magyar király. Erzsébet királyné Giskra Jánost még ez év augusztus 1-jén kinevezte a bányavárosok és Kassa főkapitányává, s az Ulászló által veszélyeztetett északi megyék védelmét bízta rá,⁷ hogy fiának

---

Részek főkapitányságával kapcsolatban is bevett szokás. Vö.: PÁLFFY GÉZA: Védelmi övezetek a Tiszától Keletre a 16. században. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs 1996. 211. (a továbbiakban: PÁLFFY, 1996.); BESSENYEI JÓZSEF: Felső-Magyarország mint történeti földrajzi fogalom. In: Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tom. II. fasc. 2. Miskolc 1995. 77–83.

⁴ HORVÁTH RICHÁRD: A felső részek főkapitánysága a Mátyás-korban. Századok, 2003. (a továbbiakban: HORVÁTH, 2003.) 929–954.

⁵ PÁLFFY, 1996. 209–227.

⁶ HORVÁTH, 2003. 934.

⁷ TÓTH-SZABÓ PÁL: Giskra, különös tekintettel Abaujmegyére. Budapest 1903. (a továbbiakban: TÓTH-SZABÓ, 1903.) 7–8.

megtarthassa a trónt. Giskra ettől kezdve zsoldoscsapataival megszállta a bányavárosokat, Kassa⁸ mellett Lőcsét, Bártfát és Eperjest, majd egész Sáros és Szepes megyét, és kapitányai révén Abaúj, Gömör, Torna, Zemplén, Ung és Bereg megyékre is kiterjesztette fennhatóságát.⁹

Giskra terjeszkedésével gyakorlatilag megalkotta a későbbi felső részek kapitányságának területi határait. 1440–1441-ben még „csak” sárosi ispánnak és szepesi főkapitánynak,¹⁰ 1443–1450/52 László király főkapitányának,¹¹ 1451 és 1459 között pedig a felső részek főkapitányának címzi magát.¹² Giskra 1440–41-ben még valóban csak Szepes és Sáros megyét tudhatta biztosan uralma alatt, csapatai azonban már Zemplén, Abaúj, Gömör és Zólyom megye területére is betörték.¹³ 1442. december 17-én váratlanul meghalt Erzsébet királyné. Giskra ekkor, hogy legitimitását megtartsa, László király főkapitányának kezdi nevezni magát. Az 1445 áprilisi országgyűlésen azon-

⁸ Kassa vezető szerepet játszott a városok között a felső részeken vívott harcokban. Giskra kezdetben innen irányította hadi műveleteit, később maga Kassa városa vállalta fel a királyi városok összefogását. Erzsébet királyné 1442-ben bekövetkezett halála után Kassa szólította fel a többi királyi várost, hogy vele együtt maradjanak László pártján. Szintén Kassa vállalta fel a vezető szerepet a városok között akkor, amikor 1446-tól kezdve Giskra ellenséges magatartásával szemben együttesen ellenálltak, s Mátyás királlyá választásakor is elsődleges szerepe volt abban, hogy a városok meghódoljanak az új királynak. Vö.: TÓTH-SZABÓ, 1903. 9–51.

⁹ TÓTH-SZABÓ, 1903. 8–17.

¹⁰ DF 271348; egyszerűen főkapitányként címzik a DF 213286, DF 290164 számú 1441-es keltezésű oklevelekben, illetve 1452. augusztus 24-én: DF 235481.

¹¹ DF 290168 (1443. január 25.), DF 290173 (1444. szeptember 13.), DF 290174 (1445. január 06.), DF 290175 (1445. augusztus 07.), DF 290176 (1445. augusztus 25.), DF 289291 (1447. október 29.). 1442-ből nem találtam oklevelet, amelyben Giskra tisztségét feltüntették volna.

¹² DF 287451 (1451), DF 213339 (1451. július 1.), DF 213342 (1451. augusztus 8.), DF 213349 (1451. október 3.), DF 228742 (1451. október 13.), DF 213358 (1452. április 27.), DF 213364 (1452. június 22.), DF 235481 (1452. augusztus 24. Itt csak *főkapitányként* jelenik meg, hatáskörének területi meghatározása nélkül.), DF 202950 (1453. március 22.), DF 270337 (1457. augusztus 8.), DF 213674 (1457. szeptember 8.), DF 213676 (1457. szeptember 13.), DL 70249 (1457. szeptember 22.), DF 270336 (1457. október 18.), DF 213690 (1458. február 3.), DF 213708 (1458. május 8.), DF 213755 (1459. január 3.), DF 213757 (1459. január 5.). Ezek az oklevelek (kivéve DF 235481) egyben sárosi ispánnak is nevezik Giskrát.

¹³ TÓTH-SZABÓ, 1903. 9–11.

ban a rendek elfogadták László királlyá választását, majd az 1446 júniusában tartott országgyűlés rendezte az új király tényleges uralkodásáig az állam működésének rendjét, 1447-ben pedig megszüntették a két évvel korábban megválasztott hét főkapitány működését, köztük Giskráét is. Ő azonban nem volt hajlandó katonaságát feloszlatni, és nem ismerte el Hunyadi kormányzóságát.¹⁴

V. László 1452-ben tért vissza Magyarországra.¹⁵ Ettől kezdve Giskrának nem volt mersze nyíltan a király főkapitányának nevezni magát annak ki-nevezése nélkül, inkább a fennhatósága alatt tartott területekre hivatkozva címezte magát továbbra is főkapitánynak.¹⁶ A cseh zsoldoskapitány tehát 1451-től kezdve a Felső Részek főkapitányának nevezi magát annak ellenére, hogy V. László csak 1457-ben, a Hunyadi László kivégzése okán keletkezett zavaros viszonyok idején adja neki ezt a címet.¹⁷ László király Újlaki Miklóst viszont már 1453-ban a Felső Részek kapitányává teszi meg, hogy az ország északi területein garázdálkodó cseh rablócsapatokat – beleértve Giskra katonáit is – megfékezze.¹⁸

A forrásokban tehát már 1451-től kezdve folyamatosan kimutatható a cím használata, még ha az a kezdetekben nem az uralkodó által adományozott

¹⁴ Giskra jelentős jövedelmet húzott főkapitányságából. Még 1457-ben is pénzt veret. 1457. március 18-án levelében emlékezteti Kassát a királytól kapott kiváltságára. Idézi TÓTH-SZABÓ, 1903. 37.

¹⁵ Giskra hatalma ekkor Szepes, Sáros, Zólyom, Abaúj, Zemplén, Gömör, Torna, Ung, Borsod, Heves, Hont, Bars és Nógrád megyékben érvényesült. Vö.: TÓTH-SZABÓ, 1903. 7–26.; HORVÁTH, 2003. 935.

¹⁶ A király és Giskra kapcsolata ellentmondásosan alakult. A cseh hadvezér megtarthatta bizonyos kiváltságait, a király kegyeibe fogadta, ugyanakkor továbbra is indultak a csehek által elfoglalt megyék, a Felső Részeknek nevezett területekre hadjáratok. Hunyadi János négy hadjáratot vezetett Giskra ellen a Felső Részekre. 1452. augusztus 24-én V. László hazatérésének hírére a két hadvezér békét kötött. László már 1453-tól királyi hadakat küldött Giskra mozgolódó kapitányai ellen. A hadjáratok vezetője Hunyadi László volt. Ő nem viselte a főkapitányi tisztséget, de Újlaki Miklós – aki 1453-tól vezeti a hadjáratokat – már igen.

¹⁷ TÓTH-SZABÓ, 1903. 31. V. László egyébként Újlaki Miklóst is királyi főkapitánnyá nevezte ki, hogy Szilágyi Mihály és más rebellesek ellen fellépjen. Ld. Újlaki 1457. május 2-án kelt Záránd megyéhez címzett levelét (DL 93277).

¹⁸ TÓTH-SZABÓ, 1903. 32.

is.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy V. László néhány éves uralkodása és a Mátyás trónra kerülését követő időszakban gyakorlatilag állandó státusszá válik a tisztség.²⁰

A kezdetektől fogva kimutatható, hogy a főkapitányok elsősorban királyi hadak élén álltak, emellett pedig zsoldosokat és saját familiárisaikat vitték háborúba. Giskra, Rozgonyi Sebestyén és Szapolyai Imre esetében egyértelmű adatok maradtak fenn arra nézve, hogy a főkapitányok az uralkodó csapatait vezetik.²¹ A királyi csapatok irányításáról szóló adatok mellett okleveles adatok állnak rendelkezésünkre annak bizonyítására is, hogy a főkapitányok zsoldosok vezérlését is végezték. A felső részekben hadakozó Újlaki Miklós főkapitány például egy 1453-ban kelt oklevele szerint megegyezett Kistapolcsányi Kelemennel, hogy vele együtt zsoldosait és más familiárisait is átengedi területén, s ha szükséges, el is szállásolja őket.²² Egy 1455 májusában kelt oklevél meg is örököltette három testvér – Martonfalvai Laca Lukács, Mátyás és György – nevét, akik Újlaki familiárisaiként harcoltak az említett időszakban a felső részekben.²³ Újlaki tehát megtehetette, hogy hatal-

¹⁹ A felső részek kapitányságát betöltő személyek listáját lásd a mellékletben. A lista összeállításánál figyelembe vettem Horváth Richárd korábbi összeállítását is. (Horváth, 2003. 952–954.) A mellékletben található lista tulajdonképpen az általa összeállított adatok kiegészítése.

²⁰ Nem értek egyet Horváth Richárd azon megállapításával, miszerint „Tekintettel arra, hogy a Magyar Királyság északi-északkeleti vidékein a középkorban egyetlen jelentős önállóságot felmutatni képes területi különkormányzat sem létezett..., a kapitányok itteni feltűnését sokkalta inkább eseti királyi szándék megnyilvánulásaként kell értelmeznünk, mintsem valamiféle állandósult katonai-igazgatási formaként. Eszerint kapitányainkat... a mindenkori uralkodó nevezte ki, s megbízatásuk csupán ideiglenes, mondhatni feladatcentrikus volt. Leszögezhetjük tehát: a Felső Részek kapitánysága nem volt állandó tisztség és a vizsgált korszakban nem is vált azzá.” (HORVÁTH, 2003. 934.)

²¹ Horváth, 2003. 943.; Vö. a 29. számú lábjegyzettel.

²² 1453. szeptember 23-án kelt oklevél (DL 14728). Ld. még az 1454. augusztus 20-án kelt oklevelet (DL 14871).

²³ 1455. május 3-án V. László *Újlaki Miklós közbenjárására* figyelembe véve Lukács, Mátyás és György hadi szolgálatait, különösen azt, amikor a felső részekben a rablóbandák ellen küzdöttek, megengedi a testvéreknek, hogy a Vas megyében található Marthonfalwa nevű birtokukon favárat (castellum) emeltessenek a szükséges elővédekkel és árkokkal együtt (DL 14945). Újlakinak egyébként 105 nemesi családban voltak familiárisai az ország több megyéjében. Erős politikai súlyát és hatalmának kiterjesztését ezekből a kapcsolatokból merítette, és a familiárisainak kieszközölte hasonló adományok segítségével érte el. Vö.: KUBINYI ANDRÁS: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki

mas birtoktesteket uralva²⁴ saját familiárisai²⁵ mellett zsoldosokat is felfogad-
jon. Más kapitányok esetében is maradtak fenn adatok zsoldosok alkalmazá-
sáról. 1460-ban többek között arról értesülünk, hogy Rozgonyi Sebestyén
nem tartva igényt emberei további szolgálatára, a király nevében felmondta
azt, a szélnek eresztett zsoldosok egy része pedig felprédálta a főkapitány két
faluját.²⁶ Szapolyai István 1464-ben a kassai adókerületből pénzt kapott
zsoldosainak kifizetésére.²⁷ Az oklevelekből tehát arra lehet következtetni,
hogy a főkapitányok alá rendelt zsoldos hadak egy része az uralkodó nevé-
ben felfogadott katona volt, más részüket azonban az éppen tisztséget be-
töltő kapitány szerződtette. Ezeket a zsoldosokat és saját familiárisaikat
egyébként annak tudatában alkalmazták főkapitányok saját költségükön,
hogy befektetésük később valamilyen formában megtérül. Rozgonyi Sebes-
tyén például szolgálatai fejében hét birtokot kapott Borsod megyében, kettőt
Heves megyében, hármat Hont megyében és egyet Szabolcs megyében.²⁸
Rozgonyi még ebben az évben Gömör megyében is több birtokot és birtok-
részt nyert,²⁹ valamint zálogba kapta Balog várát. Dengelegi Pongrác András
szintén költségei és szolgálatai fejében kapott Mátyástól birtokokat az erdélyi
Fehér megyében.³⁰ A legkorábbi Mátyás-kori adomány Magyar Balázsnak
szól 1459-ben, aki több cselekedetért, különösen a Felső Részek védelmében
tanúsított vitézségeért Abaúj megyében kapott birtokokat.³¹

Miklós birtokpolitikájában. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerkesz-
tette: Kanyar József. Kaposvár 1973. (a továbbiakban: KUBINYI, 1973.) 3–13. Vö.: VARGA
J. JÁNOS: A familiárisi – szervitori intézmény átalakulása a 15–16. században. In: In me-
moriám Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs 1996. (a továbbiakban:
VARGA, 1996.) 177–182.

²⁴ KUBINYI, 1973. 8–9.

²⁵ VARGA, 1996. Különösen 179. és 181.

²⁶ DL 39298 (1460. március 1.)

²⁷ Szapolyai István főkapitány 1464. december 30-án állított ki nyugtát 33 aranyforintról
(DL 45138).

²⁸ 1460. február 11-én (DL 15432) és 1460. augusztus 26-án (DL 15491, DL 15492, DL 15493)
kelt oklevelek.

²⁹ 1460. november 19. (DL 15518), 1460. október 7. (DL 15508)

³⁰ 1464. november 26. (DL 26406, DL 26407)

³¹ 1459. október 24-én Magyar Balázs testvérével, Kelemen kapta a birtokokat. Az oklevél
szerint Magyar Balázs személyesen vett részt a harcokban, „gyakran mint a sereg kapitá-
nya” (DL 15412).

A főkapitányok a királyi városoktól is kaphattak zsoldosokat. Kassa, Bártfa, Eperjes és Lőcse biztosan állított ki katonát a király utasítására.³² A királyi városok ezen túl további szolgáltatásokkal is segítették a főkapitányokat, és általában az uralkodó seregeit a Mátyás-korban. A király felszólítására kötelesek voltak élelmiszert, ruházatot, fegyvereket és egyéb hadi felszereléseket (lőport, ágyúgolyót, hadiszekereket, stb.) adni vagy bizonyos munkák elvégzésére szakembereket küldeni.³³ Ilyen esetekben az uralkodó állta a költséget. Vagy úgy, hogy a befizetendő adó egy részét elengedte, vagy úgy, hogy a király valamelyik embere (harmincados, főkincstartó) pénzben fizetett a városnak, esetleg zálogot kapott a település.³⁴ Előfordul, hogy az uralkodó akaratára hivatkozva maga a főkapitány kér a várostól katonát vagy valamilyen szolgáltatást. A szolgáltatások körébe tartozik a beszállásolás és az ételmezés is. 1458-ban például Magyar Balázs seregét Bártfa szállásolta és ételmezte.³⁵ A tényleges katonai szolgálat és ellátás mellett a városok pénzzel is hozzájárultak a hadviselés költségeihez.³⁶

A városok által különböző címen befizetett pénzek mellett a főkapitányok rendelkezésére állhattak a megyéktől beszedett különböző adók. Főként Sáros megyére vonatkozóan maradtak fenn arról adatok, hogy az uralkodó a kivetett egy forintos adó teljes összegét³⁷ vagy annak egy részét³⁸ a fő-

³² HORVÁTH, 2003. 943.; KUBINYI ANDRÁS: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: Házi Jenő emlékkönyv. Sopron 1993. (a továbbiakban: KUBINYI, 1993.) 158–161. A városok nem voltak kötelezve zsoldosok fogadására, a kért számú katonát maguk közül is kiállíthatták. Uo. 158.

³³ KUBINYI, 1993. 156–160.

³⁴ KUBINYI, 1993. 156.

³⁵ IVÁNYI BÉLA: Bártfa szabad királyi város levéltára. Budapest 1910. (a továbbiakban: IVÁNYI) 1000. sz.

³⁶ Kubinyi András szerint a városok nem fizettek több adót akkor sem, ha rendkívüli adókat vetettek ki rájuk, mivel ha a rendes adó összegét túllépte az uralkodó által meghatározott összeg, később elengedték nekik a rendes adót. Valódi túlfizetésről ezért véleménye szerint ritkán beszélhetünk. KUBINYI, 1993. 155.; Vö.: KUBINYI ANDRÁS: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Budapest 1990. 107.

³⁷ DL 70272 (1463. június 21.); DL 70274 (1463. augusztus 2.); DL 70277 (1463. szeptember 24.); Szapolyai István által kiállított nyugták. DL 70261 (1461. szeptember 14.) Mátyás király parancsa Szinyei Jánosnak, miszerint az egész pénzüsszeget, amelyet Sáros és Szepes megyékből behajtott, adja át Szapolyai István főkapitánynak.

kapitány rendelkezésére bocsátja. Az oklevelek egyes esetekben azt is pontosan meghatározzák, hogy milyen hadi költségekre fordították a pénzt.³⁹ Az egy forintos adó mellett részesültek a főkapitányok másfajta adókból is. Szapolyai az 1462-ben és 1463-ban Sáros megyében beszedett *lucrum camerae*-t is megkapta.⁴⁰ 1463-ban ráadásul a megye segítségével saját emberei által szedette be az adót.⁴¹ Elképzelhető, hogy Szapolyai azért küldi saját emberét, mert nagyobb összeget előlegezett meg az uralkodónak, Mátyás tehát „utófinanszírozta” a hadi költségeket.⁴² Elképzelhető, hogy a *lucrum camerae*-n és az egy forintos adón túl más adófajták is szóba jöhettek a hadak költségeinek fedezésére. Erre utalhatnak azok az oklevelek, amelyek azonos adószedési időszakra vonatkoznak, de nem nevezik meg, hogy a főkapitány által az adószedőnek kiállított nyugta pontosan milyen jellegű adóra vonatkozik.⁴³

A főkapitányok tehát az említett megyék területén a mellékük rendelt hadakat irányították, s azok ellátásához lényegében az állam pénzt használták fel. Feladatuk volt a királyi és egyéb csapatok összefogása, a hadműveletek irányítása és a hozzájuk tartozó seregek ellátásának megszervezése, biztosítása.

Felvetődött annak a lehetősége, hogy a Felső Részek főkapitányai az Alsó Részek főkapitányaihoz hasonlóan nem csak katonáskodtak, hanem egyéb tevékenységet is folytattak. Kubinyi András szerint a főkapitányok bírói jogkörrel is rendelkezhetek. Kubinyi ezt a feltételezést egy 1458-ban kelt oklevélre alapozza, amelyben Rozgonyi Sebestyén egy birtokperben bíró-

³⁸ DL 70265 (1462. március 12.)

³⁹ 1461-ben például Szapolyai István főkincstartó és a felső részek kapitánya a Sáros megyében beszedett egy forintos adóból 106 és fél aranyforintot kapott a királyi csapatok kifizetésére. Újvár ostromához Szapolyai a testvére, Imre részére további 76 aranyforintot szintén a csapatai kifizetésére, a vár ostromához szükséges ólomra pedig egy aranyforintot vett át a Sáros megyei adószedőktől. DL 70260 (1461. augusztus 23.)

⁴⁰ 1463. március 12-én az előző évben beszedett 320 forintról állít ki nyugtát (DL 70264), 1463. június 24-én pedig azt írja, hogy a király rendelkezése szerint az adott évben beszendő pénz felett is ő rendelkezhet. (DL 70268). Vö.: HORVÁTH, 2003. 948.

⁴¹ DL 70268

⁴² Vö. a 29. jegyzetben idézetekkel. Erre lehet következtetni az imént említett 1461-ben kelt oklevélből is. Más adat nem maradt fenn arról, hogy a főkapitány maga hajtatta volna be az adót.

⁴³ Pl. az 1463. szeptember 24-én kelt oklevél (DL 70277). Az is lehetséges, hogy csupán arról van szó: a főkapitány az említett adókból befolyó összeget részletekben kapta meg.

ként jelenik meg.⁴⁴ Ezt a nézetet nem osztja Horváth Richárd, aki szerint figyelembe kell venni a környék rendezetlen hadi állapotát és hatalmi viszonyait is.⁴⁵ Horváth viszont azt is felvetette, hogy a főkapitányok „igazgatási és birtokstrukturális” feladatokat is végezhettek.⁴⁶ Ezt a megállapítást azonban kellő adatok hiányában nem tekinthetjük bizonyítottnak. Az általa felhozott példák – melyek szerint a király utasítására a főkapitányoknak vissza kellett juttatni a husziták által elfoglalt jószágokat eredeti tulajdonosaiknak⁴⁷ – véleményem szerint nem a főkapitányok *igazgatási* jogát támasztják alá. Inkább arra utalnak, hogy megszűnt az az ok, amely alapján a főkapitány az ellenségtől visszavett birtokokat katonai-stratégiai indokok alapján a maga kezében tarthatta.⁴⁸

A Felső Részek főkapitánysága és az Alsó Részek főkapitánysága között elnevezésbeli hasonlóságán túl több szempontból is húzható párhuzam. Mindkét kapitányság meghatározott területet foglalt magában. Egyik főkapitányság hatásköre sem terjedt ki mindig azonos megyékre, de területisége mindkettőnek nagyjából állandó volt. Az Alsó Részeken Temes, a Felső Részeken pedig Sáros és Szepes megye nevezhető a főkapitányság központjának. A két intézmény abban is hasonlóságot mutat, hogy mindkettő differenciált tisztség, illetve hogy a főkapitányi posztot betöltő személyek valamilyen más nagyobb méltóságot is viseltek, illetve a főkapitányság területén

⁴⁴ KUBINYI, 1990. 130. Az említett oklevél ebből a szempontból egyedi, és nem tudjuk megmagyarázni azt sem, hogy miért Rozgonyi járt el az adott ügyben. Kubinyi feltételezésének további alátámasztására megemlíti azt is, hogy okleveles adatok szerint a főkapitányok több esetben perhalasztó levelet is adhattak ki, amire az utal, hogy 1461-ben Mátyás egy konkrét eset kapcsán ezt megtiltotta a kapitányoknak (KUBINYI, 1990. 130.). Úgy gondolom, hogy ez nem erősíti, hanem inkább gyengíti annak a lehetőségét, hogy a kapitányok peres ügyekben eljárhattak. Vö.: HAJNIK IMRE: Bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899. 82–83.

⁴⁵ HORVÁTH, 2003. 949–950.

⁴⁶ HORVÁTH, 2003. 935–937.

⁴⁷ HORVÁTH, 2003. 947.

⁴⁸ Erre egyébként más helyen Horváth Richárd is utal. (Ld. az előző jz. hivatkozási helyét.) Megemlíti az 1458. júniusi törvények 45. cikkelyét, amely szerint az uralkodónak a fent említett esetben joga volt más birtokát ideiglenesen kézben tartani. A szerző maga állapítja meg – és ezzel teljes mértékben egyet értek –, hogy itt a főkapitány katonai szempontból a király személyét testesítette meg. Az ideiglenes *lefoglalás* azonban nem jelent *igazgatási* tevékenységet.

rendelkeztek birtokkal. A főkapitányságok differenciált voltára utal, hogy a supremus capitaneus vagy a capitaneus mellett rendszeresen találkozunk olyan alkapitányokkal (vicecapitaneus), akik a főkapitány hadi tevékenységét segítik, vagyis annak instrukciója szerint az alá tartozó megyék valamelyikében katonai szolgálatot látnak el. A Felső Részek esetében alkapitányi tisztséget töltött be például Szapolyai István, Magyar Balázs vagy Upori László.⁴⁹ A summus/supremus capitaneus és a capitaneus fogalmak használata egyébként következetlen az oklevelekben. Ugyanazt a személyt azonos időszakban nevezik kapitánynak és főkapitánynak is. Ebből arra következtethetünk, hogy a két fogalom kiváltja egymást, vagyis ugyanazt a funkciót jelöli. Érdekes viszont, hogy egy 1467-ben kelt oklevél egyszerre említi a Felső Részek kapitányait és alkapitányait, igaz, név nélkül.⁵⁰ A főkapitányságot betöltő személyek közül Perényi János, Szapolyai Imre és István, Újlaki Miklós, Pálóczi László, Ónodi Cudar Simon, valamint Rozgonyi Osvát és Sebestyén az arisztokrácia tagjai voltak, és birtokaik is voltak a területen.⁵¹ Valamennyien betöltöttek más magas tisztséget is. Upori László és Csutai/ Gutai János szintén birtokolt jószágokat a Felső Részeken. A főkapitányok sorába ebből a szempontból nem illik bele Dengelegi Pongrácz András neve, mert ő ezen a területen nem rendelkezett birtokkal, viszont főkapitánysága évében (1464) Trencsén megye alispánja volt.⁵² Egyébként az említett személyek közül mindenki töltött be ispáni vagy alispáni tisztséget a Felső Részeken, kivéve Csutai Jánost.⁵³

A korábbi irodalom nem ismerte a Felső Részek kapitányai közül Kátai Jánost és Tarkói Rikolfot. Az ő személyükről keveset tudunk – kivéve az utóbbit –, főkapitányi voltukról is csak egy-egy oklevél maradt fenn. Eszerint Kátai 1459-ben, Tarkói Rikolf pedig 1461-ben viselte ezt a tisztséget.⁵⁴

Már a korábbi szerzők is felfigyeltek arra, hogy a kapitányok nem tartózkodtak mindig a fennhatóságuk alá rendelt megyék területén. Ez a jelenség különösen Magyar Balázs és Szapolyai Imre esetében feltűnő, akik hol az

⁴⁹ Az okleveles adatok a mellékletben láthatók.

⁵⁰ 1467. február 24. (DL 7581)

⁵¹ PÁLOSFALVI TAMÁS: A Rozgonyiak és a polgárháború. Századok, 2003. 897–928.

⁵² HORVÁTH, 2003. 939–940.

⁵³ Upori László nem csak Ung megye alispánja volt (HORVÁTH, 2003. 942.), 1458-ban máramarosi ispánként is említik. (DF 247905)

⁵⁴ Az okleveles adatokat ld. a mellékelt táblázatban.

ország déli területein, hol a Felső Részekben katonáskodnak. Ennek oka véleményem szerint a király stratégiai és hadseregszervezési elvében és gyakorlatában keresendő. Köztudott, hogy Mátyás egyik törekvése az volt, hogy könnyen és gyorsan mozgósítható csapatokat állítson fel, s ezek bármikor bevetethetők legyenek ott, ahol szükséges. Ennek a politikának a megtestesülése volt az Alsó Részek kapitányságának a megszervezése, és a mintegy szerves fejlődésként létrejövő Felső Részek kapitánysága, amelyeknek alapvető funkciója a helyi határvédelem és a béke biztosítása volt az adott területen. Emellett úgy tűnik, hogy ezek a hadtestek nem csak az ország egyes régióin belül mozogtak, hanem a régiók között is. Mindezt alátámaszthatja az is, hogy Mátyás az általa elfoglalt külsországi területek fenntartását szintén mozgó csapatok felett rendelkező kapitányi vagy főkapitányi méltósággal felruházott személyekre bízta.

A Felső Részek kapitánysága tehát jól beleillett a mátyási védelmi és mozgósítási stratégiába, amelynek elsődleges célja a hátsó ország békéjének biztosítása volt könnyen mozgatható gyors seregtestek révén.

A FELSŐ RÉSZEK FŐKAPITÁNYAI, KAPITÁNYAI ÉS ALKAPITÁNYAI

Dátum	Név	Előfordulás helye
1451. július 1.	Giskra János	DF 213339
1451. augusztus 8.	Giskra János	DF 213342
1451. október 3.	Giskra János	DF 213349
1451. október 13.	Giskra János	DF 228742
1451.	Giskra János	DF 287451
1450–1456	Giskra János	DF 213308
1452. április 27.	Giskra János	DF 213358
1452. június 22.	Giskra János	DF 213364
1453. szeptember 23.	Újlaki Miklós	DL 14728
1453. október 28.	Újlaki Miklós	DF 213406
1453. október 28.	Újlaki Miklós	DL 62589
1453. október 31.	Újlaki Miklós	DF 267518
1453. november 19.	Újlaki Miklós	DL 14750
1454. november 22.	Rozgonyi Osvát	DL 31664
1454. december 24.	Rozgonyi Osvát	DL 15307
1455. február 15.	Modrar Pál	DF 213547
1455. június 6.	Rozgonyi Sebestyén	DF 213487

Dátum	Név	Előfordulás helye
1457. április 27.	Giskra János	DF 213655
1457. augusztus 7.	Giskra János, Perényi János	DF 228788
1457. augusztus 8.	Giskra János	DF 270337
1457. szeptember 8.	Giskra János, Perényi János	DF 213674
1457. szeptember 13.	Giskra János	DF 213676
1457. szeptember 16.	Giskra János	DF 270336
1457. szeptember 22.	Giskra János	DI 70249
1457. október 18.	Giskra János	DF 270336
1457. október 22.	Perényi János	DF 213682
1458. február 3.	Giskra János	DF 213690
1458. április 17.	Rozgonyi Sebestyén	DL 44864
1458. május 3.	Rozgonyi Sebestyén	DF 269455
1458. május 5.	Rozgonyi Sebestyén	DF 270342
1458. május 7.	Rozgonyi Sebestyén	DF 213712
1458. május 8.	Giskra János	DF 213708
1458. június 1.	Rozgonyi Sebestyén	DF 213712
1458. június 19.	Rozgonyi Sebestyén	DF 242560
1458. június 23.	Rozgonyi Sebestyén	DL 15260
1458. június 25.	Rozgonyi Sebestyén	DF 213715
1458. július 19.	Rozgonyi Sebestyén	DL 15265
1458. július 29.	Rozgonyi Sebestyén	DF 213723
1458. november 16.	Rozgonyi Sebestyén	DL 15293
1459. január 3.	Giskra János	DF 213755
1459. január 5.	Giskra János	DF 213757
1459. február 7.	Csutai János, Magyar Balázs	DF 213767
1459. február 7.	Kátai János, Magyar Balázs	Iványi, 1071.
1459. február 20.	Csutai János, Magyar Balázs	DF 213772
1459. február 25.	Csutai János, Magyar Balázs	DF 213778
1459. február 26.	Csutai János, Magyar Balázs	DF 213779
1459. február 27.	Csutai János	DF 213780
1459. március 27.	Pálóci László, Cudar Simon	DF 270349
1459. április 24.	Szentmártoni Nagy Simon	DL 15353
1459. április 25.	Cudar Simon	DF 213796
1459. május 28.	Cudar Simon	DF 213812
1459. július 19.	Pálóci László	DL 31720
1459.	Cudar Simon	DF 213858
1460. január 5.	Szapolyai István, Upori László	DF 214004
1460 március-április	Szapolyai István, Upori László	Iványi, 1255.

A FELSŐ RÉSZEK FŐKAPITÁNYSÁGÁRÓL

Dátum	Név	Előfordulás helye
1460. november 27.	Szapolyai Imre	DL 44954
1460. december 18.	Cudar Simon	DF 213965
1460. december 18.	Szapolyai István, Upori László	DF 213942
1460. december 20.	Szapolyai István, Upori László	DF 213943
1461. január 1.	Szapolyai Imre	DF 214003
1461. január 5.	Szapolyai István, Upori László	DF 214004
1461. január 9.	Szapolyai Imre	DF 214008
1461. január 10.	Szapolyai István, Upori László	DF 214010
1461. január 26.	Szapolyai István	DF 214017
1461. január 27.	Szapolyai István, Upori László	DF 214018
1461. február 17.	Szapolyai István, Upori László	DF 214021
1461. február 22.	Szapolyai Imre	DF 214023
1461. március 10.	Upori László	DF 214030
1461. április 21.	Szapolyai István, Upori László	DF 214043
1461. április 21.	Szapolyai István, Upori László	DF 214042
1461. május 6.	Szapolyai Imre	DL 65921
1461. május 21.	Szapolyai István, Upori László	DF 214052
1461. május 24.	Szapolyai István, Upori László	DF 214053
1461. július 4.	Szapolyai István, Upori László	DF 214060
1461. július 13.	Szapolyai István, Upori László	DF 214061
1461. július 13.	Szapolyai István, Upori László	DF 214062
1461. július 24.	Szapolyai Imre	DF 214065
1461. augusztus 11.	Szapolyai Imre	DF 214070
1461. augusztus 23.	Szapolyai Imre	DL 70260
1461. augusztus 28.	Szapolyai Imre	DF 270369
1461. szeptember 14.	Szapolyai István	DL 70261
1461. október 1. u.	Szapolyai István, Upori László	DF 214090
1461. október 1. u.	Szapolyai István, Upori László	DF 214088
1461. október 14.	Szapolyai István	DF 258861
1461. október 15.	Szapolyai István	DF 214080
1461. október 23.	Tarkői Rikolf	Iványi, 1382.
1462. március 10.	Szapolyai István	DF 214098
1462. március 11.	Szapolyai István	Iványi, 1398.
1462. március 12.	Szapolyai István	DL 70264
1462. március 12.	Szapolyai István	DL 70265
1462. március 17.	Szapolyai István	DL 70266
1462. április 4.	Szapolyai Imre	DL 70914
1462. április 6.	Szapolyai István	DF 214102

Dátum	Név	Előfordulás helye
1462. április 6.	Szapolyai István	DF 214103
1462. április 7.	Szapolyai István	DF 228819
1462. április 8.	Szapolyai István	Iványi, 1402.
1462. május 2.	Szapolyai Imre	DL 15719
1462. május 6.	Szapolyai Imre	DL 15719
1462. május 14.	Szapolyai István	DF 214110
1462. május 19.	Szapolyai István	DF 214113
1462. június 14.	Szapolyai István	DF 214120
1462. június 24.	Szapolyai István	DL 70268
1462. július 26.	Szapolyai István	DF 214126
1462. augusztus 18.	Szapolyai István	DF 214128
1462. augusztus 28.	Szapolyai Imre	DF 270369
1462. szeptember 9.	Szapolyai István	DF 214132
1462. szeptember 24.	Szapolyai István	DF 281479
1462. szeptember 30.	Magyar Balázs	DL 15772
1462. szeptember 30.	Magyar Balázs	DL 15773
1463. május 1.	Szapolyai István	DF 214166
1463. május 17.	Szapolyai István	DF 214169
1463. május 19.	Szapolyai István	DF 214171
1463. május 20.	Szapolyai István	DF 214172
1463. június 1.	Szapolyai István	DF 214174
1463. június 9.	Szapolyai István	DF 214178
1463. június 14.	Szapolyai István	DL 15844
1463. június 14.	Szapolyai István	DF 214179
1463. június 21.	Szapolyai István	DL 70272
1463. június 24.	Szapolyai István	DL 70268
1463. június 27.	Szapolyai István	DF 214180
1463. június 28.	Magyar Balázs	DL 59499
1463. július 19.	Szapolyai Imre	DF 258149
1463. július 19.	Szapolyai Imre	DL 15856
1463. július 19.	Szapolyai Imre	DL 15857
1463. július 19.	Szapolyai Imre	DL 18137
1463. július 25.	Szapolyai Imre	DF 244863
1463. augusztus 2.	Szapolyai István	DL 70274
1463. augusztus 7.	Szapolyai István	DF 214187
1463. augusztus 23.	Parlagi László	DF 242753
1463. augusztus 24.	Szapolyai István	DL 70275
1463. augusztus 31.	Szapolyai István	DF 214189

A FELSŐ RÉSZEK FŐKAPITÁNYSÁGÁRÓL

Dátum	Név	Előfordulás helye
1463. szeptember 10.	Szapolyai István	DL 45062
1463. szeptember 16.	Szapolyai István	DL 45066
1463. szeptember 20.	Szapolyai István	DF 271423
1463. szeptember 24.	Szapolyai István	DL 70277
1463. október 15.	Szapolyai István	DF 214195
1463. október 17.	Szapolyai István	DF 214196
1463. november 1.	Szapolyai István	DF 214198
1463. november 29.	Szapolyai István	DF 214202
1464. január 7.	Szapolyai István	DF 213414
1464. január 19.	Szapolyai István	DF 214212
1464. február 22.	Szapolyai István	DF 214222
1464. április 12.	Szapolyai István	DF 270384
1464. július 20.	Magyar Balázs	DF 232976
1464. szeptember 2.	Szapolyai István	DL 31830
1464. szeptember 14.	Szapolyai István	DF 214249
1464. szeptember 16.	Szapolyai István	DL 45066
1464. október 2.	Szapolyai István	DF 214252
1464. október 8.	Dengelegi Pongrácz András	DL 26405
1464. november 12.	Dengelegi Pongrácz András	DL 94494
1464. november 26.	Dengelegi Pongrácz András	DL 37071
1464. november 26.	Dengelegi Pongrácz András	DL 26406
1464. november 26.	Dengelegi Pongrácz András	DL 26407
1464. december 13.	Szapolyai István	DF 214258
1464. december 13.	Szapolyai István	DF 214259
1464. december 30.	Szapolyai István	DL 45138
1465. január 7.	Szapolyai István	DF 214266
1465. január 12.	Szapolyai István	DF 214268
1467. február 4.	név nélkül (kapitány)	DF 279683
1467. február 24.	név nélkül (kapitányok és alkapitányok)	DL 107581
1491. február 28.	Szapolyai István	DL 97807

Adalékok Köcski Sándor országbírói működéséhez

HÉDER NEMBELI KÖCSKI SÁNDOR Károly Róbert időrendben harmadik országbírója volt.¹ Anyja az ismeretlen származású Venus asszony, felesége Bajóti Simon lánya, a következő országbíró, Nagymartoni Pál nővére volt. A rokonsági kapcsolatok összefonódását mutatja, hogy Sándor nővére Nádasdi Lászlóhoz ment feleségül, gyermekük Margit, Magyar Pál gimesi várnagy, utóbb kincstartó feleség lett.

Mivel a Héder nemzetség mindkét ágának, a Németújvárinak és a Hédervárinak is rokona volt, hosszú ideig nem vett részt I. Károly tartományurakkal vívott harcaiban, átállását rokonai, a Kőszegiek meg is torolták közeli rokonain és azok birtokain, egyedül Margit, a későbbi Magyar Pálné menekült meg.

1318-ban szentmártoni várnagy, 1319-ben a Kőszegiek elleni sereg vezére, zalafői és kőszegi győzelmei után Tolna és Baranya megyei várakat foglal el.²

Viszonylag későn került jelentős hivatalba, Hermány nembeli Lampert 1324. július első napjaiban, az erdélyi hadiesemények között bekövetkező halála után 1324 és 1328 között országbíró, halála is ebben a tisztségben éri, végrendelkezés után 1328. január 28. és február 17. között.³

---

¹ Köcski Sándor és az 1300-as évek országbíróinak tanulmányozásánál megkerülhetetlen Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században című monográfiája. Jelen dolgozatnak nem célja Köcski Sándor országbírói működésének teljes feltérképezése, csupán arra keresi a választ, hogy országbírói oklevelek alapján mennyire lehet adatolni az ország lakosainak gondolkodásbeli átforgatását egy új ítélkezési rendszer igényeihez.

² Köcski Sándor életrajzához ld. PÓR ANTAL: Köcski Sándor. Századok 22 (1888) 785–797.; BERTÉNYI IVÁN: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest 1976. (a továbbiakban: BERTÉNYI, 1976.) 67–72.; ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122 (1988) 89–145.; CSUKOVITS ENIKŐ: Köcski Sándor. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994. 371–372.

³ Engel Pál világi archontológiát érintő nagyívű alapkutatásait Köcski Sándor országbíró hivatalviselését illetően Almási Tibor és Piti Ferenc pontosította. ENGEL PÁL: Magyarország

Az 1320-as évek közepére I. Károlynak sikerült konszolidálnia az országot, az állandó harcok megszűnte, a viszonylagos stabilitás az országbírói hivatal működésének is kedvezett, ezt ránk maradt okleveleinek száma is jelzi. Míg hivatali elődei, 1311 és 1314 között Csák János 10,⁴ illetve 1314 és 1324 között Hermány nembeli Lampert 161 oklevelet hagytak az utókorra,⁵ Köcski Sándor szűk négy éves hivatalviseléséről 141 oklevél maradt ránk.

A belpolitikai helyzetnek köszönhetően elődei alatt mindig kísértett a lehetőség, hogy a *iudex curie domini regis* nem az ország, hanem csupán a király udvarbírája lesz, hiszen háborús időkben az ellentétek elsimításának eszköze nem a higgadt tárgyalás, a szóbeli meggyőzés, hanem a kard. Míg Csák János Budáról keletkezett összes fennmaradt oklevelét, 1315-ben I. Károly a Buda környéki állandósuló harcok miatt kénytelen volt székhelyét a kevésbé biztonságos Budáról a nehezen megközelíthető Temesvárra helyezni. Erdély, Északkelet-Magyarország, a Dunántúl és a Felvidék Északnyugati része gyakorlatilag megközelíthetlenné vált.⁶

A teljes konszolidációt végülis Csák Máté 1321-ben bekövetkezett halála, és az Adriai-tenger melléki Šubićok, illetve a szlavóniai Babonićok 1322–23 folyamán történt leverése jelentette. Ekkor költözött át a királyi székhely is Temesvárról Visegrádra, az országbíró is egy korlátozott, bár egyre inkább bővülő ország bírójából teljes jogú országbíróvá vált.⁷

Jelzi ezt az is, hogy Köcski, az új országbíró már minden hivatalos oklevelét Visegrádról keletkezte, bírói illetékessége kezdettől fogva az egész or-

világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996. 6.; Az 1324-es és 1328-as országbírói váltásokról ld. Piti Ferenc: Okleveles adatok az 1324. évi országbíróváltáshoz. Fons 4 (1997/2) 243–249.; Almási Tibor: Az 1328. évi országbíróváltás okleveles adatai. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 19–37.

⁴ TÓTH ILDIKÓ: Károly Róbert első országbírója. (Adalékok Csák János országbírói működéséhez). In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk.: Homonnai Sorolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged 1999. 143.

⁵ TÓTH ILDIKÓ: Adalékok Hermány nembeli Lampert országbírói működéséhez. In: Középkortörténeti tanulmányok. Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged 2003. (a továbbiakban: TÓTH, 2003.) 183.

⁶ TÓTH, 2003. 182.

⁷ KRISTÓ GYULA–BARTA JÁNOS–GERGELY JENŐ: Magyarország története. Előidőktől 2000-ig. Budapest 2002. 120–121. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)

szágra kiterjedt.⁸ A viszonylag békés feltételek között jobban tudta folytatni az elődje által megkezdett bírósági gyakorlatot.

A 20-as évek elejétől maradtak ránk hosszabb, végítélettel záródó ügyek. Ezeknek a száma Köcski Sándor országbírósága alatt megsokszorozódik, sőt éppen az ő hivatalviselése alatt figyelhető meg, hogy a 14. század nagy újítása, az anyagi vagy okleveles bizonyítás nemcsak kisebb jelentőségű ügyekben lesz döntő tényező, hanem a hosszú perek végbizonyításában is egyre fontosabb szerepet kezd játszani.

Jelen dolgozat Köcski Sándor országbírói tevékenységét is ennek fényében, egyetlen szempontra leszűkítve kívánja vizsgálni: hogyan zajlott le a megelőző évszázadokat uraló alaki bizonyítás (korábbi istenítéletek, illetve a 14. században is jelenlevő bajvívás, eskü és tanúbizonyítás), illetve az anyagi vagy okleveles bizonyítás közötti váltás.

Természetesen itt nem egy pár év alatt bekövetkező váltásról van szó, hanem egy hosszú fejlődésről, aminek Köcski Sándor országbírósága mégcsak nemis a kezdete, és végképp nem a vége, de a ránk maradt okleveleken keresztül kirajzolódik egy séma, ami az alaki és anyagi bizonyítás sorrendjének megváltozását sejteti, és ezen keresztül az emberi gondolkodásban bekövetkezett változásokra is utal.

Köcski Sándor működésének kezdetére jellemző, hogy átvette elődje gyakorlatát, aki utolsó éveiben kelt okleveleiben hangsúlyozza, hogy az ország szokása szerint oklevélbizonyítás, eskü, illetve bajvívás útján lehet ítélni, fajsúlyosabb esetekben az esküt és a bajvívást jelöli meg bizonyítás gyanánt.⁹

Hermány nembeli Lampert gyakorlatában 1319-től 8 esküvel, illetve 1320-tól 4 párbajjal történt bizonyításról maradt fenn adat.¹⁰ (Itt jegyezném meg, hogy Köcski Sándor gyakorlatában egyetlen elrendelt párbajról tu-

⁸ BERTÉNYI, 1976. 69.

⁹ „...verum quia ex hungarici regni approbata consuetudine uniuerse cause quomodolibet emergende iuxta sententiam iudiciariam exhibicione instrumentorum, deposicione iuramentorum et pugilum congressione decidi solent et terminari, speciales vero testimony produccione conprobate solummodo horum duorum articulorum decisione scilicet deposicione iuramenti uel pugilum congressione consuerunt terminari...” A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest–Budapest 1871. 203–205.

¹⁰ TÓTH, 2003. 196–187. 23. jz.

dunk, 1326. nov. 28-i oklevélben¹¹ Siklósi Péter ügyvédje választja ezt a formát Péter rokona, Beremendi Miklós fia István ellenében, aki ugyan Péter várát megvédte, de cserébe mintegy 1000 márka értékű javaitól is megszabadította. A bizonyítás Péternek kedvezett, ezért neki tapasztalt bajvívó járt, alperes rokonának viszont egy járatlan bajvívó, hogy az igazság is diadalmas-kodhasson.)

A mindenkori bizonyítás fő célja kimutatni, hogy a perrel megtámadott vétkes-e vagy ártatlan. Eszközei: az istenítéletek és az eskü a perkérdéssel nem függtek össze. Az előzetes bizonyítás, tanúk meghallgatása a próba és az eskü előtt is csak a fél állítását volt hivatva erősíteni, s annak a bizonyítása jobb a bíróság szemében, akinek szavahihetősége mellett több és előkelőbb, hitelt érdemlőbb tanú nyilatkozott. A bajvívás is az istenítéletek egyik fajtája, miután az 1215-ös lateráni zsinat a klasszikus istenítéleteket (tüzesvas, forróvíz, hidegvíz próba) eltiltotta, amely tiltást az 1279. évi budai zsinat is megismételte, ez maradt a 14–15. századra az istenítéletek egyetlen fajtája, amelyben a győzelem a közhit szerint megmutatta, hogy ki mellett van az igazság.

Majd éppen korszakunkban, az 1320-as évek második felében válik a bizonyítás a tudományvétel által inkább anyagivá.¹² Előzetes anyagi bizonyítás, a tárgyra vonatkozó és megesketett tanúk kihallgatása alapján ítélték meg az esküt vagy a bajvívást, miután az istenítéletek megszűntek. A bíró előzetes, úgynevezett bizonyítási ítélettel döntötte el, hogy a bizonyítás joga, az eskü kit illet. A tanúbizonyításnak perdöntő ereje nem volt, csak arra szolgált, hogy a bíró az ő vallomásuk alapján hozhassa meg a bizonyítási ítéletet. A 14. századi Magyarországon az oklevelek egyre tömegesebbé válásával alakult ki a gyakorlat, hogy birtokperekben oklevelek alapján ítéleztek.¹³

A Köcski Sándor országbírói minőségében kiadott 141 oklevél éves bon-tásban a következő módon oszlik meg. 1324 folyamán első oklevele október

¹¹ Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO.) II. 262–263.; Anjoukori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. VIII–XII. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos. Budapest–Szeged 1993–2001. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) X. 480. sz.

¹² SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. Budapest 1930. 152–153.

¹³ ECKHART FERENC: Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest 2000. (a továbbiakban: ECKHART, 2000.) 328–329.

12-én kelt, amely a győri káptalan szólította fel határjárásra.¹⁴ Ebben a csonka évben fennmaradt oklevelei száma 10, 1325-ben 33, 1326-ben 38, 1327-ben 51, és 1328 folyamán év eleji halála miatt szintén alacsony, 9 a regisztrálható oklevelek száma.

Ha végignézzük Köcski Sándor hivatali működésének okleveles adatait, akkor elődjeitől eltérően három csoportba rendeződnek a teljes egészében birtokügyleteket érintő oklevelei: az első időszakban főleg esküt elrendelő iratokat találunk, a középső korszakban megnőnek a peren kívüli egyezség-gel záródó ügyek, utolsó korszakában pedig nagyon sok okleveles bizonyítás jelenik meg. (Most ide nem számolva a peres eljárás közben keletkező, zömmel perbehívó, vizsgálatot elrendelő, perhalasztó vagy birtokbaiktató okleveleket, hiszen ezek a fennmaradt okleveles anyag mintegy felét teszik ki, de döntő többségük csupán említésben maradt fenn.)

Természetesen ez a hármas csoportosítás nem azt jelenti, hogy eskü, peren kívüli egyezség vagy okleveles bizonyítás nem jelenhet meg hivatalviselése bármely időszakában, hiszen például első teljes hivatali évében, 1325-ben 7 oklevelében találhatók okleveles bizonyításra adatok,¹⁵ csupán olyan preferenciákról van szó, amelyek egy későbbi időszakban másként esnek latba.

Hogy ezt miként értem, álljon itt biznyságul két 1325 októberéből származó példa. Október 13-a utáni oklevélben Zalaszegi Pál mester Zala megyei Kökényes birtokát akarta örökség címén visszafoglalni, de a birtokbaiktatáskor ellentmondó Torda fiaival szemben, akik érdekeik védelmében a veszprémi káptalan 1279-es oklevelét mutatták be, csupán saját szavahihe-tőségét állította szembe. Az országbíró a tiltakozóknak ad igazat, mert a fel-peres 45 éve, a vásárlás idejétől sem pert nem kezdeményezett igazáért, sem tiltakozó levelet nem adatott ki, pedig ezek az új ítélezési rendszerben alap-feltételek lesznek.¹⁶ Október 18-án pedig Gergely fia Senye veszti el ősei által bírt birtokát ugyanilyen módon, az országbíró felhívja a figyelmét, hogy egy

¹⁴ Df. 254 840. (Anjou-oklt. VIII. 438. sz.)

¹⁵ 1325. jan. 22-i (Df. 266082, Anjou-oklt. IX. 23. sz.), 1325. febr. 9 előtti (Df. 237553, Df. 237552, Df. 237641, Anjou-oklt. IX. 43. sz.), 1325. febr. 23-i (Df. 86 970, Anjou-oklt. IX. 65. sz.), 1325. márc. 30-i (AO. II. 185–186., Anjou-oklt. IX. 123. sz.), 1325. júl. 8-i (KOLLER, JOSEPHUS: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum II. Posonii-Pesthini 1782. 338–341., Anjou-oklt. IX. 310. sz.), 1325. okt. 13 utáni (Df. 243942, Anjou-oklt. IX. 469. sz.), 1325. okt. 20-i (Df. 253129, Anjou-oklt. IX. 486. sz.) keltezésű oklevelekben.

¹⁶ Df. 243942 (Anjou-oklt. IX. 469. sz.)

több mint 32 éves háborítatlan birtoklást minimálisan bírói úton, vagy tiltakozó oklevél kiadattatásával lehet jogerősen támadni.¹⁷

A későbbiekben ilyen irányú figyelmeztetés már nem történik, pár éves „szoktatás” alatt az emberek hozzáedződnek, hogy nem elég a személyes meggyőződésük még régi ügyekben sem, egy új típusú bizonyítási módra kell átállniuk, ha ez nehezebbre is esik, hiszen az eddigi személyes megbízhatóságot egy jóval objektívabb, de egyben személytelenebb módszer váltja fel, ami ráadásul mint latin nyelvű irat a társadalom nagytöbbsége számára inkább titokzatos mintsem értelmezhető jel.

Ugyanakkor a társadalom, ha a saját kárán is, de tanulékony. 1325. márc. 30-i oklevélben a beiktatásban gátolt felperes kéri egy, az alperes által bemutatott 1281. évi oklevél kapcsán, hogy ne csak az átörökítésről, hanem a birtok megszerzéséről is mutassanak be oklevelet.¹⁸

Talán ezzel az úgynevezett „tanulási” fázissal is magyarázható, hogy a középső korszakban megugrik a peren kívüli egyezségek aránya.¹⁹ A peren kívüli egyezség a peres ügy peren kívüli elintézése volt, amit kifejlett formájában csak a bíró engedélyével volt szabad megkötni.²⁰ Gyakorlatilag így a felek anyagilag jobban jártak, nem kellett a 2/3 bírói részt kifizetni, ellenben a felek a bírónak békebírsággal tartoztak. Gyakori volt az egyezkedés például a bajvívás vagy a megítélt eskü letevése előtt.²¹

Ezzel szemben Köcski Sándor gyakorlatában éppen az a megdöbbentő, hogy ő nem megengedi, hanem gyakorlatilag elrendeli perfolyam közben

¹⁷ Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek: Monumenta ecclesie Strigoniensis III. Strigonii 1924. 70–72. (Anjou-oklt. IX. 480. sz.)

¹⁸ AO. II. 185–187. (Anjou-oklt. IX. 123. sz.)

¹⁹ 1325. máj. 10-i (Df. 253128, Anjou-oklt. IX. 187. sz.), 1325. máj. 17-i (Dl. 38680, Anjou-oklt. IX. 197. sz.), 1325. aug. 29-i (Dl. 98528, Dl. 70613, Anjou-oklt. IX. 378. sz.), 1325. okt. 22-i (AO. II. 221–222., Anjou-oklt. IX. 493. sz.), 1325. nov. 8. előtti (Df. 208421, Anjou-oklt. IX. 510. sz.), 1325. évi (Dl. 10155, Anjou-oklt. IX. 590. sz.), 1326. jan. 21-i (Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár. I. Budapest 1886. (a továbbiakban: Zala I.) 193., Anjou-oklt. X. 29. sz.), 1326. ápr. 14-i (Dl. 50814, Anjou-oklt. X. 132. sz.) 1326. máj. 19-i (Dl. 2361, Anjou-oklt. X. 207. sz.) keltezésű oklevelekben.

²⁰ A peren kívüli egyezségről és a fogott bírákról l. bővebben HAJNIK IMRE: Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899. 406–411.

²¹ Luxemburgi Zsigmond király idejétől kezdve egyezkedhettek a felek a bíró engedélye nélkül is, és emiatt a bíró semmit sem követelhetett tőlük. ECKHART, 2000. 339.

a peren kívüli egyezséget, s ha ez nem sikerülne, a felek büntetés lerovása után folytathatják csak a pert. Ilyenkor konkrét időre és helyre rendeli a feleket.²²

Az egyezség az udvarban is létrejöhetett, ilyenkor az ország főméltóságai játszották a fogott bírák szerepét.²³ Sok esetben az így létrejött egyezséget, ha az udvarban történt, maga az uralkodó foglalta írásba. Ez a rövid időszak (1325 vége, 1326) olybá tűnik, mintha az országbíró lerázná magáról az ítélkezés feladatát. Talán egyfajta „tanulóidőnek” számít a hiányok pótlására, hiszen 1327-től kezdődően ezek az elrendelt peregyezségek meg is szűnnek, innentől kezdve bírói engedéllyel történnek,²⁴ az okleveles bizonyítás pedig újult erővel kerül előtérbe.

Ennek egyik legszebb példája az esztergomi káptalan és a kézdi székelyek közt Felvinc birtok tulajdonjogáért 1320 óta különböző bírói fórumokon (királyi különös jelenlet, Tamás erdélyi vajda, az országbíró) folyó per, amelyben a felek két ellentmondó oklevelet mutattak be, az esztergomi káptalan II. András 1219-es privilégiumát IV. László átiratában, a kézdi székelyek pedig IV. László adománylevelét III. András megerősítésével az erdélyi káptalan átiratában.²⁵

Az országbíró az ügyben az esztergomi káptalannak ítélte a birtokot, mivel az ő oklevelük régebbi, két király is megerősítette, pontos határleírás található benne, valamint királyi ember végezte az iktatást. A kézdi székelyek oklevelével az volt a problémája, hogy újabb keletkezésű, nincs benne szó királyi emberről, II. András adománya nincs benne érvénytelenítve, illetve hogy a székelyek sokáig nem rukkoltak elő oklevelükkel.²⁶

Az országbíró bírótársaival: Boleszló esztergomi, László kalocsai érsekkel, Miklós győri, András erdélyi püspökkel, Demeter tárnokmesterrel, Ta-

²² Df. 275780 (Anjou-oklt. VIII. 472. sz.), Zala I. 193. (Anjou-oklt. X. 29. sz.)

²³ GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis. VIII/3. Budae 1852. 153. (Anjou-oklt. X. 495. sz.)

²⁴ 1327. márc. 27-i oklevélben. (Dl. 40500, Anjou-oklt. XI. 139. sz.)

²⁵ Bár Erdélyben az országbíró bírói illetékessége 1324-ben megszűnt, királyi külön engedéllyel ő előtté folyik tovább az esztergomi káptalan kézdi székelyek elleni földpere. [Borsa] Janits Iván: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és okleveles működése 1526-ig. Budapest 1940. 25.; Bertényi, 1976. 69.

²⁶ Str. III. 110–113.; SZABÓ KÁROLY–SZÁDECZKY LAJOS–BARABÁS SAMU: Székely oklevél-tár. VIII. Kolozsvár–Budapest 1934. 9–14. (Anjou-oklt. XI. 270. sz.)

más erdélyi vajdával és királyi udvar további jelenlévő prominens előkelőivel együtt végzett oklevélkritikája azonban ennél súlyosabban is ítélkezett. A domkos rendi Miklós olvasókanonok és testvére, Gergely fia Dániel Felső Ság birtokot érintő ügyben 1327 tavaszán bemutattak egy IV. Béla királytól származó privilégiumot, amely azonban pecsétjében, írásmódjában, szerkesztésében gyanús volt, ezért oklevélhamisítás vádjában őket elmarasztalva teljes birtok, illetve Dániel esetében fővesztési ítélettel sújtotta (Miklós mint az egyházi rend tagja mentesült csak a büntetés alól).²⁷

A Hermány nembeli Lampert által megkezdett munka tehát Köcski Sándor alatt tovább folytatódott, az okleveles bizonyítás egyre fontosabbá vált, és gyengéd következetességgel, de előkészítette az utat Nagymartoni Pál országbíró előtt, akinek 21 éves hivatalviselése alatt az országbírói intézmény szervezete állandósult. A folytonosságot és fejlődést nagyban elősegítette, hogy Köcski Sándor jegyzője, Ugali Pál később Nagymartoni Pál ítélőmestere lett.²⁸

---

²⁷ NAGY IMRE: Sopron vármegye története. Oklevéltár I. Sopron 1889. 271–273. (Anjou-oklt. XI. 226. sz.)

²⁸ BERTÉNYI, 1976. 70.

Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról

JELEN DOLGOZAT négy okmánytár, az Árpádkori új okmánytár, a Hazai oklevéltár, a *Diplomata Hungariae Antiquissima*, valamint az Erdélyi okmánytár¹ 185, malmokra és malomhelyekre vonatkozó oklevele alapján kívánja bemutatni az Árpád-kori Magyarország vízienergia-hasznosítását, s megválaszolni négy, a malmokkal kapcsolatos kérdést: meghatározni az első ismert okleveles említés időpontját, bemutatni a XIII. századi malmok technikai színvonalát, a malmokkal kapcsolatos jogi kérdések szabályozását, valamint megindokolni a malmok jellegzetes földrajzi eloszlását.²

1. Vízimalmok megjelenése a Kárpát-medencében

1958-ban Váczy Péter a korai magyar történelem vitatott kérdéseit áttekintő és számos, ma is érvényes megállapítást közlő tanulmányában leszögezte: „a magyar okleveles adatok a vízimalmok első jelentkezését a XII. század köze-

---

¹ Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII*. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv Pest, Budapest 1860–1874. (továbbiakban: W); Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk.: Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Budapest 1879. (továbbiakban: HOkl.); *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Ed. Georgius Györffy et al. I. Budapest 1992. (a továbbiakban: DHA); Erdélyi okmánytár I. (1023–1300) Szerk.: Jakó Zsigmond. Budapest 1997. (a továbbiakban: EO)

² Árpád-kori vízimalmainkról korábban csak Vajkai Zsófia kísérelt meg leltárt készíteni. Ő Györffy György történeti földrajzának (GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III.*) első három kötetéből gyűjtötte össze 30 vármegye XIV. század első feléig említett malmait. VAJKAI ZSÓFIA: *Középkori malmaink*. (a továbbiakban: VAJKAI, 1995.) In: Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon*. Budapest 1995. (a továbbiakban: Endrei, 1995.) 36–38. Adatgyűjtésem nem terjed ki az okmánytárak Dalmáciára, illetve az Árpád-kori Magyar Királysághoz csak rövidebb ideig vagy lazán kapcsolódó egyéb területek (pl. Szerbia, Bulgária) malmaira, de magában foglalja a szlavóniai, és a szávántúli említéseket is.

pére teszik.”³ Indoklása szerint „nem vehető tekintetbe az 1015. évi pécsváradi alapítólevél adata, mert interpolált, valamint a hamis 1093. évi tihanyi oklevél. Más oklevelek malmairól nem lehet megállapítani, hogy milyen erővel működtek.”⁴ Váczy véleményét – apróbb módosításokkal – a szakirodalom átvette, mert jól illeszkedett az általános nemzetközi analógiához: a feudális Európa periférikus területein a malom később jelent meg, mint a centrumban. Marc Bloch szerint Csehországban és Dániában,⁵ sőt Makkai László szerint Lengyelországban⁶ is csak a XII. században terjedt el a vízienergia felhasználása.⁷

Az utóbbi három évtizedben azonban újabb és újabb időpontok láttak napvilágot: a kutatók általában egyre korábbi időpontra tették a vízimalmok első hazai okleveles említésének dátumát. Makkai László 1974-ben 1061-re,⁸ Kristó Gyula szintén az 1970-es években elkészült, de csak 1984-ben megjelent írásában a XI. század végére⁹ tette a vízimalmok első hazai említését. Mindkét vélemény elterjedt az elmúlt évtized irodalmában.¹⁰ Nem úgy Györffy György 1977-es megjegyzése: „vízimalom használatát bizonyítja a veszprémi püspökség 1009. évi oklevelének tartozékfelsorolása, ahol vizek

³ VÁCZY PÉTER: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok XCII (1958) 278. (a továbbiakban: VÁCZY, 1958.)

⁴ VÁCZY, 1958. 278.

⁵ MARC BLOCH: Avenement et conquêtes du moulin a eau. Annales d'histoire économique et sociale VII. (1935) 538.

⁶ MAKKAI LÁSZLÓ: A malom mint a középkori Európa erő- és munkagépe. In: Endrei, 1995. 33.

⁷ Az 1960-as években széles körben és változtatás nélkül elterjedt Váczy elmélete. Pl. KUBINYI ANDRÁS: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. In: Tanulmányok Budapest múltjából XVI. (1964) (a továbbiakban: KUBINYI) 129.

⁸ MAKKAI, LÁSZLÓ: Östliches Erbe und Westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). Agrártörténeti Szemle, 1974. Suppl. 46.

⁹ KRISTÓ GYULA: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Székely György (főszerk.): Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest 1984. 1025.

¹⁰ Makkai László véleményét követte 1994-ben Endrei Walter, Kristó Gyuláét pedig Rosta István 1995-ben. ENDREI WALTER: Malom. In: Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon. Budapest 1994. 441.; ROSTA ISTVÁN: Fejezetek Magyarország technikátörténetéből. Szent Istvántól a XX. századig. Budapest 1995. 37.

és vízlevezetők, malmok sorrendben említik a molendinumot.”¹¹ A négy kutató által megállapított négy különböző eredmény eltérését érthetővé teszi, hogy különösen forrásszegény időszak gazdaságát kellett rekonstruálniuk, s az utóbbi évtizedekben számos XI. századi oklevél forrásértékének megítélése sokat változott. Az újabb diplomatikai kutatások nagyban befolyásolják a kérdés megválaszolását.

Módszertani megfontolásból jelentős Holub József 1963-as alapelve, mely szerint a korai vízimalmok kutatásában „a hamis oklevelek adatai is figyelembe vehetők, mert készítésük idejére szolgáltatnak adatokat.”¹² Így a korábban tekintetbe nem vett, hamis vagy interpolált oklevelek (pl. 1015-ös pécsváradi, 1061-es zselicszentjakabi, 1067-es százdi, stb.) is bevonhatók lettek a vizsgálatba. 2000-ben Kristó Gyula újabb fontos, a módszertant alapvetően meghatározó kijelentést tett a pécsváradi oklevélről: „Bizonyára a 41 faluból, a nagyszámú szolgálonépből, a gazdag egyházi felszerelésből, sok álatból számosat a Szent István kori oklevél is magában foglalhatott... mindezekből nagyjából olyan mennyiség szerepelhetett az eredeti diplomában, mint a XI. század első öt-hat évtizede okleveleiben található.”¹³ Vagyis a korábban csak érintőlegesen felhasznált diplomák adatai, a tihanyi, a zselicszentjakabi és a százdi alapítólevelek általánosítható mintákká váltak, amelyek segítségével – figyelembe véve a diplomatikai kutatások legújabb eredményeit – a korábbinál árnyaltabb és adatgazdagabb kép nyerhető az államalapításkori malmainkról, s megválaszolható a kérdés, hogy jelen ismereteink szerint mely malomemléítés tekinthető a legkorábbi hiteles adatnak.

A XI. századi oklevelekben négy momentum szól a vízi energia felhasználása mellett. Első az 1067. évi százdi alapítólevélben Szihalom falu határának leírásában szereplő Geru malom. A határjárásban olvasható *ad molendinum*

¹¹ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977. 419.; Vajkai Zsófia sajátos, „köztes” megoldást közölt. Egyrészt – Kristó Gyulát követve – megállapította, hogy „vízimalmot legkorábban Győr vármegyében találunk, ez közismert adat: 1090 körül Szent László király összeíratta a pannonthalmi apátság birtokait, köztük 7 malmot”, másrészt néhány oldallal később – Györffy Györgyöt követve – kijelenti, hogy „a vízimalmok a 11. század legelején már ismertek voltak Magyarország területén”. VAJKAI, 1995. 36., 43.

¹² HOLUB JÓZSEF: Zala megye középkori vízrajza. (Göcseji Múzeum Közleményei 23.) Zalaegerszeg 1963. 6. jz.

¹³ KRISTÓ GYULA: István pécsváradi okleveléről. In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a 60 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2000. 317.

*Geru*¹⁴ mindenképpen stabil, állandóan helyben maradó és névvel ellátott, vagyis kizárólag vízi erő hajtotta malom lehet, amely alkalmas tereppont a birtokhatár szerepének betöltésére. Második momentum az 1061. évi zselicszentjakabi oklevél Kesis falubeli malma, amelyről a diploma megjegyzi, hogy az apátság nemcsak a malmot kapta meg molnárral, hanem *et terram ad eandem molam pertinentem*,¹⁵ azaz: azt a földet is, amely ugyanazon malomhoz tartozik. Kesis falu malmához tehát 1061-ben földterület tartozott – miként a vízimalmokhoz általában –, s ezen a területen helyezkedett el a malomhoz szükséges kiegészítő infrastruktúra: a molnár háza, a forgalmas malomút, a ki- és berakodáshoz szükséges terület. A zselicszentjakabi alapítólevél *terram ad eandem molam pertinentem* kifejezése korai és kezdetleges megnyilvánulása a későbbi századokban általánosan használt *locus molendini* terminusnak. Szemlélteti a folyamatot, amelynek végeredményeként a XIII. századra a malomhely jogi és területi értelemben is jól körvonalazott, önálló fogalommá vált.¹⁶ Harmadik érv a már Györffy György által is megfigyelt szöveggörnyezet jelentősége. A Veszprém püspökség 1009. évi és a freisingi püspökség 1074. évi mosoni adománylevele egyaránt jellegzetes helyen, kizárólag vízfolyásokkal kapcsolatos tartozékok és haszonvételi lehetőségek között szerepelteti a malmokat,¹⁷ csakúgy mint a XIII–XIV. századi oklevelek. Ha a késő Árpád-kori diplomák esetében elfogadjuk az említett malmokat vízi meghajtásúnak, akkor a XI. századiakkal sem tehetünk másként. Negyedik momentum a Szent Gellért nagyobbik legendájának 12. fejezetében olvasható, a magyarok szimfóniájáról és a kézimalmot hajtó éneklő szolgálóról szóló elbeszélés megjegyzése: *molit triticum domini sui, tempore quo alia*

¹⁴ DHA 183.

¹⁵ DHA 173.

¹⁶ A malomhelyekre ld. KÓFALVI TAMÁS: Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában (1254–1526). In: Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva (szerk.): Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest 2005. 155–164.

¹⁷ 1009. évi adománylevél: „aquis aquarumque decursibus, molis, molendinis, piscationibus” (DHA 197), azaz „vizekkel és vízfolyásokkal, malmokkal” (ÁKÍF 95–98.). Az 1074. évi adománylevél: „aquis aquarumque decursibus, molis, molendinis, piscationibus” (DHA 197), azaz „vizeikkel, vízfolyásaikkal, őrlőkkel, malmaikkal, halászóhelyeikkel” (Blazovich László–Érszegi Géza–Turbuly Éva (szerk.): Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Budapest–Szeged 1998. (továbbiakban: LK) 4.

molendina in regione ista reperiri omnino non possunt,¹⁸ azaz: urának őrli épp most gabonáját, mert ilyenkor tájt ezen a vidéken egyáltalán nem lehet más malmokat találni.¹⁹ A középkori Magyarországon számításba vehető malom-típusok: a kézi malom, a járomos szárazmalom és a vízimalom közül csak az utóbbi működését szabta meg a Walter által említett évszakos ritmus és földrajzi elhelyezkedés. Walter megjegyzése tehát arról tanúskodik, hogy a XI. században már voltak vízimalmok, amelyek ugyan kezdetlegességük miatt – az időjárás évszakos ingadozásainak függvényében – csak időszakosan működhettek, mégis jelentősen megkönnyítették a gabona őrlését.²⁰

Ezek az adatok világosan bizonyítják, hogy a XI. századi oklevelek malmai vízi meghajtású malmok voltak. Így megerősíthetjük Györffy György 1977-es koncepcióját: valóban a Veszprémi püspökség 1009. évi adománylevelében szereplő malmok tekinthetők az első, oklevelesen is igazolható hazai vízimalmoknak.

2. XIII. századi vízimalmaink technikai színvonala

A XIII. században megszorodó okleveles említések már lehetővé teszik a vízimalmok műszaki-technikai színvonalának pontosabb leírását is. A vasvári Szent Mihály káptalan 1217. évi inventáriumában – számbavéve a birtokokat – a Milek és Mosó falubeli malmok kapcsán megjegyzi, hogy *cum domo molendinaria, in qua due rote molant*,²¹ azaz: malomházzal, amelyben két ke-

¹⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Edendo operi praefuit: Emericus Szentpétery. Budapest 1938. II. 498.

¹⁹ KRISTÓ GYULA: Az államalapítás korának írott forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 422. (Almási Tibor fordítása)

²⁰ Kristó Gyula ugyan még átvette Váczy Péter szövegmagyarázatát és -értelmezését, amely szerint a Gellért-legenda története a technikailag fejlett kézimalom, illetve az állati erővel vontatott szárazmalmok XI. századi működéséről tanúskodik (VÁCZY, 1958. 279.; KRISTÓ, 1984. 1024.), de a későbbi szakirodalom hamarosan kétségbe vonta a legenda ilyen értelmezését. BALÁZS GYÖRGY: Szárazmalmok. In: Endrei, 1995. 70.; VAJKAI, 1995. 43. Vagyis 1995-re a szakirodalom visszatért a Balogh Albin által 1938-ban megfogalmazottakhoz: „Szent Gellért legendájában Valter egyenesen azt állítja, hogy azon a vidéken másféle malom nincs is. Ebből azonban éppen nem következik, hogy az ország folyóit és még inkább az igavonó állatokat nem használták volna fel gabonaőrlésre, amire Valter is utalt.” BALOGH ALBIN: A mindennapi élet Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján*. Budapest 1938. III. 578.

²¹ W. VI. 234.

rékkel örölnek. E mondat két megjegyzése is figyelmet érdemel. Az 1217-es oklevél *cum domo molendinaria* (azaz: malomházzal) kifejezése hasonló értelmű, mint Imre király 1198-as oklevelének *duo molendina cum curia sua* (azaz: két malmot házaikkal)²² terminusa. E feltételezést megerősíti, hogy helyileg mindkettő Vasváron volt, de más-más tulajdonos számára dolgoztak. Vasvár 1198-as és 1217-es malomházai az első magyarországi tanúi a korábinál tudatosabb, tervszerűbb vízi építkezésnek. Másrészt az egy helyre épített két vízikerék is hatékonyabb molnárságot, nagyobb energiakonzentrációt sejtet. Vasvár 1217. évi adatát kiegészíti a 20 évvel későbbi, szintén a Szent Mihály káptalan birtokairól, ezúttal azonban Kenézről és Megyehídról szóló diploma. Megyehídon 1217-ben még csak kettő malomhelyet említettek, 1237-ben már azt olvashatjuk, hogy itt is malom áll, amelyben két kerékkel örölnek.²³ Ennél is jobban jelzi a vízimalmok műszaki-technikai fejlődését Iván lovag 1206 és 1218 között íródott végrendelete, amely Locsmánd mellett az első hazai kallómalomról tudósít: *Preterea duo molendina, in uno molendino quator rote, quarum una rota criseum pannum pilat, in altero due rote et due, que criseum pannum pilant*,²⁴ azaz: Azonkívül két malmot, egy malomban négy kerék van, azok közül egy a durva posztót törí, a másik malomban kettő-kettő kerék van, amelyek szintén a durva posztót törík. Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy Nyugat-Dunántúlon, az Alpok keleti hegyoldalaiból és völgyeiből lefutó, egész évben bővízű folyók vízienergiáját hazánkban elsőként, már a XIII. század első évtizedeiben magas hatékonysággal bonyolult gépek meghajtására használták. Az ország középső és keleti területein csak a tatárjárás után mutatható ki hasonló energiakonzentráció. Malomházat a Baranya megyei Ürögdön 1252-ben említene.²⁵ 1247-ben a Temes vármegyei Kalántelek és Csávos falvakról jegyzik meg *cum duabus rotis molendini*,²⁶ azaz: malom két kerekével. Így ezekben az esetekben szintén legalább kétkerekű malmokról volt szó. A locsmándi négy kerekű malomkomplexumokhoz hasonló lehetett a Bars megyei Barson is: 1270-ben Herch barsi polgár a Garam folyón négy pár kerékre járó malmot adott el a garam-

²² W. VI. 124.

²³ W. VII. 32.

²⁴ W. I. 126.

²⁵ HOKI. 20.

²⁶ W. VII. 169.

szentbenedeki apátságnak.²⁷ A kallómalomra Miklós lovag 1249. évi végrendeletében találunk még példát, amely – felsorolva a birtokokat – Krasznahorka kapcsán kijelenti: *molendinum in campo Ronogocz, cuius una rota cryseum pannum pilat*,²⁸ azaz: Rónagáz mezején malmot, amelynek egy(ik) keze a durva posztót töri.

Természetesen a nagy teljesítményű malmok megépítése és működtetése jelentős környezetátalakító tevékenységgel járt. A XIII. században két oklevél említ malomgátat,²⁹ négy malomárkot,³⁰ s egy esetben, 1243-ban Beszterce vidékén már Malomárka nevű falu is felbukkan.³¹ Ezeket az adatokat kiegészíti a felhévízi Malomtó, amelyet ugyan csak a XVI. század elején említenek az oklevelek, mégis valószínűsíthető, hogy a vízimalmok XIII. századi megjelenésekor duzzasztották fel, mert a későbbi kísérletek tanúsága szerint hidrosztatikai szabályozó szerepe a malmok működéséhez nélkülözhetetlen volt.³² Igazán szemléletes példa azonban ezúttal is Nyugat-Dunántúlon maradt fenn. II. András magyar király és VI. Lipót osztrák és stájer herceg 1225. június 6-i graz-i békéje kimondja: „ha a magyar harcosok földjeiket erődítményekkel ellátni akarnák, azt se a herceg, se az ő tudtával övéi ne akadályozzák, se nyíltan, se titokban. Szabad nekik a vízre malmokat is építeni, és a malmoknál bárki hasznosíthatja mindkét partot, ahogy neki tetszik. A vizet azonban nem lehet elvezetni a mederből anélkül, hogy ne maradna a víz nagyobb része a mederben.”³³ Vagyis 1225-ben a kor malomácsai és vízépítési szakemberei már képesek voltak egész folyó elterelésére, s mivel a birtok- és országhatár sok esetben a folyó fő ágához volt kötve, birtokjogi megfontolásból, a határok változatlanságának érdekében korlátozni kellett a vízépítési munkálatokat. Ennek megfelelően a graz-i béke sem tiltja a víz ki-

²⁷ W. VIII. 217.

²⁸ W. II. 137.

²⁹ W. IX. 240.; W. XII. 137.

³⁰ W. XII. 236. (1279), W. IX. 350. (1288), W. X. 48. (1291), W. V. 130. (1298);

³¹ GYÖRFFY GYÖRGY: Tört. Földr. I. 561.; KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest 1997. II. 86.

³² KUBINYI, 130.

³³ KÖBLÖS JÓZSEF–SÜTTŐ SZILÁRD–SZENDE KATALIN: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pépa 2000. 60.

vezetését az országhatárt jelképező folyóból (a Lapincs vagy a Sár³⁴), mindössze arra a szintre korlátozza azt, amelyen a folyó eredeti medre marad továbbra is a főág. Kompromisszuma jól mutatja, hogy az egy évszázaddal korábban még lakatlan határmenti gyepün a XIII. század elején már igény van a vízi energia hasznosítására, s ezt az igényt úgy elégíti ki, hogy számol az esetleges jogi következményekkel.

XIII. századi vízimalmaink műszaki-technikai színvonalára és tartósságára korábban László honti főesperes gyerkí vízimalmának történetéből következtek.³⁵ A főesperes 1263-ban IV. Béla királytól kapta a Gyerkí faluban lévő, korábban a honti várhoz tartozó földet malomhellyel,³⁶ majd 1277-ben – már esztergomi prépostként – végrendelkezett, s a gyerkí malmot a Szent Katalin-egyház mindenkori papjára, egy kódexbe kötött bibliáját és két jogi könyvét a malom helyreállítására és állatok vásárlására hagyta.³⁷ Ez az adatsor azonban félrevezető. Természetesen nem voltak annyira silányak a XIII. századi vízimalmok, hogy alig 14 esztendő múltával máris komoly felújításra szorultak volna. A gyerkí malom kapcsán már 1899-ben Pauler Gyula felhívta a figyelmet, hogy az 1277-es oklevél szerint a malmot légés miatt kellett helyreállítani.³⁸ Azt, hogy egy vízimalomban milyen mértékű károk keletkezhetnek tűzvész esetén, s a helyreállítás mekkora anyagi áldozatot követelt, a Bihar megyei Szőlős malmának története szemlélteti. A malom tulajdonjoga körüli perben 1291-ben előadták, hogy a malmot IV. László ott tartózkodása idején a nyögérek felégették, s a korábbi tulajdonosok nem tudták egyedül helyreállítani, ezért összefogtak a falunaggyal s megegyeztek, hogy ő veszi a malomköveket és a szükséges vasat, a korábbi tulajdonos pedig helyreállítja a faszerkezetet. Végül ez utóbbit is a falunagy vállalta magára, majd fizetett még egy fertót, s a malom véglegesen a tulajdonába jutott.³⁹ Azaz a felégetett malom magas helyreállítási költsége közel járt egy új malom árához, mert a tönkrement faszerkezet és elsodort gátrendszer miatt szinte teljesen megsemmisülhettek a malom körüli korábbi földmunkák is. XIII. szá-

³⁴ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest 1899.² (A továbbiakban: PAULER) II. 89.

³⁵ VAJKAI, 1995. 37.

³⁶ W. VIII. 39.

³⁷ Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed.: Ferdinandus Knauz. Strigoniensis 1882. II. 74–75.

³⁸ PAULER II. 323.

³⁹ HOKI. 119.

zadi vízimalmaink műszaki-technikai színvonaláról a gyerki példától merőben eltérő kép rajzolódik ki a Baranya megyei Ürög Boldogságos Szűz Máriáról nevezett perjelségének ürögi malma kapcsán. Pál pécsi püspök 1297. évi okleveléből megtudjuk, hogy a tatárjárás utáni harmadik évben, 1244-ben a perjel eladta a közösség egyik ürögi malmát *pro reparatione sartitecti eiusdem ecclesie virginis gloriose et claustris*, azaz: a Boldogságos Szűz ugyanazon egyházának és kolostorának tetőzetjavítása céljából. Majd 1297 előtt a perjel perbefogta az időközben többször gazdát cserélt malom új birtokosait.⁴⁰ Az ürögi malom esete azt mutatja, hogy egy kedvező helyen felépült vízimalom ára elegendő lehetett a tatárjárás során felgyújtott templom és kolostor tetőzetének helyreállítására. De az is figyelemre méltó, hogy a malom 1244-es eladása után mintegy fél évszázaddal, az 1290-es években pereskedtek érte, azaz XIII. századi malmaink élettartama – természetes folyamatos és szakszerű karbantartás esetén – generációkon át ívelt.⁴¹

3. Vízimalmokkal kapcsolatos jogi kérdések a XIII. században

A vízimalmok már a XIII. században is gyakran képezték zálog tárgyát. A zálog általános jogi szabályozása szerint a záloghitelező a zálogadóstól a szerződés lejártakor a hasznosság mértékéig követelhetette a hasznos beruházások összegét.⁴² 1288-ban az erdélyi Fehér megyei Nagylak elzálogosításakor a szerződő felek megállapodtak, hogy visszaváltáskor a hitelező által emelt épületek, malmok, házak becsértékét az adós köteles megteríteni.⁴³ Nagylak példája mutatja, hogy a vízimalmok az általánosan elismert hasznos beruházások közé tartoztak, melyek nagyban növelték a birtok értékét.

A Zala megyei Kerektó birtokról szóló 1257. évi békés megállapodás szintén a vízi haszonvételi lehetőségek közé sorolja a vízimalmokat. Princh comes, valamint Egyed és Fulkus fiai megegyeztek, hogy Princh comes kapja a Kerektó körüli malmot és a víz minden egyéb haszonvételi lehetőségét, ké-

⁴⁰ HOkl. 151.

⁴¹ Hasonlóan hosszú élettartamról tanúskodik a veszprémi Obud malom esete is. 1249-ben egy malomvásárlás kapcsán említik Obud malmot, majd 1277-ben a malom felét két csopaki maloméért és két paloznaki szőlőért cserélik el. GUTHEIL JENŐ: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1979.² 205–206. nr. 41. (továbbiakban: G.)

⁴² ECKHART FERENC: Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest 2000. 313.; HOMOKI NAGY MÁRIA: A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig. Szeged 2001. 102.

⁴³ EO 439.

szíthet gátakat, malmokat és egyéb műveket, amik neki tetszenek, Egyedék pedig semmilyen alkotást nem építhetnek azon a folyón.⁴⁴

Az Esztergom megyei Patacs falu malmairól, s két gyarmati jobbágy patacsi malomengedélye körüli vizsgálatról beszámoló 1282. évi oklevél számos jogi és műszaki kérdésről ad felvilágosítást. Az engedély megszabja a malomhelyért fizetendő bérleti díjat, meghatározza a malom lehetséges helyét, s figyelembe veszi a szomszédos bérlők jogait. Patacs faluban ugyanis volt már vízimalom, s mivel annak birtokosa Simon ellentmondott az újabb malom vagy malmok építésének, a falu földbirtokosa, az esztergomi káptalan a dékánt *cum peritis molendinariis et molendinorum magistris*, azaz: molnárkodásban járatos malommesterekkel küldte ki *ad inspeciendum dictum locum molendini* azaz: a malom mondott helyének meg szemlélésére. A helyszíni szemle bebizonyította, hogy *molendino eiusdem Simonis per construcciones predictorum molendinorum seu molendini fieri impedimentum non possit*. Azaz: annak a Simonnak a malma számára az előbb mondott malom vagy malmok építése által nem fog akadály keletkezni. De a káptalan nem elégedett meg ennyivel, hosszú távra szeretett volna békességet teremteni a falu jobbágysai között, ezért általános és maradandó érvénnyel szabályozta, *ut per clausuras molendinorum, uel construcciones, aqua Grane ibi currentis nec altios extollatur, nec etiam submittatur, quam nunc naturali cursu et situ ac meatu labitur et decurrit*, azaz: a malmok gátjai vagy építményei által az ott folyó Garam vize sem magasabbra nem emelkedhet, sem alacsonyabbra nem süllyedhet, mint manapság a természetes folyásban, helyzetben és mozgásban ingadozik és lebeg.⁴⁵ A patacsi döntés mutatja, a korábbi malom birtokosának előjogait és a döntés megszületésének körülményeit, valamint a szakszerű vizsgálatot. Hasonló a kérdés jogi elrendezése, mint a sátoraljaújhelyi ágostonos remeték és a sárospataki pálosok között az 1320-as években kipattant hosszas pereskedés lezárása.⁴⁶ Mindkét esetben vízépitésben jártas szakemberek helyszíni méréseivel vizsgálták meg csatornák és gátak hatásait, s mindkét eset arról tanúskodik, hogy alaposan ismerték a folyó természetes vízjárását. Az 1282. évi

⁴⁴ W. VII. 331.

⁴⁵ W. IX. 240.

⁴⁶ Kristó Gyula (főszerk.): Anjou-kori oklevéltár IX. 314. sz. Az oklevél értelmezésére ld. VAJDA TAMÁS: Hazai vízimalmaink 1301–1325 közötti okleveles adatai. In: Weisz Boglárka (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok. Szeged 2003. 198–199.

oklevél tehát egyszerre mutatja a molnárság aprólékos és körültekintő jogi szabályozottságát és a magas műszaki-technikai színvonalat.

Az esztergomi vár és a polgárváros között, a Szent Tamás hegy alatt fakadó hévizekre is sok vízimalom épült, s a jelentős egyházi központ közelsége miatt több oklevél is fennmaradt a vitás kérdések szabályozásáról. Az 1290-es évekre már Esztergom-Tapolcán is vállalkozó szellemű polgárok bérelték a malmokat és malomhelyeket. Közülük Miklós ötvösről illetve vízimalmairól két oklevél is beszámol. 1294-ben a birtokos esztergomi káptalan a Kis-Duna és a tapolcai malomgát közötti földet, attól a tótól, amelyet Miklós ötvös a káptalan tiltakozása ellenére létesített, egészen Miklós malomhelyéig és a Kis-Dunába ömlő malom árkáig, az ötvöstől visszavette, s más bérlőnek adta.⁴⁷ Az események magyarázatát a következő évi, 1295-ös oklevélben olvashatjuk. Kiderül, hogy Miklós 4 éve nem fizette a bérleti díjat, s a Kis-Duna és a Tapolca víz közötti, a tiltás ellenére létesített nagy tóval, valamint a két nagy és káros árokkal a fürdők és malmaik útjait járhatatlanná tette, s ettől a malmok gátjai is meggyengültek. Az oklevél beszámol arról is, hogy Miklós kevésbé jó, és haszontalan malmot készített, a káptalan kiváltáságlevelének előírásai ellenére.⁴⁸ A fenti oklevelek mutatják, hogy a malomépítést engedélyező földbirtokos komoly ellenőrző szereppel és kiterjedt jogokkal rendelkezett. Jobbágyok, de még városi polgárok is csak a földbirtokos engedélyével és utasításai alapján építhettek vízimalmot, s már pusztán a lehetőségért és a helyszín bérletéért is kötelesek voltak fizetni. A földbirtokosnak, bérbeadónak figyelembe kellett vennie a többi, szomszédos malom érdekeit, valamint az árvízvédelmi megfontolásokat is.

Szintén malmokkal kapcsolatos közösségi szabályozást, de már egy egész vármegye malmait érintő intézkedést ismerhetünk meg Henrik, mosoni ispán 1279. évi okleveléből. Mivel Moson megyében sokan panaszkodtak, hogy a Lajta folyó Moson feletti szakaszán működő molnárok nagy kárt okoztak a tiltott mértékű őrlési illeték beszedésével, Henrik ispán úgy rendelkezett, hogy mosoni vékában és törvényes vékában egyaránt tíz véka vagy 2 dénár legyen a malomvám egy-egy szekér gabona után.⁴⁹

⁴⁷ W. X. 100.

⁴⁸ W. X. 127.

⁴⁹ W. IX. 171.

4. A vízimalmok földrajzi eloszlása: városi és városkörnyéki malmok a XIII. században

Árpád-kori vízimalmaink igen sajátos területi eloszlást mutatnak. A malmok döntő többsége Északnyugat-Dunántúlon vagy a Felvidék nyugati, csallóközi területein helyezkedett el. A vízimalmok eloszlásában meghatározó szerepet játszottak az apátságok, illetve a nyugati telepések kiváltságos települései. Az erdélyi és a Felvidék keleti területein elsősorban a kolostori birtokok és a hospes települések közeléből ismerjük az első malomemlékeket. Ez azt jelenti, hogy a vízimalmokra is vonatkoztatható Takács Miklós általános kijelentése: „a nyugati technika meghonosítása kezdetben a szerzetesrendek által történt, később kapcsolódtak be a folyamatba a nyugati eredetű hospesek.”⁵⁰

A XIII. század közepétől lényegesen megszorodó okleveles malomadatok jól harmonizálnak a földművelés általános technikai szintjének és az átlagos termés hozam emelkedéséről tanúskodó egyéb korabeli adatokkal. Szűcs Jenő hívta fel a figyelmet arra, hogy a legfontosabb kenyérgabonák, a búza és a rozs kedvező évben négyszeres hozamot adott a XIII. század végétől, s ez a terméseredmény egészen a XVIII. századig számottevően nem emelkedett többé.⁵¹ A XIII. században az egyre népesedő városok fokozódó felszívóereje, „a piaci kereslet robbanásszerű emelkedése a gabona árát egy évszázad leforgása alatt egyetlen lendülettel a kései középkor szintjére emelte... a városiasodás kiemelkedő zónái és az áruforgalom viszonylag még keskeny (de gyorsan mélyülő) csatornái mentén az árak feltűnően magasra szöktek, miközben az ország hatalmas térségeiben az ármozgás vontatottabban haladt előre”.⁵² Mivel a malomipar a középkorban is leginkább közvetlenül a fogyasztópiacra települt, a nagyobb városok (Buda, Esztergom, Veszprém) körük kirajzolódó malmok a városiasodás kiemelkedő zónáit és a városiasodás folyamatának kibontakozását egyaránt jelzik. Az 1284-es esztergomi vámtarifa mutatja, hogy a gabona is *qui cottidie deferri consueverunt ad forum*⁵³

⁵⁰ TAKÁCS MIKLÓS: Kézműveség. In: Szentpétery József (főszerk.): Magyar Kódex I. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig. Budapest 1999. 342.

⁵¹ SZÚCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Budapest 2002.² 268.

⁵² SZÚCS JENŐ: A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle, 1984. 30., 32. (a továbbiakban: SZÚCS, 1984.)

⁵³ SZÚCS, 1984. 8. és 27.

(azaz: naponta a vásárra hozott) áruk közé sorolódott, így további feldolgozása a városi vagy legalábbis városkörnyéki molnárok és azok malmainak feladata volt.

XIII. századi városainkban „a kézműipar gyenge teljesítőképessége és szakosodásának szerény mélysége mellett megállapítható az is, hogy az iparúzó lakosság csekély arányt képviselt a népességen belül.”⁵⁴ Ez eredményezte azt is, hogy a városfejlődés kezdeti szakaszában a kézműipar befolyása háttérbe-szorult a kereskedelem vagy az ahhoz közvetlenebbül kapcsolódó kézműipar (pl. aranyművesség, pénzverés stb.) mögött. Sok esetben ez a vállalkozó szellemű „pénztőke” szerzett befolyást a kézműipar felett, jómódú ötvösök, pénzváltók béreltek malmokat vagy malomhelyeket a városok közelében, hogy ott a földesurak vidéki prédiúmainról beköltöző mesterembereket⁵⁵ foglalkoztatva a város piacára termeljenek. Ezt mutatja az idézett esztergom-tapolcai malmokat bérlő Miklós ötvös esete is.⁵⁶ A XIII. század második feléből mintegy két tucat városprivilegium maradt fenn többé-kevésbé eredeti vagy közel egykorú átiratban,⁵⁷ közülük Szöllős és Rózsahegy esetében emelte ki az uralkodó, hogy a malomépítés jogát is átruházza a város lakosaira.⁵⁸ Így ezek a privilegiumok lehetővé tették a kevésbé tőkeerős molnárok számára is az önálló iparúzést. A fejlett és erős kézműiparral ellátott prédiúumokkal rendelkező egyházi központokban azonban megrekedt, illetve el sem indult az önálló kézműipar fejlődése. Noha mesteremberek a káptalani és püspöki telkeken egyaránt éltek, de a városi polgársággal ellentétben jobbágyadókkal sújtva. Ezekre a településekre ráadásul a kézművesek beköltözése sem volt jelentős. Így az erős püspöki befolyás alatt álló városok (Nyitra, Szerém, Veszprém, Pécs, Gyulafehérvár) fejlődése megrekedt, illetve visszaesett a mezővárosok szintjére.⁵⁹ Hogy ezeken a településeken az egyház mennyire ellenőrzése alatt tartotta a kézműipart, igen jól szemlélteti Veszprém esete, ahol az Árpád-

⁵⁴ ALMÁSI TIBOR: A tizenharmadik század története. Budapest 2000. 124.

⁵⁵ FÜGEDI ERIK: A városok kialakulása Magyarországon. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest 1981. 333. (a továbbiakban: FÜGEDI, 1981.)

⁵⁶ W. X. 100.; X. 127.

⁵⁷ BÁCSKAI VERA: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest 2002. 24–25.

⁵⁸ FÜGEDI ERIK: Középkori magyar városprivilegiumok. In: FÜGEDI, 1981. 266.

⁵⁹ MÁLYUSZ ELEMÉR: Mezővárosi fejlődés. In: Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest 1953. 160., 166.

korban említett malmok nagy része káptalani tulajdonban volt. A nem egyházi tulajdonú malmok előbb vagy utóbb vásárlás vagy csere folytán a káptalan birtokába jutottak. Az 1277-es malomcsere jól mutatja azt a folyamatot, amelyben a káptalan egy fél malomrészt két távolabbi malmot és két szőlőt is hajlandó elcserélni,⁶⁰ annak érdekében, hogy minél teljesebben befolyásolhassa a veszprémi malomipart.

A XIII. század végéig megfigyelhető fejlődésnek logikus folytatása az 1301 és 1325 közötti malmok térbeli eloszlása, amikor a Felvidék keleti régióinak természetileg alkalmas területei felzárkóznak a fejlődésben addig élenjáró dunántúli és nyugat-felvidéki malomipari központokhoz.

ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINK OKLEVELES EMLÍTÉSEI

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
1.	1009	DHA. 8. ÁKÍF. 95–8.	[Wesperen/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)]	malmok	Cs. ⁶¹ III. 212. 215–8. H. ⁶² 524.
2.	1015	DHA. 12.	[Montis Ferrei/Várad/Pécs-várad (Baranya m.)]	malmok	Gy. ⁶³ I. 362–7.
3.	1055	DHA. 43/I.	[Tichon/Tihany/Tihany (Zala m.)]	2 molnár + malmok	Cs. III. 17. 26.
4.	1055	DHA. 43/III.	Eurmenis/Örményes/-Tihany mellett (Zala m.)	5 malom	Cs. III. 88. H. 383.
5.			Berend/Berény/Vörösberény (Veszprém m.)	2 malom	Cs. III. 222. H. 116.
6.	1061 [09. 01. u.]	DHA. 50/II.	In monte S. Jacobi/Szent-jakab/Kaposvár része (Somogy m.)	2 molnár + 1–1 malom	

⁶⁰ G. 205–206.

* *Dőlt évszámmal a későbbi átiratból ismert, esetenként interpolált oklevelek, dőlt és aláhúzottal a későbbi, hamisított átiratokból ismert diplomák szerepelnek.*

⁶¹ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Budapest 1890–1913.

⁶² HERÉNYI ISTVÁN: Helytörténeti lexikon, 800–1400. Nyugat-Magyarország az Árpádok és Anjouk korában. Velem 2000.

⁶³ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV. Budapest 1963–1998.

OKLEVELES ADATOK ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINKRÓL

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
7.			Noa/	malom molnárral	
8.			Sudan/	molnár malommal	
9.			insula Pest/Pest közeli sziget (Pest m.)	molnár + malmok	Gy. IV. 544. Kumorovitz ⁶⁴ 81.
10.			Bihar/	malom molnárral	
11.			Kesis	molnár + malom + hozzá tartozó föld	
12.			Papa/	malom	
13.			Jana	malomhely	
14.	[1067]	DHA. 58.	Scenholm/Szihalom/Szi- halom (Borsod m.)	malom + malom molnárral	Gy. I. 807-8.
15.	1074. 11. 26.	W. I. 6. DHA. 69. L-K.4.	inter Litaha et Ver- towe/Lajta és Fertő között (Sopron m.)	malmok + malomkövek	PAULER I. 131.
16.	1080- 1082			7 malom	PAULER I. 169.
	1213	W. I. 65. W. VI. 220.			RA. ⁶⁵ 283.
	1236. 03. 02.				
	1260. 08. 15.	W. XI. 332.			RA. 1240.
17.	1121	DHA. 151.	Almad/Almád/- Monostorapáti körül (Zala m.)	2 malom	Cs. III. 18. H. 32.

⁶⁴ KUMOROVITZ L. BERNÁT: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. In: Tanulmányok Budapest múltjából XVI. (1964)

⁶⁵ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica I-II/1. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest 1923-1943. II/2-3, 4. Szerk.: Szentpétery Imre, Borsa Iván. Budapest 1961-1987.

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
18.			Werestow/Verestó/Vöröstó (Veszprém m.)	2 malom	Cs. III. 260. H. 523.
19.			Zeglegeth/Szigliget/Szigliget (Zala m.)	malom	Cs. III. 14. 103. H. 462.
20.			Paca/Páka/?	malmok	
21.	[1124– 1131]	W. I. 18. DHA. 156.	Vesprimiensis/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	malom	LK 11.
22.	[1165 k.]	W. VI. 59.	Selepchen/Szelepcsény/Slepčany (Bars m.) SK	malmok + 2 malom(kő)	RA. 110. Gy. I. 475–6.
23.	1181	W. I. 37.	Palan/Polány/Polyán (Veszprém m.)	malom	Cs. III. 247– 8. H. 409.
24.	[1194]	W. XI. 38.	Vkas/Malomháza/Minichoff (Sopron m.) A	malmok	Cs. III. 619. H. 346.
25.	1198	W. VI. 124.	Ferreó Castro/Vasvár/Vasvár (Vas m.)	2 malom házzal	RA. 174. H. 517. Cs. II. 729– 31.
26.	1206	W. XI. 58.	Cwezfeý/Kozdfő/Väleni (Fehér m.) R	malmok	RA. 223. J. 33. Gy. II. 203.
27.	1211	W. XI. 67.	Gorra comitatus HR	malmok	RA. 258.
28.	1212	W. VI. 217.	Hetin/Hetény/Lovas- vagy Hosszúhetény (Baranya m.)	2 malom	Cs. II. 490. Gy. I. 316–7.
29.	1216	W. I. 70.	Runka/Ronka/psz Füß határában (Komárom m.)	malom	Gy. III. 450. Cs. III. 511.
	1226	W. I. 127.	Assuanteu/Ásványtő = Ronka (Komárom m.)	3 malom	RA. 430.
	1227. 09. 15.	W. I. 145.	Assuanteu/Ásványtő = Ronka (Komárom m.)	malmok	
30.	1217	W. I. 76.	III. Honorius a johanniták Magyarországon elidegenített javainak visszaszerzéséről rendelkezik	malmok	

OKLEVELES ADATOK ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINKRÓL

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
31.	1217	W. VI. 234.	Mylyk/Milek/- Tanakajd és Szécsény m. (Vas m.)	malomház + kétkerekű malom	Cs. II. 776. H. 359.
32.			Musov/Mosó/? (Vas m.)	malomház + kétkerekű malom	H. 365.
33.			Megehid/Megyehíd/Megye-híd (Vas m.)	2 malomhely	Cs. II. 775. H. 303.
34.			Super aquam Raba/?/?	2 malomhely	
35.			Gely/Geli (Jeli)/ psz. Kám m. DK-re (Vas m.)	2 malomhely	Cs. II. 752. H. 218.
36.			Kynich/Kenéz/Kenéz (Vas m.)	malomház	Cs. II. 763. H. 294.
	1237	W. VII. 32.	Kyniz/Kenéz/Kenéz (Vas m.)	malom	
			Megyehyd/Megyehíd/Megye-híd (Vas m.)	kétkerekű malom	Cs. II. 775. H. 303.
37.	[1206–1218]	W. I. 126. W. IX. 198.	Jorynburg/Jorunburg/-Locsmánd körzetében (Sopron m.)	2 kallómalom	Cs. III. 612. H. 274.
38.	1218	W. I. 79.			
39.	[1219–1222]	W. I. 107.	Arpas/Árpás/psz. Mórighida határában (Győr m.)	2 malom	Cs. III. 544. Gy. II. 578–9. H. 92–3.
40.	[1226 k.] 1240. 07. 14	W. VI. 279. W. VII. 63.	Pannonhalma szolgáló népei	malom	RA. 687.
41.	1228	W. VI. 293.	Aika/Ajka/Ajka (Veszprém m.)	2 malomrész	H. 40. Cs. III. 218–9.
	1239	W. VII. 59.	Eyka/Ajka/Ajka	2 malom	
	1278. 07. 28.	W. IX. 155.	Ayka/Ajka/Ajka	3 malom	
	1281. 09. 21.	W. IX. 228.	Ayka/Ajka/Ajka	malom	
	1292	W. X. 67.	Eyka/Ajka/Ajka	malom	

Szám	Dátum*	Oklevíl	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
42.	1229	W. I. 155.	Kewe/?? (Somogy m.)	4 malom	RA. 454.
43.		W. VI. 295.	Carachun/?? (Somogy m.)		
44.	1230	W. I. 163.	Monasterium S. Mauricii in Bocon/Bakonybél	malmok	
45.	1230	W. VI. 306.	Thata/Tata/psz. Štúrovo és Kamenný Most között (Esztergom m.) SK	2 malom	Gy. II. 314-5.
46.	1231	W. I. 167.	Billa/Béla/psz. Szónytől DK- re (Komárom m.)	malmok	RA. 472. Gy. III. 407.
47.	1234. 03. 15.	W. I. 194.	IX. Gergely Fábán lovag ellen intézkedik	malmok	
	1235. 09. 25.	W. I. 206.			
	1235. 11. 17.	W. II. 5.			
48.	1234. 03.	HOkl. 1.	Meses/Meszes/psz. Pécsről ÉK-re (Baranya m.)	malom	Cs. II. 507. Gy. I. 341.
49.	1234	W. XI. 187.	Hraschine/Hrastyina/? (Varasd m.) HR	malom	Csánki 62.
50.	1235	W. XI. 192.	Bayke/Bajka/psz. Zsidány vidékén (Sopron m.)	malom	H. 96. Cs. III. 599.
51.	1236	W. VII. 6.	Chyrgov/Csurgó/Fehérvár- csurgó (Fejér m.)	malom	Gy. I. 358-9. Cs. III. 323.
52.	1237. 11. 19.	W. VII. 20.	Sag/Ság/Ipolytölgyes (Hont m.) SK	malomhely	RA. 627. Gy. III. 240- 2.
53.	<u>1237</u>	W. XI. 209.	Heteser/Hetes(ér)/- Oroszvár mellett feküdt	malom	H. 253. Cs. III. 671- 2.
54.	1239. 03. 06.	W. VII. 45.	Sag/Ság(1387-től Tölgyes) /Ipolytölgyes (Hont m.)	malomhely	RA. 654. Gy. III. 240- 2.
55.	1239	W. XI. 217.	Chenger/Csenger/Csenger (Szatmár m.)	malomhely	Cs. I. 468.
56.	1243. 11. 19.	W. VII. 99.	Noua Ruzumbach/Rózsahegy/ Ružomberok (Liptó m.) SK	malom	Gy. IV. 91- 93.

OKLEVELES ADATOK ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINKRÓL

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
57.	1243	W. VII. 94.	Moha/Moha/Moha (Fejér m.)	malomhely	Cs. III. 339. Gy. II. 395. Hunyadi ⁶⁶ 42–3.
		W. VII. 97.			
	1255. 05. 27.	W. VII. 291.		malom	
58.	1245. 11. 24.	W. VII. 128.	Pazanduk/Pazándok/ (Pilis m.)	malom	RA. 822. Cs. I. 14. Gy. IV. 689. Györffy ⁶⁷ 168.
59.			Pardeu/Párdi/ Budapest XIV. ker. (Zugló) (Pest m.)	2 malom	Gy. IV. 536. Cs. I. 32. Györffy. 158.
60.	1246	W. XI. 248.	Iwanch/Ivanics/Ivanč (Zágráb m.) HR.	2 malom	Herv. ⁶⁸ 110– 1.
61.	1249. 02. 09.	W. VI. 147.	Chawas/Csávós/Grānicherii (Temes m.) R	2 malom	RA. 847. Cs. II. 31.
62.	1247. 04.	W. VII. 169.	Kalanteluk/Kalántelek/ (Temes m.) R	kétkerekű malom	Cs. II. 44.
63.	14.		Chawas/Csávós/Grānicherii (Temes m.) R	kétkerekű malom	
64.	<u>1247</u>	W. VII. 148.	Arad, Csanád, Temes megyék ?	malmok	RA. 872.
65.	1248. 09. 15.	W. VII. 189.	iuxta fluvium Rabacha/ Répcé melletti	malom	
66.	1248	W. II. 128.	Wereuche/Verőce/Virovitica (Verőce m.) HR.	malom	L. ⁶⁹ 639.
67.	1248	W. VII. 195.	Ab aqua Mirod/ Mirod m./ Csákánydoroszló m. ⁷⁰ (Vas m.)	malom	H. 144.

⁶⁶ HUNYADI ZSOLT: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Koszta László (szerk.): Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szeged 1998.

⁶⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásáig. Budapest 1997.

⁶⁸ HERVAY, FERENC L.: Repertorium Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma 1984.

⁶⁹ LELKES GYÖRGY: Magyar helységnév-azonosító szótár. Baja 1998.²

⁷⁰ A Mirod Vas megyében a Rába mellékvize Szentgotthárd és Csákány közti területen. Ld. erre: ORTVAY TIVADAR: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I. Budapest 1882. 526. (a továbbiakban: ORTVAY); Csákány határát a Mirod nevű patak mosta. PESTY FRIGYES: Magyarország vízhálózata a régi korban. Századok I (1867) 76.; Az azonosítást tá-

VAJDA TAMÁS

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
	[1248]	W. X. 308.	?	malom	
68.	1249. 12. 13.	W. II. 135.	Vesprimio/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	3 malom	G. 19. Cs. III. 216–8.
69.	1249.	W. II. 137.	Ronogocz/Krasznahorka/Krásnohorské Podhradie (Gömör m.) SK	kallómalom	Gy. II. 521. Cs. I. 126. 139.
70.	1249	W. VII. 205.	Drug/Dörög/Tallian-Dörög (Zala m.)	malom	Cs. III. 47–8.
71.	1249	W. VII. 206.	Podgorya/Podgorja/? (Körös m.) HR	malom	Csánki. 76.
72.	<u>1250. 11. 20.</u>	W. VII. 215.	Rwm/Rum/Rum (Vas m.)	malomhely	Cs. II. 789. H. 324. RA. 2514.
	[1263 k.]	W. VIII. 58.		malomhely	
	1274. 07. 18.	W. IX. 36.		malomhely	
73.	1252. 12. 28.	HOkl. 20.	Yrug/Ürög/Pécs-Ürög	2 malom	Gy. I. 399–401.
	1297	HOkl. 151.	Ireg/Ürög/Pécs-Ürög (Baranya m.)	malom	
74.	1254	W. VII. 259.	? (Zala m.)	malom	
75.	1254	W. VII. 260.	Sar/Sár/psz. Vilonya és Kiskovácsi között (Veszprém m.)	2 malom	Cs. III. 249–50.
76.	1255. 09. 23.	W. VII. 285.	Sarov/Sáró/Malé v. Vel'ké Šarovce (Bars m.) SK	2 malom	Gy. I. 471–3.
77.	1255	W. II. 175.	Papa/Pápa/Pápa (Veszprém m.)	2 malom	Cs. III. 214.
78.	1256. 03. 16.	W. VII. 304.	Secek/? (Szepes m.) SK	malmok	RA. 1078.
79.	1256. 12.	W. VII. 303.	Chawas/Csávós/ (Torontál m.) R	2 malomhely	RA. 1126.
80.	17.	J. 222.	Kalanthelwk/Kalántelek/ (Temes m.)	malom egyik kereke	

mogatja, hogy Csákánydoroszlót 1291-ben vásárolta meg a Rummy család, s az 1248-as oklevél a Rummy család levéltárból került elő.

OKLEVELES ADATOK ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINKRÓL

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
81.	1257. 05. 11.	W. VII. 331.	Kerektou/Kerektó/Szepetnek k. (Zala m.)	malom	Cs. III. 70. H. 295.
	1299	W. X. 239.			
82.	1257. 06. 25.	W. VII. 328.	Zelech/Szőc/Szőlc (Zala m.)	malom	Cs. III. 113. H. 488.
83.	1257	W. VII. 329.	Karka/? (Zala m.)		
84.	1258	W. II. 213.	Wesprimiensis/Veszprém/Veszprém (Veszprém m.)	malom + malomhely	
85.	1259. 04. 03.	W. XI. 318. (regeszta)	/Zágráb/Zagreb (Zágráb m.) HR	2 malom	RA. 1211.
	1259. 12. 03.	W. XI. 325. (regeszta)			
86.	1259. 06. 15.	W. VII. 364.	Sarow/Sáró/Malé, Vel'ké Šarovce (Bars m.) SK	2 malom	Gy. I. 471-2.
87.	1260. 11. 29.	W. XI. 342.	Welk/Vök/Vlky (Pozsony m.) SK	3 malom	Házi ⁷¹ 530.
88.	1260	W. VII. 371.	Glunicha/Glavnica/- Moravče területén (Zágráb m.) HR	malomhelyek	RA. 1251.
89.	1260	W. VII. 383.	Chamazygete/? (Zala m.)		
90.	1261	W. III. 3.	Soouar/Sóvár/Slouá (Sáros m.) SK	malom	RA. 1779. Cs. I. 284.
91.	1261	W. XI. 358.	Sakalus/Lakszakállas/Laksakáláš (Komárom m.) SK	malomhely	Gy. III. 451-2. Cs. III. 506.
92.	1262. 10. 02.	W. VIII. 26.	Koxo/Koksó/psz. Šebastovce és Krásna nad Hornádon között (Abaúj m.) SK	malomhely + törött malomkő	Gy. I. 145-6. Cs. I. 209.
93.	1262	W. VIII. 23.	Zeus/Szőllős/Vinohradyiv (Ugocsa m.) UK	malmok	Cs. I. 430. L. 428.
94.	1263	W. III. 29.	Fyzedtu/Füzitő/Almásfüzitő (Komárom m.)	6 malom	RA. 1375. Cs. III. 499. Gy. III. 416-8.

⁷¹ HÁZI JENŐ: Pozsony vármegye középkori földrajza. Pozsony 2000.

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
95.	1263	W. VIII. 39.	Gerkey/Gyerk/Hrkovce (Hont m.) SK	malomhely	RA. 1355. Gy. III. 197-8. PAULER II. 323.
96.	<u>1264</u>	W. VIII. 59.	Drauch/Daróc/Vardarac (Baranya m.) HR	2 malomhely	Cs. II. 479. RA. 1427. Gy. I. 296-7.
97.	1264	W. VIII. 77.	Janoa/?/Beled és Edve körül (Vas m.)		H. 272.
98.	1264	W. VIII. 81.	Karaka/Karakó/Karakó- szöröcsök (Vas m.)	2 malomhely	Cs. II. 762. H. 282-3.
99.	1265. 02. 04.	W. VIII. 93.	Chakan/Csákány/Csákány- doroszló (Vas m.)		Cs. II. 740. H. 144.
100.	[1265] 06. 05.	W. VII. 2.	? (Veszprém m.)		Ortvay II. 226. RA. 1447.
101.	1265	W. III. 87.	(Somogy m.)		Ortvay II. 94.
	1265	W. VIII. 95.			
102.	1266. 01. 11.	W. III. 93.	ti hanyi apátság birtokainak megerősítése	malmok	
103.	1266. 04. 11.	W. VII. 315.	Glaunicha/Glina	malomhelyek	L. 231.
104.	1266. 10. 26.	W. VIII. 107.	Sarou/Sáró/Malé-, Welké- Ssarowce (Bars m.) SK	2 malom	Gy. I. 472.
105.			Saag/Ság/Šahy (Hont m.) SK	malomhely	Gy. III. 241.
106.	<u>1256</u> [1266. 12. 31.]	W. VII. 310.	Saag/Ság/Ság (Baranya m.)	malom	Cs. II. 520. Gy. I. 374.
107.	1267. 07. 20.	W. VIII. 189.	Praudauiz/Praudavíz/Virje (Körös m.) HR		RA. 1527. L. 643.
	1270. 09. 08.	ua.	V. István átírja a korábbi okiratot		RA. 1963.
108.	1268. 12. 20.	J. 264.	Rodna/Radna/Rodna veche (Besztercevidéke) R	malom	Gy. I. 563.

OKLEVELES ADATOK ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINKRÓL

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
109.	1268	W. VIII. 133.	Woswary/Batizvasvári/Os- varáu (Szatmár m.) R	malom	Cs. 489. RA. 1885.
110.	1269	W. VIII. 168.	Sadar/Zsadár/- Ósitől Ny-ra (Fejér m.)	malom	Cs. III. 358. Gy. II. 417.
111.			Isay/Isai/- Pápa közelében, Kéttornyúlak mellett (Veszprém m.)	malom	Cs. III. 235. H. 268.
112.	[1235– 1270]	J. 185.	Nyen/Nyén/Teliu (Brassóvidéke) R	malmok	Gy. I. 831.
113.			Mykofalwa/Mikófalva/Teliu része (Brassóvidéke) R		
114.	1270	W. VII. 217.	Bors/Bars/Stary Tekov (Bars m.) SK	4 pár kerekű malom	Gy. I. 431–3. RA. 2217. RA. 2983.
	1272. 07. 13.	W. XII. 50.			
	1279. 06– 08.	W. XII. 218.			
115.	1272	W. XII. 54.	Dob/Dob/- Somogyvár környékén (Somogy m.)	malmok	Cs. II. 601.
116.	1274. 01. 28.	W. IX. 60.	Jutos/Jutas/Veszprém része (Veszprém m.)	malom	Cs. III. 236.
117.	1275. 03.	W. XII. 137.	Uilla Omnium Sanctorum/ Mindszent/ (Somogy m.)	malomgát	Cs. II. 629.
118.	<u>1275. 10.</u> <u>03.</u>	J. 338.	Kalota/Kalota/Călătele (Bihar m.) R	malom	Gy. I. 629– 30.
119.	1275	HOkl. 63.	Machalan/Macsala/- Moca határában (Komárom m.) SK	3 malom	Cs. III. 507. Gy. III. 442.
120.	1276. 05. 20.	W. IX. 103.	Eche/Ecse/- Taszár és Orczi között (Somogy m.)	5 malom	Cs. II. 601.
121.			Chereki/? ?	malom	
122.			Calidis aquis/Felhévíz/Budapest III. ker. (Pilis m.)	malom	Cs. I. 9. Gy. IV. 634– 9.
			[1277 k.]	W. IX. 134.	Calidis Aquis apud Budam
	1288. 04. 17.	W. IX. 338.	Calidis Aquis	malom	RA. 3568. Györffy.

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
	1288. 06. 05.	W. IX. 338.	Calidis Aquis	malom	165–6.
123.	[1276. 07. 17.]	W. IX. 402.	Keeth Chalad/Kétcslád/Hövej (Sopron m.)	malmok	RA. 2714. Cs. III. 603.
124.	1277. 03. 08.	W. XII. 162.	Zagrabia/Zágráb/Zagreb (Zágráb m.) HR	malmok	RA. 2769.
125.	1277. 06. 12.	W. XII. 169.	Teluky/Telki/Telki (Pilis m.)	malmok	RA. 2782.
126.	1277. [06. 28. e.]	W. XII. 163.	Tornoa/Tornava/Trnava (Zágráb m.) HR	malmok	RA. 2793.
127.	1277	W. XII. 181.	Gradech/Gradác/Gradec (Körös m.) HR	malmok	Csánki 113.
128.	1278	J. 364.	Menes/Ménes/Miniş (Arad m.) R	malom	Cs. I. 775. Gy. I. 181.
129.			Bud/Bud/Şoimus része (Arad m.) R	2 malom	Cs. I. 760. Gy. I. 185.
130.	1278	W. IV. 105.	? (Pozsony m.) SK	malom	Ortvay II. 412.
131.	1278	W. XII. 204.	Sernov/ HR	malmok + 4 malomhely	
132.	1278	W. XII. 555.	Warazlou/Varaszló/psz. Iharosberénytől ÉK-re (Somogy m.)	malom	Cs. II. 655.
133.	1279. [06. 23. e.]	W. IX. 161.			
134.	1279. 07. 05.	W. XII. 225.	Kokov/Liszkóc/ (Nógrád m.)	2 malom + üres malomhelyek	Gy. IV. 268.
135.	1279	W. IV. 127.	Hydus/Hidas/- Öreglak körül (Somogy m.)	2 malom	Cs. II. 612.
136.	1279	W. IX. 182.	Dobrpatak/Dobrapatak/- Neuhaus am Klausenbachtól ÉNy-ra (Vas m.) A	malmok	Cs. II. 744. H. 177.
137.	1279	W. XII. 224.	Cozolyn/ (Zágráb m.) HR	malomhelyek	
138.	1279	W. XII. 234.	Zeuleus/Szölös/? (Zala m.)	malomhely	
139.	1279	W. XII. 236.	fluvio Saar/Lajta folyó (Moson m.)	molnárrok + malmok	

OKLEVELES ADATOK ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINKRÓL

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
140.	1280	W. IV. 140. J. 384.	Probstroph/Prépost- falva/Proštea (Nagy-Küküllő m.) R	fél malom	L. 490.
141.	1280	HOkl. 80.	Viccha/Vica/- Beled mellett Mihályi szomszédságában (Vas m.)	2 malom	H. 209.
142.	[1280 k.]	W. XII. 293.	Boych/Bajcs/hn. Nagytót- falu m. (Baranya m.)	malom + malomhely	Cs. II. 460. Gy. I. 276.
143.	1281. 09. 20.	W. IV. 141.	Sancti Gal/Szentgál/Szentgál (Veszprém m.)	malom	RA. 3120. Cs. III. 252.
144.	1281	W. IX. 225.	Gyololia/Gyoloka/Gyalóka (Sopron m.)	malomhely	Cs. III. 609.
145.	1282	W. IX. 240.	Patas/Patacs/- Kamenný Most határában (Esztergom m.) SK	> 3 malom + malomgátak	Gy. II. 305–6.
146.	1283. 07. 27.	W. IX. 260.	Boy/Baj/Boiu (Bihar m.) R	malom	Gy. I. 597.
147.	1283	W. XII. 336.	Arus/? (Pozsony m.)		
148.	1284. 06. 01.	W. XII. 359.	Glyna/	malmok	
149.	<u>1285. 04.</u>	W. IX. 299.	Chawas/Csávós (Temes m.)	malomhely	RA. 3356.
150.	<u>26.</u>		Kalanteluk/Kalántelek (Temes m.)	malomhely	
151.	1285	J. 418.	Coppán/Koppánd/Copand (Fehér m.) R	malomhelyek	Gy. II. 169.
152.	1288. 01. 19.	W. IV. 207.	Palasth/Palást/Plášťovce (Hont m.) SK	malomhelyek	Gy. III. 226– 230.
153.	1288. 04. 10.	W. IV. 200.	Wydrice/Vödríc/Vydrice (Pozsony m.) SK	malomhelyek	RA. 3482. Házi 530.
154.	1288. 05. 02.	HOkl. 103.	Zeus/Szőllős/Seleuş (Bihar m.) R	malom	Cs. I. 625. Gy. I. 672–3.
155.	1288	J. 433.	Beeke/Beke/Nima része (Belső-Szolnok m.) R	malmok + malomhelyek	
156.	1288	W. IV. 212.	Scenthmyklous/Szentmiklós /- Turda része (Torda m.) R	malomhelyek	Cs. V. 737–8.

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
157.	1288	W. IX. 350.	Hursouch/ /Hruso(v)cz/Hrusevac (Pozsega m.) HR.	malom + malomárók	Cs. II. 411. Koszta ⁷² 31.
158.	1289. 05. 26.	W. IX. 355.		malmok	RA. 3518.
159.	1290. 05. 01.	W. IX. 388.	Zurchuk/Szöröcsök/Borször- csök		Cs. III. 254– 5.
	1299. 07. 31.	W. V. 154.	(Veszprém m.)		
160.	[1272– 1290]	W. IX. 434.	Tolmach/Tolmács/Kistol- mács (Zala m.)	malom	Cs. III. 116.
161.	1291. 01. 16.	HOkl. 119.	Zelus/Szóllós/Seleuş (Bihar m.) R	malom	Cs. I. 625. Gy. I. 672–3.
162.	1291	W. X. 48.	Turch/Túrósszentmár- ton/Martin (Turóc m.) SK	malomcsator- na	L. 607.
163.	1291	W. XII. 425.	elefánti birtokok megosztása	malmok	
164.	1292. 02. 20.	W. V. 48.	Chondol/Csandal/Tureň (Pozsony m.) SK	malomhelyek	
	1296. 04. 13.	W. V. 94.		malomhelyek	RA. 4053.
165.	[1291– 1292] ⁷³	J. 500.	Zereth/Szeretfalva/Särätel (Doboka m.) R	malmok	Gy. II. 90.
166.			Rodna/Radna/ Rodna veché (Besztercevidéke) R	malmok	Gy. I. 562–4.
167.	1292	W. X. 64.	Filka/Felka/Vel'ka (Szepes m.) SK	malmok	Cs. I. 250.

⁷² KOSZTA LÁSZLÓ: A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. Századok, 1998.

⁷³ Györffy György 1963-ban 1296–1313 közé datálta az oklevél megírásának időpontját. Gy. I. 563–564.

OKLEVELES ADATOK ÁRPÁD-KORI VÍZIMALMAINKRÓL

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
168.	1294. 04. 01.	W. X. 100.	Taplycha de Strigonio/Tapolca /Esztergom része (Esztergom m.)	malmok	Gy. II. 285.
	1295. 12. 10.	W. X. 127.	Tapulcha	> 3 malom	
169.	1294. 12.	W. XII. 452.	Dornolch/Darnóc/Slatinski Drenovac (Körös m.) HR	malmok	Csánki 52-3. Koszta ⁷⁴ 273. L. 166.
170.	1295. 05. 01.	W. X. 120.	Perwen/Perény/Perin (Abaúj m.) SK	malmok ⁷⁵	Cs. I. 215. Gy. I. 131-2.
171.	1295. 09. 28.	W. X. 128.	Pehchan/Pöstény/Szécsény része (Nógrád m.)	malmok helyei	Gy. IV. 286. Cs. I. 105.
172.	1295. 11. 15.	HOkI. 140.	Berky/Berki/Rokyčany (Sáros m.) SK	malom	Cs. I. 290. L. 116.
173.	1295	W. V. 88.	Waralia/Váralja/Malatiny (Liptó m.) SK	malomhely + 2 malom	Gy. IV. 105-6.
174.	1296	W. X. 152.	Dobos/Donos/Nagydobos (Szatmár m.)	3 malom	Cs. I. 473.
175.	1297. 01. 13.	HOkI. 148.	Massalan/Bélaház/Boleráz mellett (Pozsony m.) SK	malom	Házi 53.
176.	1298. [07. 23. előtt]	W. X. 193.	Pehchan/Pöstény/Szécsény része (Nógrád m.)	malomhelyek	RA. 4184. Cs. I. 105. Gy. IV. 286-7.
177.	1298	W. V. 129. J. 572.	Olnyrus/Nyíres/Bont (Doboka m.) R	malomhely	Gy. II. 82.

⁷⁴ KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) Pécs 1998.

⁷⁵ Zsoldos Attila 1999-ben bizonyította be az oklevél hamis voltát, s 1325–1346 közti szerkesztését: „Más megjegyzés alá esnek ugyanakkor a hamisítvány azon információi, amelyek a hamisítás tényével nem függenek össze. Ezek esetében okkal feltételezhető ugyanis, hogy a dajka rokonságában élő családi hagyományból származnak, s ily módon egyáltalán nem lehetetlen, hogy hitelesnek tekinthetők. Ez annál bátrabban feltehető, mert némelyiküket hiteles forrásaink adatai is megerősítene.” ZSOLDOS ATTILA: Két hamis oklevélről. Történelmi Szemle, 1999. 195., 197.

VAJDA TAMÁS

Szám	Dátum*	Oklevél	Település	Megjegyzés	Segédkönyv
178.	1298	W. V. 130.	Tomasy/Tamási/Spišské Tomášovce (Szepes m.) SK	malomcsator na	Cs. I. 268.
179.	1299. 10. 19.	J. 589.	Borbantína/Borbánd/Bara- bant	malom	Gy. II. 135.
180.			(Fehér m.) R Wayosd/Vajasd/Oiejdea (Fehér m.) R	malmok	Gy. II. 190.
181.	1299	W. V. 147.	Vereknye/Vereknye/Vra- kiňa (Pozsony m.) SK	malom	Házi 519.
182.	1299	W. XII. 514.	Archa/Aracs/- (Tamási vidékén) (Tolna m.)	malomhely	Cs. III. 414- 5.
183.	1300. 07. 13.	W. V. 160. J. 598.	Varda/Várda/Oarda de jos (Fehér m.) R	malmok	Gy. II. 190.
184.	1300	W. XII. 526.	Makwa/Mákva/Kis- és Nagy-Mákfa (Vas m.)	malomhely	Cs. II. 773. H. 303.

Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban

ALTALÁNOSAN ELFOGADOTT AZ A NÉZET, mely szerint a közlekedési vámokat szárazföldi és vízi vámokra oszthatjuk. Szárazföldi vám alatt az útvámokat, vízi vám alatt a híd- és révvámokat tarthatjuk számon.¹ Eltérek a vélemények a kapuvámot illetően. A szakirodalom egy része a szárazföldi vámok közé sorolja,² másik része vásárvámnak tekinti.³ Hogyan nevezik azonban az Árpád-kori források ezeket a vámokat? Az útvámot csak két esetben említették az írott kútfők, egyik esetben *tributum viae*,⁴ másik esetben pedig *pedagium* kifejezéssel élve.⁵ E vámokat a szárazföldön gyalogosan, illetve szekérrel közlekedők fizették meg.⁶ Találunk a forrásokban több

¹ PETROVICS ISTVÁN: Vám. In: Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 710.

² ECKHART FERENC: A királyi adózás története Magyarországon. Budapest 1908. 86.

³ SÓLYOM JENŐ: A magyar vámügy fejlődése 1519-ig. Budapest 1933. 11.; KUBINYI ANDRÁS: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. In: Tanulmányok Budapest múltjából XVI. Budapest 1964. 112–113.; KUBINYI ANDRÁS: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Budapest 1975.² 46.

⁴ 1238. január 29. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Bearbeitet von Hans Wagner, Irma Traut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln 1955–1985. (a továbbiakban: UB) I. 182. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II. Ed.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 637. sz.)

⁵ 1217. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit: Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 171. (Reg. Arp. 319. sz.); Ugyancsak a *pedagium* kifejezést találjuk egy hamis oklevélben is. 1254. augusztus 5. Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed.: Endlicher, Stephanus Ladislaus. Sangalli 1849. (a továbbiakban: Endlicher, 1849.) 484–487. (Reg. Arp. 1012. sz.)

⁶ Vö. Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Ed.: András Kubinyi. Budapest 1997. (a továbbiakban: EFHU) 51–52.

adatot is vízi- (*tributum aquae*),⁷ híd- (*tributum/telonium pontis/de ponte*)⁸ és révvámra (*tributum portus/de portu/in portu*).⁹ A fel-le közlekedő hajók vízi-vámját egy esetben *ascendentis tributum*-ként találjuk meg a forrásokban.¹⁰ A *tributum portus* helyett *tributum transitus*,¹¹ *tributum nauli*¹² és *tributum carinarum*¹³ található egy-egy esetben. Vízivám alatt az írott kútfők a vízen hajón közlekedőktől szedett jövedelmet értették. Ezeket birtokosaik feltehetően a hidak, illetve révek mellett létesített kikötőkben szedték be.¹⁴ Híd- és révvámmal az azokon átkelőket sújtották. E vámcsoportba kell sorolnunk még a forrásokban megjelenő sóvámot (*tributum salium/de salibus*) is,¹⁵ melyet a sószállítók fizettek, akár szárazföldön, akár vízen szállították a sót. Ezen vámfajták mellett két esetben csak úgy tudjuk megnevezni a vámot, hogy

⁷ Pl. 1209. május 15. CDES I. 118–119.; 1270 e. DI 292.

⁸ Pl. 1183. CDES I. 89–90. (Reg. Arp. 136. sz.); 1247. szeptember 5. Zala vármegye története. Oklevéltár. I. 1024–1363. Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Budapest 1886. 18–19. (Reg. Arp. 860. sz.); 1251. július 15. CDES II. 256–259. (Reg. Arp. 948. sz.); 1266. Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér) IV/3. 313. (A Balassa család levéltára. 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Budapest 1990. 28. sz.);

⁹ Pl. 1215. Fernandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tibircius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Strigonii–Budapestini 1874–1999. (a továbbiakban: MES) I. 207.; 1240. WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Pest. Pest–Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÜO) II. 110–111.; 1251. augusztus 1. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez. I. 1214–1457. Szerk.: Varjú Elemér. Budapest 1908. 7–8.; 1254. június 4. UB I. 233–234. (Reg. Arp. 768., 1010. sz.);

¹⁰ 1295. október 20. Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. Budapest 1936. (a továbbiakban: BTOE I.) 296–298.

¹¹ 1075. Diplomata hungariae antiquissima. Vol. I. 1000–1131. Op.: Georgius Györffy. Budapestini, 1992. (a továbbiakban: DHA) 206–217. (Reg. Arp. 20. sz.)

¹² 1285. június 14. BTOE I. 217–220. (BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest 1938. 115. sz.)

¹³ 1287. július 6. BTOE I. 231. (Reg. Arp. 3452. sz.)

¹⁴ Vö. Franz Zimmermann–Carl Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. (1191–1342) Hermannstadt 1892. (a továbbiakban: ZW I.) 77.; Juck, 1984. 80–81. (Reg. Arp. 4142. sz.)

¹⁵ Pl. 1075. DHA 206–217. (Reg. Arp. 20. sz.); 1157. MES I. 110–111.; 1244. november 24. BTOE I. 41–43. (Reg. Arp. 781. sz.)

közlekedési vám. Egyrészt amikor bővebb információnk nincs arra vonatkozóan, hogy a fentebb felsorolt vámok közül az adott településen melyikkel találkozunk (pl. Kompolt); másrészt olyan településeken, ahol egyaránt vámmal sújtották a szárazföldön és a vízen közlekedőket, és e két vámfajta nem különül el egymástól (pl. Győr).

Szándékosan hagytuk a végére a kérdéses besorolású kapuvám (*tributum portae/in portis*) taglalását, melyet Budán és Sopronban említenek a források.¹⁶ Budán a várkapuknál beszedett vámot elsőként az 1255. évi vámtételek említették, amikor a várkapun a szekér gabonával vagy fával belépőktől beszedett vámösszeget írták elő.¹⁷ Szintén fás szekerek várkapuban történő megvámolásáról hallunk 1290. szeptember 6-án kelt oklevélben.¹⁸ Ezek alapján úgy tűnik, hogy a várba belépőket sújtották vámmal, amely eljárás a közlekedési vámokkal mutat rokonságot. A diplomák további vizsgálata azonban ettől eltérő képet mutat. 1288. június 5-én kelt oklevél – melyben elsőként nevezik kapuvámnak a várkapuban szedett vámot – azonosnak tekinti a vásárvámmal (*tributum fori seu porte*), melynek behajtása a margitszigeti apácákat illette.¹⁹ Hasonlóképpen jár el az 1290. szeptember 9-én kelt diploma, mely szerint az apácák a vámot a várkapuban és a vásáron szokták beszedni.²⁰ Végül 1298–1300 között III. András minden város polgárát kötelezte arra, hogy a várkapuban az apácák által beszedett vámot fizessék meg.²¹ Ez utóbbi három forrás arra utal, hogy a kapukban a vásárvámot szedték be az apácák. A várkapuban szedett vásárvámot megtaláljuk Esztergomban is, ahol 1284. június 4-én kelt oklevél szerint a város közössége az esztergomi káptalan vámszedőinek engedélyezte, hogy a vámot bárhol, többek között

¹⁶ A kapu(k)ban szedett vámot megtaláljuk Szamobornál, a heiligenkreuzi és a borsmonostori apátságoknak biztosított hamis vámmentességi privilégiumokban. Ezek azonban a háttérkapuknál szedett vámmra vonatkozó adatok, így ezek elemzésétől a közlekedési vámok között eltekintünk. Szamobor: 1274. Fejér VII/5. 589–591. (Reg. Arp. 2565. sz.) 1281. ÁÚO XII. 341–342.; Heiligenkreuz 1229. UB I. 118–119. (Reg. Arp. 458. sz.) 1236. október 27. UB I. 169. (Reg. Arp. 615. sz.); Borsmonostor 1225. UB I. 102–109. (Reg. Arp. 420. sz.) 1230k. UB I. 130–131. (Reg. Arp. 468. sz.) 1230k. UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.) 1230–1235. Fejér III/2. 87–90. (Reg. Arp. 607. sz.)

¹⁷ BTOE I. 56–58. (Reg. Arp. 1044. sz.)

¹⁸ BTOE I. 260. (Reg. Arp. 3660. sz.)

¹⁹ BTOE I. 241–242. (Reg. Arp. 3490. sz.)

²⁰ BTOE I. 261. (Reg. Arp. 3661. sz.)

²¹ UB II. 333.

a kapuban is beszedhessék.²² A soproni kapuvámra vonatkozó forrás már nem ad újabb támpontot a vám hovatartozását illetően, csak azt tudjuk, hogy 1217-ben II. András a johannitáknak adományozta a soproni Babót kapu vámját.²³ A Budára és Esztergomra vonatkozó források alapján a kapuvámot kialakulását tekintve nem közlekedési, hanem vásárvámnak tekintjük.

A közlekedési vámokról a szakirodalom úgy tartja, hogy a fizetségért cserébe az utakat és hidakat, valamint a réveknél az átkelési eszközöket karbantartották. Az írott forrásanyagban a vámok adományozása kapcsán találunk adatokat a közlekedési vám felhasználására vonatkozóan. A soproni polgárok a fertői vám felét a vártorony és a város felépítésére és javítására fordíthatták,²⁴ majd pedig az adomány módosítása a városnak felépítését és falainak kijavítását tette elsődlegessé.²⁵ A poroszlói sóvámot a béli ciszterci apátság a kolostorban IV. László uralkodása idején keletkezett károk rendezésére kapta meg.²⁶ 1165-ben III. István király a Meszes kapun áthaladó sószállító szekerektől szedett vám egy részét a meszesi Szűz Mária monostor szükségleteire adományozta.²⁷ Egyetlen olyan adatunk van, mely a szakirodalom álláspontját alátámasztja, méghozzá a Tyukosnál a vízen és szárazföldön közlekedők vámjá adományozása során említik, hogy a veszprémvölgyi apácák a dunai révben lévő hajóik újjáépítésére kapták meg.²⁸ Az oklevél 14. századi hamisítvány, sőt fogalmazata azt mutatja, hogy e hajók már a vám adományozása előtt a kolostor tulajdonát képezték, csak azok karbantartására nem rendelkeztek anyagi fedezettel. A révek esetén természetes, hogy a vámok birtokosai az átkelést elősegítő hajókat gondozták, hiszen azok megfelelő ál-

²² ÁÚO IX. 411–412.

²³ Fejér III/1. 239–243. (Reg. Arp. 328. sz.)

²⁴ 1277. UB II. 102–103.

²⁵ 1297. október 18. UB II. 307. (Reg. Arp. 4133. sz.) Ehhez hasonlóan a pécsújfalui vámot is Újvár várának fenntartása rendelték egy 1209. évre datált hamis oklevél szerint. CDES I. 123–124. (Reg. Arp. 246. sz.)

²⁶ Hervay, L. Ferenc: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. (a továbbiakban: Hervay, 1984.) 54.

²⁷ A Zichi és Vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. I–VI. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest 1871–1894. (a továbbiakban: Zichy) I. 2. (Codex diplomaticus Transsylvaniae. I. 1023–1300. (Erdélyi okmánytár.) Op.: Sigismundus Jakó. Budapestini, 1997. (a továbbiakban: CDT) 10. sz.)

²⁸ Fejér V/2. 394–397. Az oklevél 14. századi hamisítvány. Reg. Arp. 2815. sz.

lapota elengedhetetlen volt. A hidak és utak rendben tételét csak feltételezhetjük, és elképzelhetőnek tartjuk, hogy az ispáni vámhányad ezért alakult ki. A vízen közlekedő hajóktól pedig a vám csak abban az esetben volt beszedhető, ha megfelelő kikötők álltak a rendelkezésükre.

Az Árpád-korból 19 vámszedő-helyre vonatkozó vámszabályzatot ismerünk.²⁹ Ezek között találunk részletesebbeket, mint pl. Győrnél, illetve egyetlen vámtételt tartalmazót, mint pl. Aranyosnál. Varasd,³⁰ (Pécs)Újfalú³¹ és

²⁹ 1165. Meszes kapu Zichy I. 2.; 1209. Varasd (Varasd megye) Marko Kostrenčić–T. Smičiklas: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. I–XVII. Zagrabiae 1904–1981. (a továbbiakban: CD) III. 89–91.; 1209. (Pécs)Újfalú (Sáros megye) CDES I. 123–124.; 1217. Iklód (Kraszna megye) Reg. Arp. 347. sz.; 1220. Varasd CD III. 186–187.; 1221. Aranyosvinc (Torda megye) Székely oklevéltár. 1219–1776. Közzéteszi: Barabás Samu. Budapest 1934. (a továbbiakban: Székely) 2.; 1235. Alvinc (Fehér megye) ZW I. 161.; 1242. Varasd CD IV. 166–167.; 1248. Maros folyó ZW I. 77.; 1255. Győr, Abda (Győr megye), Füzitő (Komárom megye) EFHU 51–52.; 1265. augusztus 11. Turdosin (Árva megye) Századok 1909. 878–881.; 1270–1272. Aranyos (Szolnok megye) ÁÜO V. 66.; 1276. Merenye (Zala megye) Fejér VII/2. 46–49.; 1280. április 9. Kompolt (Heves megye) Fejér V/3. 21–22.; 1283. Putnok (Gömör megye) Reg. Arp. 3237. sz.; 1284. augusztus 1. Bertény (Bihar megye) ÁÜO IX. 400–401.; 1285. december 11. Somos (Sáros megye) Fejér IX/2. 728–731.; 1289. Poroszló (Heves megye) Hervay, 1984. 54.; 1297. május 28. Hetes Levéltári Közlemények 2004. 81.

³⁰ 1209-ben II. András a varasdi hospeseknek vámmentességi kiváltságot biztosított, melynek értelmében áruik után nem tartoztak vámot és harmincadot fizetni, kivéve, ha a német területekre mentek. CD III. 89–91. (Reg. Arp. 247. sz.) Az oklevél hamis, vö. Reg. Arp. 247. sz., Püspöki Nagy Péter: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301*. I. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Budapest 1989. (a továbbiakban: Püspöki, 1989.) 131., Pach Zsigmond Pál: „A harmincad-vám eredete” Budapest 1990. 36–37.; 1220-ban IV. Béla felsorolta a varasdiak kiváltságait, ugyanis II. Andrástól kapott privilégiumuk elégett. Ezek szerint a varasdi hospesek országos vámmentességgel rendelkeznek, kivéve, ha áruikkal a német területek felé igyekeznek. CD III. 186–187. (Reg. Arp. 567. sz.) Az oklevelet Szentpétery Imre gyanúsának nevezte. Reg. Arp. 567. sz.; A diplomát többen hamisnak tekintették, vö. Pleidell Ambrus: *A magyar várostörténet első fejezet*. Századok 68 (1934) 14. 1. jegyzet; Püspöki, 1989. 131.

³¹ 1209-ben II. András Ráskai Demeternek adományozta az Újfalunál szedett vámot. Az uralkodó elrendelte azt is, hogy senki sem kerülheti ki a vámhelyet. CDES I. 123–124. (Reg. Arp. 246. sz.) Az oklevél 17. századi hamisítvány. Reg. Arp. 246. sz., CDES I. 123.; Ezen oklevelet 1275. június 21-én IV. László király megerősítette Szepesi Rikolphus számára. Az uralkodó elrendelte, hogy az ország nemesi és a katonák, akik nem visznek árukat, mentesek legyenek alóla. Reg. Arp. 2613. sz. Ezen diploma szintén 17. századi hamisítvány. Uo.; A pécsújfalui vám hiteles oklevélben elsőként 1322. július 28-án jelenik meg, amikor Károly Róbert Ákos nembeli Mihály fia Mikcsnek adományozta. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk.: Nagy Imre–

Iklód³² esetében a vámszabályt tartalmazó diploma hamisnak bizonyult, így ezeket a vizsgálat során nem tekintettük mérvadónak. Ugyanakkor Varasdra vonatkozóan rendelkezünk hiteles oklevéllel is, így e vámszedő-hely elemzésünk részét képezi. A vámok között találunk a Maros folyóra vonatkozó vívizámot;³³ révvámot figyelhetünk meg Varasd,³⁴ Füzítő³⁵ és Bertény³⁶ helységeknel; hídvámot találunk Abda³⁷ és Merenye³⁸ területén; sóvámot szedtek

Tasnádi Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO) II. 36–39. (Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc. I–XII., XVII., XXIII–XXIV. Szeged–Budapest 1990– (a továbbiakban: Anjou-oklt.) VI. 711. sz.)

³² Az 1217-re datált hamis oklevél szerint II. András király Jónás fia Tamásnak és Salamonnak vámszedési jogot adományozott Iklód és Lampert falvak között egy mérföldnyi területen, de a befolyt vám harmadát kötelesek voltak átadni az ispánnak. Reg. Arp. 347. sz. (CDT 90. sz.) A diploma egy 1575. évi átiratban maradt fenn. Dl 107 691; Az oklevél hamis voltára l. Reg. Arp. 347. sz., CDT 90. sz.; A településnél híd állt, amit az írásos forrásokban 1351. december 6-án felbukkanó Hídvég neve mutat. AO V. 532–534.

³³ A Maros folyón közlekedőktől a vámot az erdélyi káptalan hajtotta be. ZW I. 77.

³⁴ 1242-ben IV. Béla a varasdiak számára megerősítette öccse, Kálmán által adott kiváltságokat. A privilégium értelmében áruik után vámot és harmincadot nem tartoztak fizetni, kivéve, ha a német területekre mennek áruikkal. Erre az esetre a diploma a vámtételeket is meghatározta. CD IV. 166–167. (Reg. Arp. 728. sz.)

³⁵ Füzítőn egy 1263-ban kelt oklevél szerint a Dunánál IV. Béla király rendelt el révvámot, amelynek kétharmadát a füzítői hospesek, egyharmadát a pannonhalmi apátság birtokolta, akiknek tulajdonában volt a vám tizede is. EFHU 55–56. (Reg. Arp. 1375.)

³⁶ A bertényi révvámot felerészben Csanád nembeli Pongrác fia Tamás, felerészben pedig Geregye nembeli Pál fia Achon birtokolta. ÁÜO IX. 400–401.; A forrásokból kiderül, hogy a tatárjárást megelőzően már birtokolta Csanád nembeli Pongrác és felmenői a vámot. ÁÜO VII. 458., ÁÜO VII. 474–476.; Écs fia Pál feltehetően a tatárjárás zűrzavaros időszakában került kapcsolatba a vámmal, mivel mindkét család a rév szomszédságában elterülő földeken volt birtokos. Mivel a Körös folyó közös a volt, az azon működő rév is az lett.

³⁷ Abdánál csak feltételezzük, hogy hídvámot szedtek, mivel az itt fennálló hídra több adatunk is van. 1271. UB II. 142–143. (Reg. Arp. 3063.) 1291. július 14. ÁÜO X. 32–33. (Reg. Arp. 3745. sz.)

³⁸ 1276-ban a veszprémi egyház 50 000 márkára rúgó kárát IV. László többek között a Merenye-Oroszton folyón átkelőktől beszedett vámmal akarta enyhíteni. A településnél már a korábbi időszakban is szedtek vámot, amit a diploma azon kitétele mutat, hogy a fel nem sorolt dolgok után régi szokás szerint fizessék meg a vámot. Fejér VII/2. 46–49. (Reg. Arp. 2750. sz.) Mivel Merenye föld határjárása 1203-ban egy hidat említett, feltételezhető, hogy hídvámot szedtek a folyónál. Fejér VI/2. 360–362.

a Meszes kapunál,³⁹ Aranyosvincnél,⁴⁰ Alvincnél⁴¹ és Aranyosnál;⁴² közlekedési vám szedésére került sor Győrnél,⁴³ Turdosinnál,⁴⁴ Kompoltnál,⁴⁵ Putnoknál,⁴⁶ Somosnál,⁴⁷ Poroszlónál⁴⁸ és Hetesnél.⁴⁹

³⁹ 1165-ben III. István király a Meszes kapun áthaladó sószállító szekerektől a királynak szedett részből egy kőszót rendelt természetben vagy értékének megfelelő készpénzben a meszesi Szűz Mária monostor szükségleteire. Zichy I. 2. (CDT 10. sz.) A forrás fogalmazata arra utal, hogy az uralkodó által birtokolt kétharmad részből adott át egy részt a vámból, így feltételezhető, hogy a vám mértéke meghaladta az oklevélbe foglaltakat.

⁴⁰ Az Aranyosnál szedett sóvám egyharmadát I. Géza király adományozta a garamszentbenedeki kolostornak. CDES I. 53–58. (Reg. Arp. 20. sz.); Az oklevélnek és megerősítéseinek hitelességét Salamon Ferenc kétségbe vonta. SALAMON FERENC: Budapest története. III. Budapest 1885. 12.; Vele szemben Knausz Nándor hitelességük mellett érvelt. KNAUZ NÁNDOR: A szent benedeki apátság alapító levele. Új Magyar Sion 1886. 241–260., 321–344.; KNAUZ NÁNDOR: Garam-melletti Szent-Benedeki apátság. Budapest 1890. 1–32.; Az oklevél a kutatás mai álláspontja szerint interpolált. Vö.: FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest 1885. 13.; PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádok királyok alatt. 1–2. Budapest 1899. Reprint 1984. 376. 10. jegyzet; HÓMAN BÁLINT: A magyar nép neve a középkori latinságban. Történelmi Szemle 1918. 11.; Reg. Arp. 20. sz.; CDES I. 54.; GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1966. 418–420.; KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. 371.; Püspöki Nagy Péter szerint a betoldásokra 1304–1328 között került sor. PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Zseliz város címere. Bratislava 1976. 62.; A későbbi birtoklást igazolja egy 1256. évi oklevél, melyben az apátság többek között az Aranyosnál szedett sóvám elfoglalása ellen tiltakozott. CDES I. 57.; II. András 1221-ben az esztergomi egyháznak adományozta a sószállító szekerek után szedendő vámot. Székely 2. (CDT 115. sz.)

⁴¹ A Maros folyón hajón szállított só után Alvincnél szedett vámot II. András király adományozta a gyulafehérvári káptalannak. ZW I. 161. (CDT 177. sz.) A vám egyharmada az erdélyi vajda, kétharmada a gyulafehérvári káptalan tulajdonát képezte. Alvincnél hídvámot is szedtek, mely nem a káptalan kezében volt, mivel annak szedése alól felmentette őket az uralkodó. ZW I. 161. (CDT 448. sz.)

⁴² A Szamos folyón közlekedő sószállító hajók vámját V. István király Gutkeled nembeli Pál comes fia Lothard bánnak és fiának, Lászlónak adományozta. ÁÚO V. 66. (CDT 299. sz.) Ugyanezen adományt újra megtette III. András király. UB II. 268–269. (CDT 507. sz.)

⁴³ A IV. Béla-kori győri vámszabályzat eredeti oklevélben nem maradt fenn. Az oklevelet kiadó Fejér György a Bécsi Levéltárban őrzött eredeti oklevélre hivatkozott, amely azonban nincs meg. Ugyanakkor a Fejér által közölt oklevél szó szerint megegyezik az ugyanitt őrzött 1701–1800 között készült másolattal, így feltételezhető, hogy ezt használta fel kiadásakor Fejér. Vö. DF 258 545, Fejér IV/2. 323–324.; Ugyanezt vette a kiadás alapjául Endlicher is. Endlicher, 1849. 491–493.; Horváth Mihály 1351. augusztus 14-én kelt másolatra hivatkozott a vámtételeket tartalmazó regeszta közlésénél. HORVÁTH MIHÁLY: Magyar regesták a szépesi káptalan, jászai s leleszi conventek, Kassa és Sopron városok s több

- magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből. 1228–1643. Magyar Történelmi Tár 9 (1861) 101–102.; Wenzel Gusztáv okmánytárában szintén 14. századi másolatra hivatkozott Horváth Mihály nyomán. ÁÜO VII. 523–524.; 14. századi másolatot nem találunk a soproni levéltárban, csak 1551. évit, ami azonban szövegében teljesen megegyezik mindkét kiadásban található szöveggel. Vö. DF 201 639. Legutóbb az oklevél kiadására Kubinyi András vállalkozott, aki az 1279-es, Bécsben őrzött oklevelet választotta a kiadás alapjául. Ennek oka az lehetett, hogy ez a legkorábbi olyan átirat, amely eredeti formában maradt fenn. Vö. DF 285 550, EFHU 51–52. A fentebb felsorolt diplomák mellett az 1270. évi oklevélnek másolatát találjuk meg a bécsi levéltárban őrzött 1453. február 24-én kelt (DF 285 556), a pozsonyi levéltárban őrzött 1453. évi (DF 242 427) 1501–1600 között készült okiratokban (DF 241 330). Az egyes kiadások között fellelhető különbségek oka tehát az, hogy más-más okirat alapján készültek el. Az oklevél elemzését l. WEISZ BOGLÁRKA: A győri vám Árpád-kori története. In: Középkortörténeti tanulmányok. Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged 2003. 227–236. Győrnél a közlekedőket egységesen vámosták, függetlenül attól, hogy szárazföldi vagy vízi útvonalon érkeztek a városba. Ezt mutatja a szabályzat azon kitétele, hogy az árut szállító hajók rakományát szekérszámba kellett átszámítani, és ennek megfelelően vámolni. Győrnél a Rábán híd állt, melynek vámját 1208-ban említették először a források. UB I. 51–55. (Reg. Arp. 236. sz.) A győri vámszabályzat nem nevezte sem hajó, sem híd, sem útvámnak az itt szedett vámot. Ezek a vámtípusok élesen nem is különültek el Győrnél, ezért összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy közlekedési vámot szedtek a városban. Győrben emellett vásárvámmal és harminccaddal is számolnunk kell. A közlekedési vám egyharmad-egyharmad része a zirci és pilisi apátság tulajdonát képezte III. Béla adományából, a fennmaradó egyharmad a győri ispánt illette. CDES II. 310–312. (Reg. Arp. 1011. sz.) A szombatonként megtartott vásár vámja a győri ispán kezében volt. EFHU 61–63. (Reg. Arp. 2132. sz.) A harmincad a királyi kincstár bevételeit növelte. Fejér V/2. 337–339. (Reg. Arp. 2741. sz.)
- ⁴⁴ Turdosin a Lengyelországba vezető út vámhelye lehetett, azonban az itt történő vámszedésre csak a lipitói népeknek 1265. augusztus 11-én biztosított vámentességi kiváltságlevélből értesülünk. Századok 1909. 878–881. (Reg. Arp. 1452. sz.)
- ⁴⁵ Kompolt helységen átmenők részéről adandó vámot IV. László 1280. április 9-én a kompolti Szűz Mária monostor újjáépítésére rendelte. Fejér V/3. 321–322. (Reg. Arp. 3047. sz.)
- ⁴⁶ Putnok birtokon 1283-ban IV. László király engedélyezett vámszedést Rátót nembeli Olivér fiainak, Renoldus és Miklós magisternek. Reg. Arp. 3237. sz.
- ⁴⁷ Somoson az Aba nemzetség Somosi ágához tartozó György fia Péter comes 1285. december 11-én kapta meg a vámszedés jogát IV. László királytól. Fejér IX/2. 728–731. (Reg. Arp. 3393. sz.) A vámtételek közlekedési vám szedését feltételezik. A vám 14. századi történetének alakulását l. DRASKÓCZY ISTVÁN: A somosi vám a 13–14. században. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk.: Tusor Péter. Budapest 1998. 50–56.
- ⁴⁸ A poroszlói vám egyharmadát mind szárazon, mind vízen egy nagy hajóval együtt IV. Béla 1248. február 24-én az egri püspökségnek adományozta, mely alapítása óta birtokolta annak tizedét is. Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Diplomata Aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata. Kiadja: Kondorné Látkóczy Erzsébet. Eger 1997. 13–15. (SUGÁR ISTVÁN: Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban

A vámtarifákat feltehetően kifüggesztették, vagy valamilyen módon közhírré tették. Egyetlen adatunk van az Árpád-korból, ami e feltételezést alátámasztja, amikor a bertényi vámtételek nyilvános helyen történő őrzését írták elő, hogy az átkelők a kiszabott vámnál többet ne fizessenek.

A vízivámokra vonatkozó, legkorábban megjelenő vámszabályzatokban – azaz az 1235-ös alvinci és az 1248-as Maros folyóra vonatkozóban – már különbségtételt figyelhetünk meg a vám kiszabásánál a hajó nagyságát illetően. Ezzel az áru mennyiségét vették figyelembe. Megkülönböztetnek kicsi, közepes és nagy hajót, amely utóbbit *kerep*-nek is nevezték. Az 1255-ös győri vámszabályzatban nem a hajók nagyságát vizsgálták, hanem előírták, hogy az árut szállító hajók rakományát számítsák át szekérre, és annak megfelelően szedjék be a vámot a bejövő és a kimenő hajók után. Ezzel szintén az áru mennyisége a vám kiszabásának alapja. Az 1270–1272 között keletkezett, az aranyosi sóvámra vonatkozó vámszabályzat csak a sószállító hajók után szedendő 20 sót említette. Mivel már a korábbi, alvinci sóvám kiszabásánál különbséget tettek a Maros folyón közlekedő hajók nagyságát illetően, feltételezhetjük, hogy Aranyosnál, a Szamoson közlekedő sószállító hajókra az volt a jellemző, hogy a nagyságuk megegyezett. Feltételezhető, hogy 1235 előtt az volt az általános a vízen közlekedő hajók vámkiszabása tekintetében, hogy a hajókat egységesen vámolták, és nem tettek különbséget a hajó méretét tekintve. Így a forrásokban megjelenő vámszabályzatok már egy fejlettebb vámolási eljárást mutatnak.

A szárazföldön közlekedőket elsősorban a szekerek után történő megvámolással sújtották. Ezek közül igen korán találkozunk már a sószállító szekerekre kivetendő vámmal. 1165-ben a Meszes kapun közlekedő sószál-

---

1245–1521. Miskolc 1980. 134–135.) A Poroszlónál működő révet 1299. február 19-én kelt oklevél említette. ÁÚO V. 202–203. IV. László király, mivel uralkodása alatt feldúlták és felgyújtották a béli ciszterci kolostort, 1289-ben a poroszlói vámot a béli cisztereknek adományozta. Hervay, 1984. 54. (Reg. Árp. 3525. sz.) Poroszlónál akár szárazon, akár vízen át utazott valaki, megvámolták. Elképzelhető, hogy a béliek csak a vám egy részét, a sószállító szekerektől beszedett (só)vámot kapták meg. Ugyanakkor azt a lehetőséget sem szabad elvetnünk, hogy a vámból fennmaradó egyharmad rész eladományozására került sor IV. László uralkodása alatt.

⁴⁹ Hetes faluban 1297. május 28-án III. András engedélyezett vámszedést Leónak és Gebecseknek, amelyet az ott keresztülhaladó kereskedőktől szedtek be. Levéltári Közlemények 2004. 81.

lító szekerek után 1 só vámot írtak elő.⁵⁰ E vámtétel lesz az általános az egész Árpád-koron át (Kompolt, Putnok, Hetes), csak három esetben találunk ennél nagyobb vámösszeget. Elsőként Győrnél, ahol 2 és fél sót írtak elő. Ennek okát abban lelhetjük, hogy a Győrön keresztül vitt sót az országon kívülre szállították. Ugyanezt nem mondhatjuk el Bertény és Poroszló esetében. Bertény az Erdélybe vezető út körösi révje volt, ezért elképzelhető, hogy fontos sószállító útvonal mellett helyezkedett el, és ez lehetne magyarázata a magas vámnak. Poroszlónál e magas vámtételt azzal magyarázhatjuk, hogy az adományozó IV. László király így akarta kárpótolni a béli ciszterci apátságot az uralkodása alatt ért károkért. Meg kell jegyeznünk, hogy a vásárvámoknál a só esetében 1%-os értékvámmal találkozunk.⁵¹ A só az első áru-fajta, amelyet a vámolás során figyelembe vettek, ami ezen árucikk különleges helyzetét mutatja. Ezt erősíti az is, hogy a sószállítás után a vámot elsősorban természetben, sóban szedték. A só a középkor általánosan használt ételízesítője és tartósítószer volt, így nélkülözhetetlennek számított. Ebben leljük magyarázatát, hogy az első árucikk volt, melyre külön vámot vetettek ki.

A korai időszakban a vámosok nem vizsgálták a szekereken szállított áru minőségét és mennyiségét – kivéve a sószállító szekerekét –, hanem általában fizettették meg a vámot. Ezt figyelhetjük meg a varasdi és a hetesi vámszedő-helynél. A szekerek között elsőként az 1255-ös győri vámszabályzat tett különbséget, még hozzá nemzetiség tekintetében. Megkülönböztették a magyarok, a latinok, és a németek szekerét, ez utóbbiaknál különbséget tettek a bejövő, illetve az országból távozók között is. A németeknek és a latinoknak sokkal magasabb vámösszeget írt elő a diploma, mint a magyaroknak. A németek kb. négyszeres vámot fizettek a magyarokhoz képest kivitelkor. Szűcs Jenő ezt azzal magyarázta, hogy a németek értékesebb árut szállítottak (posztófajták), így bizonyos fajta érték szerinti vámolás érvényesült ekkor.⁵² Azonban nem számolt azzal a ténnyel, hogy ez az arány mindkét esetben a magyar határon túlra szállított árukra vonatkozott, és bár a németek behozatalkor is két és félszeres vámot fizettek a magyar kivitelhez viszo-

⁵⁰ Ez a vámtétel azonban csak egy része lehetett a vámnak, mivel az uralkodó az általa birtokolt vámhányadból adományozta el.

⁵¹ 1255. július 25. Buda BTOE I. 56–58. (Reg. Arp. 1044. sz.) 1278. Gölnicbánya ÁÚO IX. 204–205. (Reg. Arp. 2926. sz.) 1288. április 18. Esztergom MES II. 236–241. (Reg. Arp. 3483. sz.)

⁵² SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993. 71.

nyítva, de a vámszabályzat kisebb vámot írt elő a Magyarországra jövő német szekerekre nézve, mint az innen távozókra. Ennek okát szintén kereshetjük az áru minőségében, illetve értékében, gondolva itt elsősorban az ezüstre. Ha feltételezzük ennek az elgondolásnak a lehetőségét, akkor azonban a magyar és német szekerek közötti különbségtételt igenis azzal kell magyaráznunk, hogy az uralkodó a magyar kereskedőket külkereskedelemben való részvételre akarta sarkallni az enyhébb vámmal. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a latinok szekereire, akik alatt itáliai kereskedőket kell értenünk, kivetett magas vám a szállított áru minősége miatt született meg. Ez lehet, hogy vonatkozik az általuk nem vámentességet élvező ezüst kivitelére,⁵³ vagy pedig a behozott áru (textília, ékszer, fűszer) értékére. Ezt eldönteni nem lehet, ugyanis a vámtétel nem nyújt támpontot arra vonatkozóan, hogy ezek a latinok merről merre tartottak. A győri vámszabályzat végén találunk még két vámhelyre, Füzitőre és Abdára vonatkozó adatot is. Mindkét helységnél megvámolták a németek szekereit, azonban sokkal kisebb vámot vetettek ki rájuk, mint Győrben. Ráadásul e tételek eltérnek a győri vámmra vonatkozóktól abban is, hogy nem szerepel külön tételként az ispánnak fizetendő vámhányad. Hasonló jelenséggel találkozunk az esztergomi vám kapcsán is, amikor IV. László király engedélyezte, hogy az esztergomi káptalanak vámszedője legyen Győrben, és itt szedje be a várost elkerülőktől a vámot a büntetéspénzzel együtt. Büntetéspénzről a győri vámszabályzat nem rendelkezett, sőt a vám mértéke is alacsonyabb volt. Mivel magyarázható mégis e vámtételek bekerülése a diplomába? Feltételezésünk szerint Esztergomhoz hasonlóan a Győrt elkerülőket sújtották a vámmal, de abban nem vagyunk biztosak, hogy ezek birtokosai megegyeztek volna a győri vámot beszedőkkel. Füzitőn egy 1263-ban kelt oklevél szerint a Dunánál IV. Béla király rendelt el révvámot, amelynek kétharmadát a füzitői *hospesek*, egyharmadát a pannonhalmi apátság birtokolta, akiknek tulajdonában volt a vám tizede is.⁵⁴ Úgy tűnik, hogy a győri vámszabályzat Füzitőre vonatkozó ki-

⁵³ Vö.: 1217-ben II. András szabályozta Velencével a kereskedelmi kapcsolatot. A szerződés értelmében a velencei kereskedők Magyarországra jövet csupán nyolcvanadot tartoznak áruik után fizetni. Egyes cikkek, azaz az arany, a gyöngy, a drágakő, a fűszer és a selyemszövet után nem kellett vámot fizetniük. ÁÚO VI. 380–383.; A velencei-magyar árucserére l. TEKE ZSUZSA: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Budapest 1979. 12–26.

⁵⁴ EFHU 55–56, Reg. Arp. 1375. sz.

tétele e révámra vonatkozik. Az Abdánál szedett vámról nem tudjuk megmondani, hogy ki birtokolta a vámot, csak azt feltételezhetjük, hogy híd-vámról volt szó, mivel több adatunk vonatkozik az itt fennálló hídra.⁵⁵

A szekerekkel történő közlekedés irányát vette figyelembe a varasdi vámentességet korlátozó oklevél is. E szerint a varasdiak áruik után nem fizetnek vámot, kivéve, ha a német területek felé veszik útjukat. Ekkor megakott szekér után 3 dénárt, valamint a Dráva révénél szekerenként 1 dénárt tartoztak fizetni. Ez az összeg nagyjából megegyezik a Győrnél a magyarok szekerei után fizetendő tétellel. Mindkét esetben a határon túlra szállító szekerekre vonatkozott a vámösszeg.

A szekereken szállított árufajtát tekintve – a sószállítást nem figyelembe véve – elsőként szintén a győri vámszabályzat tett különbséget, mely külön tételt írt elő a mézet szállító szekerekre, valamint a hordó bor után fizetendő vámot is külön állapította meg, melyet szintén szekereken kellett, hogy szállítsanak. A szállított áru fajtájának figyelembe vétele a szekérszám szerinti vámolásnál fiatalabb vámtételnek tekinthető, hiszen egyfajta értékvámolás áll fenn. Ugyanakkor nem az áru értékével arányosan, annak tört részében adták meg a vámot, hanem meghatározott összegben vetették ki azt. Az értékvámolás e speciális fajtája a később keletkezett vámszabályzatokban (Merenye, Kompolt, Putnok, Bertény, Somos) is fellelhető, sőt Berténynél az áruk köre is bővült a posztóval.

A szekerekre kirótt vámtételek igazságosabbá tételét szolgálta az a változás is, amikor megkülönböztették egymástól az üres, a könnyebb (vagy chelle), a kevésbé megakott, a megakott és a mázsaszekeret. Kisebb vámot róttak ki Merenyénél és Putnoknál az üres szekérre, mint az áruval megakottra. Putnoknál azonban fele akkora vámtételt szabtak ki az üres szekérre, mint Merenyénél, ugyanakkor a megakott szekér után fizetendő vám megegyezett mindkét esetben. Somosnál a könnyebb szekeret és a mázsaszekeret megkülönböztették meg, az előbbi után 2 dénár, az utóbbi után 1 pondus vámot róva ki. Poroszlónál pedig a sóval megakott szekerek után többet kellett fizetni, mint a sóval kevésbé megakott szekerek után.

A közlekedési vámtarifákban önálló vámtételként szerepelnek a lábon hajtott állatok után kirótt vámtételek. Elsőként Győrnél találkozunk álla-

⁵⁵ 1271-ben V. István az abdai hídnál harcolt a csehek ellen. IV. László 1280. augusztus 17. előtt kelt oklevele szerint. UB II. 142–143. Reg. Arp. 3063. sz.; 1291. július 14-én III. András az itteni hídnál ad ki oklevelet. ÁÜO X. 32–33.

tokkal, még hozzá ökrökkel.⁵⁶ A vámszabályzat különbséget tett a németek, illetve a magyarok által hajtott ökrök között. A németek ötször többet fizettek, mint a magyarok. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy míg a németek külföldre vitték az ökröket, a magyarok belforgalomban értékesítették azt.⁵⁷ Ezt támasztja alá az is, hogy az esztergomi vásárvám-jegyzék szerint egy külföldre vitt marha után 2 dénár vámot kellett fizetni. Ugyanekkor a vámot írt elő a merenyei vámszabályzat is, amely elképzelhető, hogy szintén külföldre hajtott állatokat takar. Érdekes, hogy a varasdiak számára biztosított kiváltságlevélben a német területek felé hajtott ökrök után csak fél dénár vám szerepel, amelyet megmagyaráz az a tény, hogy egy vámmmentességet adományozó oklevélben szerepel e vámösszeg, így annak mértéke a kiváltság miatt volt alacsonyabb.

Az ökrök mellett találunk ló, kecske, bárány, és sertés után kirótt vámot is. A legmagasabb vámösszeget a ló után vetették ki, Varasdnál 2, Merenyénél 3 dénár szerepel. Ennek okát szerintünk nem a Szent László és Kálmán király óta nem enyhülő ló kiviteli tilalomban kell keresnünk, hanem a ló értékéből adódik e magas vám.

Az áru értékével arányos értékvámot a közlekedési vámtarifák közül csak a győri vámszabályzatban találunk, mégpedig a bors, a kesztyű és egyéb kisebb áruk esetén. A borsnál ez százszázalékos, a többi esetben pedig kétszázalékos vámot jelentett. Mivel értékvám csak a vásárvámtarifákban jelenik meg, feltételezhető, hogy ezek bekerülése a győri szabályzatba az itt megtar-

⁵⁶ A IV. Béla által kibocsátott vámszabályzat eredeti oklevélben nem maradt fenn. A diploma átiratai között különbségek figyelhetők meg. A szövegbeli eltérések között lényegi különbséget fedezhetünk fel, amikor a németek által kivitt ökrökről esik szó. Az egyik másolat szerint az ispánnak a vámból 2 ökrönként járt 1 dénár, a másik szerint 1 ökrönként járt az 1 dénár. Meg kell állapítanunk, hogy IV. Béla diplomájában milyen összeg szerepelhetett. Feltételezésünk szerint a *de duobus bobus Teutonicorum* szerepelt eredetileg, amiből az 1270-es átiratban, illetve annak másolataiban másolási hiba következtében *de duobus Teutonicorum* lett. Mivel ez értelmetlennek tűnt az 1279-es oklevél lejegyzője számára – aki az átirat alapjául az 1270-es diplomát használta fel – *de bobus Teutonicorum*-ra javította ki.

⁵⁷ A vámszabályzatban külön kerül említésre a vámból a vámosnak és az ispánnak jutó rész, melynek vizsgálata azt mutatja, hogy a behozott áruk esetén az ispánnak egyharmad, a vámosnak kétharmad jutott; míg kivitt áruk esetén az ispán a vám egyötödét, a vámos négyötödét tudhatta magának. A magyarok által hajtott ökröknél az egyharmad-kétharmad vámmegosztás érvényesült, ami arra utal, hogy belforgalomban értékesítették azokat.

tott vásár hatását mutatják. Az 1%-os értékvámot megtalálhatjuk a budai,⁵⁸ a gölnici⁵⁹ és az esztergomi⁶⁰ vásárvám-szabályzatban,⁶¹ a 2%-os vám azonban máshol nem fordul elő.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a közlekedési vámokat két csoportra oszthatjuk, szárazföldi és vízivámokra. A szárazföldi vámokat útvámoknak nevezzük; a vízivámok körébe tartoznak a vízen közlekedők vámjai, a híd- és révvámok. Mindkét fő csoporthoz tartozik a sóvám, amelyet egyaránt beszedtek a vízen és a szárazföldön közlekedőktől. A vámtarifák az Árpád-kor korai időszakában átalányban szabták ki a vámot, míg a későbbi időszakban az áruajtánként és a szállító eszközök nagyságakénti megkülönböztetésre került sor. Ugyanakkor az egyes nemzetiségeket is más tétel szerint vámolták meg, valamint figyelembe vették a közlekedők úti céljait is. Különleges helyzetet figyelhetünk meg a só vámolása során, mely már a korai időszaktól kezdve specifikált vámnak tekinthető.

---

⁵⁸ BTOE I. 56–58.

⁵⁹ ÁÚO IX. 204–205. (Reg. Arp. 2926. sz.)

⁶⁰ MES II. 236–241. (Reg. Arp. 3483. sz.)

⁶¹ Mindháromban megtaláljuk a só után kivetett vámnál, az esztergomi vámtarifában ez kiegészült a velencei kereskedők árui után és a kisebb áruk után kivetendő vámmal.

<i>Dátum</i>	<i>Vámhely (megye)</i>	<i>Vám típusa</i>	<i>Vámtételek</i>						
			<i>Sózállító hajó</i>	<i>Sózállító kis hajó</i>	<i>Sózállító közepes hajó</i>	<i>Sózállító nagy hajó</i>	<i>Kis hajó</i>	<i>Közepes hajó</i>	<i>Kerep hajó</i>
1235.	Alvinc (Fehér megye)	sóvám	-	1 fertó	1 fertó	½ márká	-	-	-
1248.	Maros folyó	vízivám	-	-	-	-	3 pondus	½ fertó	1 fertó
1270-1272.	Aranyos (Szolnok megye)	sóvám	20 só	-	-	-	-	-	-

<i>Dátum</i>	<i>Vámhely (megye)</i>	<i>Vám típusa</i>	<i>Vámtételek</i>				
			<i>Németek szekere</i>	<i>Bejövő németek szekere</i>	<i>Kimenő németek szekere</i>	<i>Magyarok szekere</i>	<i>Latinok szekere</i>
1255.	Abda (Győr megye)	hídvám	2 dénár	-	-	-	-
1255.	Füzitő (Komárom megye)	révvám	1 dénár	-	-	-	-
1255.	Győr (Győr megye)	közlekedési vám	-	4+2 dénár	8+2 dénár	2+½ dénár	1 fertó

1242.	Varasd (Varasd megye)	révva m	-	1 dé- nár (a Dráva révé- nél)	-	-	3 dé- nár	-	-	-	-	-	-	-
1255.	Győr (Győr megye)	közle- kedési vám	-	-	-	-	-	-	-	-	3+1 pondu s	2 és ½ só	-	-
1276.	Merenye (Zala megye)	hídva m	4 dé- nár	-	-	-	-	-	1 pon- dus	1 pon- dus	-	-	-	-
1280. 04. 09.	Kompolt (Heves megye)	közle- kedési vám	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 só	1 pon- dus	-
1283.	Putnok (Gömör megye)	közle- kedési vám	2 dé- nár	-	-	-	1 pon- dus	-	-	-	-	1 só	-	-
1284. 08. 01.	Bertény (Bihar megye)	révva m	-	-	-	-	-	½ pon- dus	½ pon- dus	½ pon- dus	-	2 só és 2 kis- dénár	-	-
1285. 12. 11.	Somos (Sáros megye)	közle- kedési vám	-	-	2 dé- nár	-	-	-	-	-	-	-	1 pon- dus	-
1289.	Poroszló (Heves megye)	közle- kedési vám	-	-	-	2 báni dénár	-	-	-	-	-	4 só	-	-
1297. 05. 28.	Heres	közle- kedési vám	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 só	-	1 báni dénár

<i>Dátum</i>	<i>Vámhely (megye)</i>	<i>Vám típusa</i>	<i>Vámtételek</i>							
			<i>Élőlény</i>	<i>ló</i>	<i>sertés</i>	<i>bárány</i>	<i>kecske</i>	<i>ökör</i>	<i>Németek által kihajtott ökör</i>	<i>Magyarok által hajtott ökör</i>
+ 1209.	Varasd (Varasd megye)	révvám	-	2 dénár	1/3 dénár	-	-	½ dénár	-	-
+ 1209.	(Pécs)Újfalú (Sáros megye)	közlekedési vám	1 solidus	-	-	-	-	-	-	-
1242.	Varasd (Varasd megye)	révvám	-	2 dénár	-	-	-	½ dénár	-	-
1255.	Abda (Győr megye)	hídvám	-	-	-	-	-	½ dénár	-	-
1255.	Győr (Győr megye)	közlekedési vám	-	-	-	-	-	-	2 + ½ dénár	½ dénár
1276.	Merenye (Zala megye)	hídvám	-	3 dénár	1 dénár	1 dénár	1 dénár	2 dénár	-	-

<i>Dátum</i>	<i>Vámbely (megye)</i>	<i>Vám típusa</i>	<i>Vámtételek</i>				
			<i>Hordó bor</i>	<i>Köteg, edény, láda, bog</i>	<i>(teljes vég posztó, só, ólom) ló</i>	<i>100 márká bors</i>	<i>100 kesztyű</i>
+ 1209.	(Pécs) Újfalú (Sáros megye)	közlekedési vám	-	1 prágai garas	-	-	-
1255.	Győr (Győr megye)	közlekedési vám	8 + 2 dénár	-	-	1 márka bors	2 kesztyű
1265. 08.11.	Turdosin (Árva megye)	közlekedési vám	-	-	3 új vagy 6 régi dénár	-	-
1280. 04. 09.	Kompolt (Heves megye)	közlekedési vám	2 dénár	-	-	-	-
1283.	Putnok (Gömör megye)	közlekedési vám	1 pondus	-	-	-	-
1285. 12.11.	Somos (Sáros megye)	közlekedési vám	1 pondus	-	-	-	-

Tartalomjegyzék

MAKK FERENC	
Előszó	5
FEDELES TAMÁS	
Pécsi kanonokok uralkodói szolgálatban a késő középkorban	7
GÁLFFY LÁSZLÓ	
Módszertani megjegyzések a középkori francia város topográfiai vizsgálatához a 13. századi Angers kapcsán	25
HOROGSZEGI ZOLTÁN	
Zsigmond lengyel herceg utazásai Magyarországon	35
HUNYADI ZSOLT	
Prediálisok, haszonbérlők: johannita birtokgazdálkodás a 13–14. században	45
KISS GERGELY	
„... iurisdictionem ... in abbatiis et praepositis regalibus, ecclesiae Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis ...” (A királyi egyházak helye a középkori magyar egyházi hierarchiában [Eredmények és kutatási lehetőségek])	57
KÓFALVI TAMÁS	
A pécsváradi konvent hiteleshelyi kiküldöttei	71
MARTON SZABOLCS	
Középkori szeszeshalaink színei (Vörös- és fehérborok, világos és barna sörök)	81
NÓTÁRI TAMÁS	
Adalékok Virgil apát és püspök bajorországi működéséhez	99
RÁBAI KRISZTINA	
Morbus Gallicus (Az eredet és terjedés problematikája)	123
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Az 1315–17. évi európai éhínség	135
SZEBERÉNYI GÁBOR	
A 13. századi horvát társadalom szerkezetének néhány aspektusa a Vinodolski zakon tükrében (<i>Gradokmetek</i> és várjobbágyok a Drávántúlon)	143

TEISZLER ÉVA	
A Felső Részek főkapitányságáról	169
TÓTH ILDIKÓ	
Adalékok Köcski Sándor országbírói működéséhez	185
VAJDA TAMÁS	
Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról	193
WEISZ BOGLÁRKA	
Közlekedési vámtarifák az Árpád-korban	221

Kiadja: a Szegedi Középkorász Műhely
Borító és kötetterv: ANNUS GÁBOR

Felelős kiadó:
Sebők Ferenc

Nyomdai kivitelezés:
Garmond 2000 Nyomdaipari Kft.
ISBN 963 482 758 6

